

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВСП «Ковельський промислово-економічний фаховий коледж ЛНТУ»

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОСТІ І КУЛЬТУРА
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Вступ. Початки державності на українських землях. Витоки української культури.

План

1. Мета, предмет і завдання курсу «Історія української державності та культури». Ознаки, символи та атрибути державності.
2. Витоки та етапи становлення української державності.
3. Культура як цілісний компонент, її функції та структура, типологія.

Опорні терміни: державний суверенітет, державні символи, атрибути держави, культура, субкультура, контркультура, масова культура, елітарна культура, національна культура, етнос, нація.

1. Мета, предмет і завдання курсу «Історія української державності та культури».

Дисципліна «Історія української державності» становить собою інтегровану сукупність наук про сучасне і минуле українського народу, історичні особливості його розвитку, ментальність, психологію, географію, культурно-історичні традиції від давнини до сьогодення. Вивчення цієї дисципліни сприяє формуванню у майбутніх фахівців цілісного розуміння взаємозв'язку національної історії та культури як окремого явища, виробляє навички системного бачення закономірностей та особливостей історично-культурного поступу у контексті загальносвітових цивілізаційних та глобалізаційних процесів. Курс передбачає вивчення та узагальнення багатовікового історико-культурного досвіду свого народу, закономірностей політичних, державотворчих, соціально-економічних і культурних процесів, що відбувалися на теренах України, формування уяви про сучасний стан української державності та українського суспільства, визначення його ціннісних орієнтирів і шляхів розвитку на майбутнє.

Предметом вивчення курсу «Історія української державності» є складний і багатогранний процес формування державності українського народу, його діяльності в соц.-економічній, духовній, політичній і державній сферах діяльності. Курс спрямований на формування здорової національної свідомості, на основі сучасних наукових здобутків.

Метою викладання дисципліни є формування цілісного та системного уявлення про визначальні закономірності та тенденції розвитку української державності та культури.

Зазначена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- формування системних знань про формування української державності, усвідомлення української культури як самобутнього й унікального соціально-історичного явища в генезі світового співтовариства; - дослідження основних тенденцій, закономірностей й особливостей розвитку національної історії, культури та державності;

- 2 - засвоєння наукової періодизації історії та культури України, характерних рис основних періодів вітчизняного історико-культурного поступу, їхніх особливостей, визначальних подій та явищ у кожному з них;

- опанування основних історичних та культурологічних понять та категорій;

- вироблення навичок самостійного мислення та вміння давати власну, обґрунтовану оцінку державотворчим процесам та історико-культурним явищам;
- розвиток історичного, логічного та художньо-образного мислення, формування естетичних смаків.

До питання поняття державності. Із розпадом СРСР і утворенням незалежних держав, зокрема української, перед національними історіографією і юриспруденцією постало актуальне питання формування Української державності. За часів існування СРСР це просто було неможливо, адже радянська історіографія заперечувала самобутнє існування українського народу і його державності, розглядаючи їх як невід'ємну частину Росії. І тільки з проголошенням незалежності України перед українцями постала проблема етнічнополітичної самоідентифікації.

Поняття державності будемо пов'язувати із категорією «держава», вживаючи ці слова як синоніми. Ще у 1949 році український письменник, державний та політичний діяч Володимир Винниченко визначав державність як комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілість та забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому.

Державність — це устрій усього матеріального і духовного буття цілого народу.

«Нація без державності є покалічений людський колективний організм... Адже, як і у всякої індивідуальної істоти на землі найперша потреба — це зберегти своє життя, забезпечити його розвиток, передати спадщину в наступні покоління, так і для кожної нації власна держава є найкращим засобом збереження життя і розвитку...»

Зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям «держава». Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, у свою чергу, є однією із складових — своєрідним вінцем державності.

Етнос (грец. *ethnos*) дослівно «негрек», «чужинець», «ідоловірець». Етимологічно воно означає стадо, група (натовп) людей, народ, плем'я, рід. Еволюційний ланцюжок виникнення і становлення етносу: рід → плем'я → союз племен → народність → народ → нація. Нація – це історичний тип етнічних спільнот, соціокультурне утворення історичних спільнот людей, вінець еволюції етносу.

Ознаки, символи та атрибути державності.

Ознаки державності:

1) втілення права нації на незалежність, що є першим кроком на шляху до власної державності;

2) наявність органів публічної влади, яка виступає у двох формах:

1. Державна влада, до якої належать: глава держави; органи законодавчої, виконавчої та судової влади; силові органи (поліція, органи держбезпеки, прокуратури, збройні сили тощо).

2. Муніципальна влада, до якої належать представницькі та виконавчі органи місцевого самоврядування.

3) державний суверенітет, який передбачає верховенство держави на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах;

4) система правових норм (закони та підзаконні акти), які регулюють відповідні суспільні відносини;

5) міжнародне визнання держави та, як наслідок, її міжнародна правова ідентифікація.

Державні символи.

Державні символи — це закріплені в законодавстві офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які символізують суверенітет держави. Державними символами є — Державний прапор, Державний герб і Державний гімн, які є основою історичної свідомості громадян та процесів державотворення (відповідно до статті 20 Конституції України). Українські державні символи та атрибути формувалися протягом тисячоліть і належать до найбагатших та найзмістовніших систем людства.

Атрибути держави.

Атрибути держави — це її ідентифікаційні національні символи, що пов'язані з розвитком титульної нації та її роллю у становленні державності на певній території.

Атрибутами державності є:

1) власна територія, населена національним колективом, із визначеними кордонами, офіційна назва, час заснування або дата першої письмової згадки держави, що є важливими атрибутами суверенності та політичної ідентифікації держави;

2) мова як невід'ємний державницький атрибут, адже мова — найважливіший маркер національної самоідентифікації. «Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію... Втратити рідну мову і перейняти чужу — це найгірший знак підданства, це — кайдани, це кайдани на душу. Втратити національну мову — це смерть, це значить, що ярмо вже в'їлося глибоко»;

3) національне вбрання, національні страви, національні музичні інструменти, національна народна пісня, видатні історичні та сучасні постаті;

4) в Україні від 4 жовтня 2018 р. Верховною Радою запроваджено ще один атрибут — національне гасло: «Слава Україні! Героям Слава!» як офіційне вітання у Збройних Силах та Національній поліції, хоча нині всі громадяни дуже часто використовують його у повсякденному суспільно-політичному житті.

2. Витоки та етапи становлення української державності.

На превеликий жаль, для українського народу становлення національної державності відбувалося досить складно й упродовж тривалого часу. Однак, незважаючи на всі труднощі, Українська державність укріпилася і має свою давню історію. Традиційно виділяють: етап Київської Русі — княжа доба; козацьку державність XVI—XVIII ст.; державність Української Народної Республіки; державність Радянської України; сучасну відроджену Українську державу. Особливість вивчення історії національного державотворення пояснюється тим, що територія нашої Батьківщини в сиву давнину була одним із центрів не тільки східнослов'янської, а й усієї європейської культури.

Історія державно-правового розвитку на території сучасної України бере свій початок від середини I тис. до н. е., коли у народів і племен Північного Причорномор'я (на території сучасних Миколаївської, Херсонської, частини

Одеської областей, а також у Криму) сформувалися перші державні утворення. Це були ранньосередньовічні держави, які виникли у процесі розпаду первіснообщинного ладу й становлення організованого суспільства у державу.

Етапи становлення Української державності

Історія України — це фактично історія національно-визвольної боротьби українського народу за свою державу. Ця боротьба була спрямована на визволення українського народу з-під іноземного панування та здобуття національної державної незалежності. У періодизації історії Української держави можна виділити такі періоди її становлення і розвитку: перший — Київська Русь, Галицько-Волинська держава. Другий — Запорозька Січ та Українська козацька держава (Гетьманщина). Третій — УНР за Центральної Ради, Українська держава за П. Скоропадського, УНР за Директорії та ЗУНР. Четвертий — сучасна Українська держава. На жаль, були періоди, коли Українська державність була перервана і її територія перебувала у складі іноземних держав. Політика, яку проводили поневолювачі українських земель, переважно негативно позначалася на етнічній свідомості українців. Проте українці, як і інші європейські народи, формувалися волелюбними і завжди прагнули мати свою державу, а в часи її відсутності піднімалися на боротьбу за її відродження.

Варто наголосити, що зародження ранньої Української державності почалося з VI ст. н. е., засновниками якої стали князі Кий, Щек та Хорив, котрі започаткували династію 5 перших її правителів — Києвичів (як у сусідній нам Польщі — династія П'ястів). Подальший розвиток «Руської землі» привів до утворення могутньої ранньосередньовічної Української держави — Київської Русі, основу якої становили етнічні українські землі. Підкреслюємо свою позицію, яка збігається з державницькою позицією багатьох відомих давніших і сучасних істориків та дослідників, — саме української. Спроби російських великодержавних істориків — і царських, і пізніших часів — зобразити Київську державу російською, Київ — «матерью городов русских» були спробами присвоїти собі чужу державницьку історію, тобто нашу, українську, історію. Невдалим, дещо пом'якшеним, варіантом великодержавної науки є й спроби зобразити Київську Русь так званою колискою трьох братніх народів. Правильно писав свого часу найвідоміший український історик світової слави Михайло Грушевський: «До тих пір, коли не буде доведено, що в Києві і його околицях в IX—XII ст. (додамо від себе — чи й раніше. — Авт.) проживали великоруські племена, котрі перенесли потім форми політичного, суспільного та культурного життя на береги Клязьми та Москви, нам доведеться з простої логічної послідовності вважати ці форми набутком української народності, оскільки ці українські племена IX—XII ст. були її безпосередніми предками». З IX ст. по 30-ті роки XIII ст. Київська держава була однією з найбільших і наймогутніших держав Європи. У XII—XIII ст. князівські міжусобиці, свавілля заможного боярства, татаро-монгольське нашествя послабили, а згодом призвели до повного розпаду могутньої колись Київської Русі. У XIV ст. історичні події розвивалися для України несприятливо. На її землях настав період глибокого економічного, політичного і культурного занепаду. Володарем усієї території колишньої Київської Русі впродовж майже 80 років вважався монголо-татарський хан. Щоправда, у безпосереднє управління цими землями монголо-татари

втручалися мало, обмежуючись, переважно, збиранням податків і поборів, функціями загального керівництва тощо. Розпад стародавньої Київської держави призвів до посилення регіональних князівств, які, по суті, у XII — на початку XIII ст. стали незалежними державами. Однією з них, на західних землях Русі-України, стала Галицько-Волинська держава. У ній продовжували розвиватись традиції Українського державотворення. Проте в другій половині XIV ст. Галицько-Волинська держава припинила своє існування. Приєднання українських земель до Речі Посполитої і встановлення на них польськими магнатами та шляхтою важкого соціального, національного, релігійного і мовно-культурного становища зумовили численні повстання і врешті-решт Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. За своєю суттю, характером, метою вона може бути прирівняна до великих революцій, які в XVII—XVIII ст. охопили всю Європу. Це була національно-визвольна, соціально-політична революція за право на свою державу, рушійною силою якої був увесь український народ, а керівництвом — козацька старшина й українська шляхта, оскільки національної буржуазії, яка в західноєвропейських революціях була їх організатором і керівником, в Україні ще не було, у будь-якому разі — достатньо численної і міцної. Національно-визвольна війна 1648—1657 рр. привела спочатку до виникнення української державно-політичної автономії (у складі Речі Посполитої), а згодом — незалежної Української козацької держави. Це був другий етап в історичному процесі становлення Української державності — після Київської Русі та Галицько-Волинського королівства. Підвалиною її відродження стала військово-адміністративна система, що склалася у Запорозькій Січі. Хочеться відзначити ще одну важливу складову Української державності тієї епохи: під час національно-визвольної боротьби зародилась ідеологія Української національної державності, яку сприймали не лише козацька старшина і шляхта, а й широкі народні маси. Важливу роль у цьому процесі відіграла й Українська православна церква.

Українська козацька держава цієї доби — зі своїми центральними та місцевими органами влади, адміністрацією, судами і військом, зі своєю територією (яка, щоправда, не мала чітко визначених кордонів, бо вони іноді змінювалися залежно від зовнішньополітичної ситуації — але все ж територія була, бо без цього немає держави!) — за формою правління була, вважаємо, демократичною республікою з виборним гетьманом на чолі, унітарною, з демократичним політичним режимом.

Однак істотним недоліком новоствореної держави було нерозв'язання важливої соціально-економічної проблеми — не було звільнено від особистої залежності заможних землевласників усе селянство, не ліквідовано його борги і численні повинності. Не була диференційована компетенція державних органів — вони переважно виконували одночасно і адміністративні, і судові, і військові функції тощо.

Створена в результаті національно-визвольної війни проти Речі Посполитої Українська козацько-гетьманська держава проіснувала понад сто років — із середини XVII ст. до кінця XVIII ст. Незважаючи на приєднання до Московської держави у 1653—1654 рр., вона ще тривалий час продовжувала зберігати всі ознаки державності — територію, органи публічної влади, армію, судову систему, право.

В Україні, як вважаємо, існувала республіканська форма правління з виборним главою держави — гетьманом. Спочатку ці ознаки виявлялися чітко, оскільки у складі Московського царства Україна мала значну державно-політичну автономію. Проте надалі наполегливо і послідовно Московія стала проводити політику обмеження української автономії. Почалося з обмеження компетенції гетьмана, Ради генеральної старшини (генерального уряду) та козацької військової ради. Згодом ліквідовано виборність усіх органів влади і управління в Україні — їх стала фактично призначати російська влада. У 1764 р. гетьманство було ліквідовано остаточно, 1775 р. — Запорозьку Січ. У 1783 р. ліквідовано попередній адміністративно-територіальний устрій України, її право, тоді ж — закріпачено селянство. Російська імперія на той час зміцніла настільки, що не потребувала вже ні окремої України, ні козацького та запорозького війська. Україна стала адміністративно-територіальною частиною Російської імперії, на її територію поширено дію російського законодавства, управлінську систему. Головними причинами втрати Україною незалежності, втрати своєї державності були постійні чвари серед політичної еліти, відсутність єдності цієї еліти з народом. Особисті, корисливі інтереси старшини, шляхти переважали інтереси загальнонаціональні. Зрівняння цих верств із московським дворянством, надання їм нових земель, привілеїв нейтралізувало значну частину старшини і шляхти. Загравання з українською старшиною і шляхтою російської та польської влади зумовило їх відречення від ідей незалежності, оскільки за цю незалежність можна було втратити все — маєтки, життя. Отже, приєднання України до інших держав — Росії і Речі Посполитої було помилкою. Це призвело до того, що Україна не тільки втратила свою незалежність і державність, а й стала звичайною провінцією цих держав.

Наступний етап національно-визвольної боротьби українського народу за свою державу припадає на 1917—1921 рр. В умовах краху Російської й Австро-Угорської монархій та революційних подій український народ знову став на шлях свого державного відродження. Українська національна революція 1917—1921 рр. мала епохальне історичне значення. Після тривалого історичного періоду русифікації, національного та соціального поневолення на початку ХХ ст. український народ відновив свою незалежну державу. У той час Україна пережила різні форми національної державності: Українську Народну Республіку за Центральної Ради, Українську державу — Гетьманат П. Скоропадського, Українську Народну Республіку за Директорії і Західноукраїнську Народну Республіку, але державну незалежність втримати не змогла.

У результаті збройної агресії більшовицької Росії за допомоги місцевих більшовиків проти Української Народної Республіки у Харкові 25 грудня 1917 р. було проголошено Українську радянську республіку, яка проіснувала до 24 серпня 1991 р. Україна проголосила, а точніше, відновила свою державну незалежність, справжній, а не фіктивний суверенітет — Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. та Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Відштовхуючись від вищезазначених ознак та атрибутів, можемо говорити про слабкість сучасної Української державності. За роки незалежності Україна так

і не змогла з'ясувати час заснування та утвердити День Української державності, прийняти Великий Державний герб.

Однією з центральних проблем сучасної України є відсутність консолідуючої суспільство національної ідеї, яка існує лише тоді, коли об'єднує націю, а її складові не піддаються сумніву переважною більшістю суспільства. Результатом цих процесів є недовіра до держави загалом.

В основі будь-якої ідеології лежать базові цінності: для соціал-демократії це свобода, справедливість, солідарність; для націоналізму це нація, релігія, мораль; важливими християнськими цінностями є смирення, терпіння, страждання. Але основною цінністю будь-якого суспільства є людина, людське життя.

Чи потрібно з'ясувати або час заснування, або дату першої письмової згадки Української держави і утвердити День Української державності? Чому?

Будь-який народ, будь-яка нація починається передусім з того, що вона зобов'язана досконало знати своє минуле, своє коріння та витоки. Бо «хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не гіден пошани».

Тому що з розпадом СРСР росіяни втратили право на історію Київської Русі (спотворену і привласнену імперськими міфами), державна спадщина якої належить українцям.

Це також обумовлено євроінтеграційними прагненнями України, адже Українська державність має понад тисячолітню тяглість, а її еволюція відбувалася в руслі загальної європейської історії.

Тому що більшість держав мають і власну назву, і встановлену та затверджену дату чи то першої письмової згадки, чи то початку своєї державності.

Тому що встановлення часу заснування Української держави є одним із важливих атрибутів сучасної держави, її суверенності та ідентичності.

Тому що держава і державність є невід'ємні одна від одної, а модель держави тоді цілісна, коли крім дерева відображено і її коріння.

Нарешті, це потрібно для подальшої консолідації українського суспільства.

3. Культура як цілісний компонент, її функції та структура, типологія.

Культура – складна «велика система», «суперсистема» небіологічної природи, яка включає досвід видового існування людини і забезпечує накопичення, відтворення, розвиток і використання цього досвіду паралельно з відтворенням видових ознак самої людини; відноситься до класу квазіживих адаптивних систем. Основи для такого дуже загального визначення розуміння сутності феномену культури закладені в культурологічних роботах Леслі Уайта (50pp ХХст). В одній зі своїх праць він пише, що «з погляду зоології культура – лише засіб підтримання життя певного біологічного виду *Homo sapiens*...” і водночас наголошує на тому, що «можливість передавати культуру небіологічними засобами є однією з найбільш сутнісних ознак».

Принциповою відмінністю біологічного виду *Homo sapiens* від інших видів живих істот є те, що біологічним шляхом наслідуються, по суті, лише будова, конструкція самого організму. Але вже процес «олюднення» кожної нової істоти цього виду, яка з'явилася на світ, набуття нею ознак *Homo sapiens* (в т. ч. здавалося б суто біологічних), включення в роботу чи інших біологічно закладених в ньому

механізмів (окрім найпростіших рефлексів, наприклад, смоктальний) формування психічних реакцій на світ та собі подібних, розвиток свідомості тощо – біологічно не задані і здійснюються виключно через процес навчання і виховання. Це стосується і реалізації здатності людини до прямоходіння (потрібно навчити ходити) і способів підтримки свого фізіологічного стану (його треба навчити приймати їжу), використовувати свій мовний апарат, що дозволяє думати і комунікувати з іншими людьми (говорити), потрібно навчити думати, так чи інакше реагувати на навколишнє середовище, виражати свої емоції (навчити відчувати). Носії одного й того ж біологічного генотипу виду *Homo sapiens* можуть бути представниками різних культур зі значними відмінностями в способі життя, зразками поведінки, характером і способах проявлення емоцій. Людина стає людиною незалежно від того у якій культурі розвивається. Але генетична конституція людського організму дозволяє, у виняткових випадках, використовувати свої біологічні механізми «нелюдським» способом. Біологам і психологам відомі сотні випадків виховання новонародженої людської дитини стадом вовків чи мавп, в результаті чого, за умови тривалого перебування малюка в такому середовищі – формується істота нічим (окрім своєї біологічної будови) не схожа на людину. І жодна зі спроб «олюднення» такої істоти, наскільки відомо науці, не мала успіху.

Отже, культурно-біологічна специфіка *Homo sapiens* полягає у тому, що процес відтворення будь-якої людини як представника свого виду (тобто освоєння ним характерних людині видових ознак), що з'являється на світ «природним» біологічним шляхом, фактично здійснюється «небіологічним» (позагенетичним) шляхом – шляхом прививання йому комплексу відповідних культурних навичок (Культурологія. Енциклопедія с. 1044-1047).

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених в результаті цілеспрямованої діяльності людства протягом його історії, а також відносини, які склалися в процесі споживання, відтворення, розподілу цих цінностей та їх обміну. [Іванова К.А. Історія світової та української культури. Кредитно-модульний курс: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / К.А. Іванова, А.П. Лантух, Г.О. Хіріна та ін.. – Х.: НФаУ: Золоті сторінки, 2012 – 520 с., С.10-13]

Складний та багатогранний характер культури як суспільного явища зумовлює її поліфункціональність. Функції культури розкривають ту роль, що вона відіграє в житті суспільства.

1. Людинотворча (гуманістична, світоглядна) – головна функція культури, оскільки з нею пов'язані і нею визначаються всі інші. Суть її полягає в тому, що людина формується, лише залучаючись до світу культури: формується її світогляд, людський дух, емоції, оцінні складові, цінності.

2. Суспільно-перетворююча функція — здійснюється через перетворення природи, суспільства та людини. Вона забезпечує засвоєння та перебудову світу і є засобом розвитку людського суспільства, лежить в основі культурно-історичного прогресу.

3. Етноформуюча та етнозахисна функція – тісно пов'язана з суспільно-перетворюючою, суть її полягає в тому, що культура творить неповторне обличчя нації, надає їй своєрідності, національної самобутності. Національна самобутність

проявляється не тільки в наявності етнічних фізичних, психічних расових ознак, а й у культурних чинниках – мові, традиціях, національних цінностях, способах господарювання, побуту, формах проведення дозвілля тощо. Етнозахисна функція виявляється в тому, що культура забезпечує цілісність і самобутність нації, оберігає її від руйнівного впливу чужих елементів.

4. Пізнавальна функція — полягає в тому, що культура розкриває перед людиною скарбницю знань та практичного досвіду поколінь. Через культуру, яка об'єднує природничі, технічні та суспільні знання, людина пізнає навколишній світ і саму себе, реалізує свій культурний генофонд через знання.

5. Інтегративна (об'єднуюча) функція — полягає у здатності культури об'єднувати людей незалежно від їхньої національної чи конфесійної приналежності, світоглядних чи ідеологічних орієнтацій у певні соціальні спільноти, а народи – у світову цивілізацію. Культурні здобутки кожного народу є вагом внеском у світову скарбницю культури.

6. Семіотична (символічна, знакова від гр. *semion* – знак) функція — полягає в тому, що носіями інформації про культуру є системи знаків та символів. Вони фіксують факти матеріальної і духовної культури. Наприклад, у літературі, музиці, мистецтві такими знаками є слово, текст, звук, колір, форма, адже у них закодовано реальний зміст свідомості, цілу гаму емоцій, знань.

7. Комунікативна (спілкувальна, трансляційна) функція – тісно пов'язана з семіотичною і полягає в передачі культурного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій основі різноманітних способів спілкування. Цю функцію культура виконує за допомогою складної символічної та знакової систем, які зберігають досвід поколінь у словах, поняттях, формулах науки, засобах виробництва, релігійних культах тощо. Наприклад, справжнє мистецтво не знає ніяких меж, воно зрозуміле і доступне всім; музика Баха звучить однаково захоплююче як для віруючих, так і атеїстів.

8. Регулятивна (нормативна, керувальна) функція реалізується через систему норм, правил, традицій, які регулюють людські особистісні і суспільні відносини, є орієнтирами в житті, засобами пристосування до умов життя. Мораль, право, традиції, звичаї, обряди, етикет — основа для здійснення регулятивної функції.

9. Ціннісна (аксіологічна, від гр. *axia* – цінність, вартість) функція – полягає в тому, що культура виступає засобом передавання, поширення, культивування цінностей. Цінності — це еталони, ідеали, те, що є святим для людини чи групи людей, народу або суспільства. Вони можуть бути загальнолюдськими, соціальними, культурними, особистісними. Це звичаї, судження, ідеї, основоположні життєві орієнтири, потреби, настанови, джерело мотивації діяльності. Цінності можуть бути тимчасовими і вічними, духовними й матеріальними. Роль світоглядних та ціннісних орієнтацій для людини демонструє притча про трьох робітників, що виконують одну й ту ж роботу. Перехожий запитує, що вони роблять. Перший відповідає: «Заробляю на хліб», другий: «Вожу цеглу тачкою», а третій гордо заявляє: «Споруджую храм».

10. Соціальна функція здійснюється через засвоєння знань, соціального досвіду поколінь, через входження в суспільство (соціалізація) і процес входження в культуру(інкультурація). Оволодіння соціальним досвідом — це оволодіння

зразками поведінки, прилучення до знань, навичок, умінь жити і працювати відповідно до них.

11. Емоційно-естетична функція – полягає в тому, що сприймаючи твори мистецтва, людина отримує естетичну насолоду, естетичне переживання, формується її естетичний смак, підтримується позитивний емоційний фон (гарний настрій, активна життєва позиція, світосприйняття).

12. Рекреативна функція – тісно пов'язана з попередньою, дозволяє людині відновлювати свої духовні сили, шляхом відвідування театрів, храмів, музеїв, карнавалів тощо проводити психологічне розвантаження, «профілактику» свого душевного стану.

13. Виховна функція – твори мистецтва формують відчуття добра, зла, справедливості, формують негативне ставлення до поганого, низького.

14. Діагностична та прогностична функція – зміст її розкривається в тому, культура ставить діагноз дійсності, відтворює її, своєчасно реагує на ті зміни і процеси, які відбуваються в суспільстві. Прогностична функція полягає в тому, що культура дає змогу передбачити хід майбутнього розвитку країни, враховуючи наукові прогнози й перспективи.

Складність і багатоаспектність культури зумовлюють багатовимірність її структури. Структура — означає порядок, будова, зв'язок. Структурний аналіз культури передбачає виокремлення певних типів, видів та форм культури за різними критеріями: за носієм, змістом, роллю, історичним принципом, конфесією, функціями, організацією, формою існування, цінностями, мовою тощо. Під типологією в сучасній науці розуміють процес, шляхом якого система поділяється на відносно простіші підсистеми (елементи). Типологію культури здійснюють на основі світоглядного, формаційного, локального, перехідного чи історичного принципів.

I. За формою людської діяльності культуру поділяють на матеріальну та духовну.

Матеріальна культура – це сукупність предметів, пристроїв, споруд, тобто штучно створений людиною предметний світ (знаряддя праці, захисту і нападу; побутове та виробниче устаткування; засоби зв'язку і технології; будинки і споруди; шляхи і сполучення; сорти рослин; види ґрунтів тощо). Залежно від видів матеріальної діяльності розрізняють культуру праці, культуру торгівлі, культуру виробництва, культуру обслуговування.

Духовна культура охоплює усі сфери духовної діяльності людини: релігію, філософію, освіту, науку, право, мораль, політику, літературу. Залежно від сфери духовної діяльності виділяють політичну, естетичну, етичну, економічну, екологічну, правову культуру. Духовна культура визначається такими категоріями, як істина, краса, добро, справедливість, мораль, благо.

Особливою формою духовної культури є художня культура – творча діяльність діячів мистецтва. До художньої культури належать різні жанри мистецтва: література, музика, малярство, театр, кіно. Поділ культури на духовну та матеріальну – умовний. Матеріальні цінності містять елементи духовної культури через духовне оформлення, ідейний зміст, наприклад, житло, одяг, речі повсякденного вжитку. Продукти ж духовної культури завжди замасковані в

матеріальну форму, тому що тільки в такий спосіб вони можуть стати фактом громадського життя.

II. За етнічним чинником та вагомістю культуру поділяють на світову, загальнолюдську, етнічну, національну.

Світова культура (метакультура) — це синтез досягнень культур усіх націй і народів.

Загальнолюдська культура — це культура, вироблена людством протягом усієї історії його існування. Вона ґрунтується на загальнолюдських цінностях — істині, добрі, красі, справедливості, захисту прав особистості, гуманізмі.

Національна культура — продукт матеріальної та духовної праці певної нації. Основою будь-якої національної культури є система звичаїв, традицій, ритуалів, які виступають у ролі етнічних стереотипів, що пронизують усі сфери життя народу (побут, господарство, спілкування). Національну культуру розглядають як цілісну систему, що включає і фольклорно-етнографічні шари, і внесок в неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху, і вплив культури інших народів, і досягнення вихідців з країни, які проживають поза її межами. Показником національної культури, духовної сили та зрілості народу є національна свідомість — почуття причетності до рідного народу, усвідомлення його життєвих інтересів, гордість від здобутків його культури, тривога за його майбутнє, смуток за національні невдачі і втрати. Для пробудження національної свідомості велике значення має система національних символів, які вказують на етнічні особливості та відмінні риси культури (мова, житло, одяг, страви, пісні, звичаї, прапори, герби). Особливе місце у системі національних символів займає мова, яка є головною етнічною ознакою. У мові кодується духовність, історична пам'ять, неповторний та самобутній історичний досвід нації. Слід зауважити, що збереження національної культури не завжди перебуває у прямій залежності від долі національної мови. Так, ірландський народ майже втратив свою національну мову, але зберіг національну культуру. У Конституції Ірландії ірландській мові як національній надається статус першої офіційної мови, а англійській — другої. Проте, кожен, хто побуває в Дубліні, почує лише англійську мову. То ж виникає аналогія щодо мовної політики в Україні.

Етнічна культура — вікова, сучасна й архаїчна, культура певного етносу, база національної культури, поєднує в собі тисячолітній спосіб мислення, традиції, звичаї, особливості поведінки і побуту, норми, право, філософію, джерело для творчості інтелектуальної національної еліти. Етнічна своєрідність культури найчастіше виявляється в мистецтві, традиціях, звичаях, менталітеті, міфології.

III. За протиставленням до пануючої (домінуючої) культури виділяють такі види: домінуюча (загальнонаціональна), субкультура й контркультура.

Субкультура — сукупність культурних зразків, тісно пов'язаних з домінуючою культурою і в той же час відмінних від неї. Префікс «sub» (тобто «під-») позначає сховані, неофіційні культурні шари пануючої культури (андеграунд). Це, так би мовити, внутрішня культура певної групи людей, яка визначає їх особливий стиль життя, ціннісну ієрархію, менталітет тощо. Розрізняють професійні, молодіжні, наукові, творчі, релігійні субкультури. Наприклад, богемна субкультура.

Контркультура — в широкому значенні напрям розвитку культури, який різко відрізняється від пануючої, протистоїть «офіційній» традиційній культурі, будь-які форми девіантної поведінки. У такому розумінні контркультура зближається з поняттям альтернативної культури. Цей неологізм уперше використаний у 1968 Теодором Рошаком. Прикладом контркультури були «стиляги» в СРСР у 50-х роках; нині — це готи, панки, хіпі, скінхеди та ін.

IV. За рівнем майстерності й типом аудиторії виділяють елітарну, масову й народну культуру (фольклор).

Елітарна або висока культура (англ. high culture) — дистанційовані від масових форм артефакти (зразки образотворчого мистецтва, класичної музики й літератури, моральні образи й наукові стандарти), створені для еліти і споживані нею. Концепцію елітарної культури обстоював німецький філософ Артур Шопенгауер (1788 – 1860). Вихідним пунктом його концепції є антропологічний поділ людей на два типи «людей корисних» (масу) і «людей-геніїв», естетично обдарованих і схильних до філософсько-художньої творчості.

Масова культура (попкультура) — це культура, що склалася у процесі розвитку ЗМІ, тиражована для маси і споживана масою. Це феномен ХХ ст., культура, у якій акцент переноситься із творення на споживацтво. Масова культура охоплює усі сфери людського буття (політику, освіту, мистецтво, ЗМІ, рекламу, пропаганду, побут, виробництво тощо). На початку ХХ ст. масове суспільство і пов'язана з ним масова культура стали предметом досліджень найвизначніших учених у різних наукових сферах: іспанського філософа і соціолога Хосе Ортега-і-Гассета (1883 – 1955, «Повстання мас»); німецького філософа і психіатра, засновника екзистенціалізму Карла Ясперса (1883 – 1969, «Духовна ситуація часу»), німецького філософа й історика Освальда Шпенглера (1880 – 1936, «Сутінки Європи»); французького соціолога й культуролога Жана Бодріяра (1929 – 2007, «Фантоми сучасності»), російсько-американського соціолога й культуролога Пітірима Сорокіна (1889 – 1968, «Людина. Цивілізація. Суспільство») і ін. Більшість із них відзначили такі особливості предметів (товарів, послуг) масової культури: широка аудиторія (предмети, товари, послуги масової культури задовольняють потреби та інтереси широких мас); комерційну спрямованість; розважальність; швидке тиражування, відносна дешевизна; культ сильної особистості, збагачення, сексу, насильства; простота, зрозумілість, доступність; програмування недосконалих естетичних смаків. Це культура культів, поклоніння зіркам, з відчутним інтересом до містики. Масова культура залишає людину поза культурою. Однак вона володіє терапевтичною функцією, дає змогу людині розслабитись, збити психологічну напругу.

Народна культура (фольклор) — колективна художня літературна і музична творча діяльність народу, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культи і вірування; вона відтворює світ думок, уявлень, почуттів і переживань народу, народнопоетичної фантазії. Її репрезентують казки, легенди, міфи, пісні, танці тощо.

Висновок. Дисципліна «Історія української державності та культури» дозволяє показати логіку розвитку історії української державності та культури упродовж століть з урахуванням специфіки національних моделей. Головним принципом у

вивченні дисципліни є принцип історизму, який передбачає аналіз найбільш знакових явищ життя українців у послідовному часовому розвитку.

Тема 2. Зародження української державності. Київська Русь. Галицько-Волинська держава. Культура Княжої доби (IX – XIV ст.).

План

1. Стародавнє населення і перші держави на території України.
2. Античні держави Північного Причорномор'я та Криму.
3. Готська і тюркська державність на території сучасної України.
4. Слов'яни в давні часи.
5. Утворення та розвиток Київської Русі.
6. Галицько-Волинська держава.
7. Культура Стародавньої Русі.

Опорні терміни: класова диференціація, князь, дружина, язичництво, варяги–нормани, літопис, етнокультурна традиція, народність, данина, печеніги, консолідація, реформи, християнство, православ'я, феодална роздрібненість, половці, монголо-татари, фреска, хрестово-купольний храм, мозаїка, іконопис.

1. Стародавнє населення і перші держави на території України.

Стародавні народи у II - I тис. до Р.Х. У той час, коли людство перейшло до вживання бронзи (II тис. до н.е.), воно вже поділялося на великі культурні спільноти – мовні групи. Серед них назвемо ті, з якими більшою чи меншою мірою пов'язана історія нашої країни: індоєвропейці (арії), угро-фіни, тюрки.

Як вважає більшість українських учених, саме Україна стала прабатьківщиною стародавніх індоєвропейців (аріїв). Звідси, від краю льодового панцира вони великими потоками протягом тисячоліть рухалися по планеті – дійшли до Середньої Азії, Тибету, Індії, Ірану. Вони передавали місцевим тубільним народам свою культуру землеробства, мову, в тому числі писемну – санскрит. Ця мова лежить в основі мов слов'янських, германських народів, персів, таджиків, та ін.

Прабатьківщиною угро-фінських народів була територія навколо Аральського моря. Згодом ці народи пішли на північ, поселились на захід від Уралу, на берегах Волги. А пізніше одна частина з них, мадяри, пересуваючись на Захід, зайняла область Паннонію біля Дунаю (сучасна Угорщина), а друга частина вийшла до берегів Балтійського й Білого морів (фіни, естонці, карели).

У II–I тисячолітті до н.е. на території теперішньої України, як вважають деякі вчені, існувало три «світи». Це були три етнічно–культурні зони, що відрізнялися походженням населення, побутом і віруваннями. Цими зонами були Полісся, Степ і Лісостеп. На Поліссі жили нащадки автохтонних палеоевропейських племен. Поряд з ними мешкали племена угро-фінського етносу. Життя в лісових хащах не сприяло швидкому культурному розвитку. Кочові і напівкочові племена жили в степах між Доном і Дунаєм. Вірогідно, що це були індоєвропейські етнополітичні племена місцевого походження. Частина ж населення прийшла сюди зі східних степів та Кавказу. Вони й сформували між Дніпром і Південною Волгою великий

індоіранський етнос, до якого належали арії та іранські племена, а також скіфи і сармати.

І нарешті, землі в лісостепу між Саном на заході і Дніпром на сході, Прип'яттю на півночі і Карпатами на півдні мають доленосне значення в Україні. В часи розквіту бронзової доби тут уже мешкали споріднені між собою племена. Утворюючою силою була стихійна інтеграція більш-менш близьких племен. Скоріше за все вони були праслов'янами, предками східних та західних слов'ян.

Отже, характерними ознаками суспільного ладу цього періоду були: значні міграції населення; посилення торгівельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової общини територіальною; виділення ієрархічно структурованої військової еліти, утворення воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності.

Одним з перших етнічних утворень на території, що згодом увійшла до сучасної України, були кіммерійці (IX – перша половина VIII ст. до н.е.). Кіммерійці займали значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. Хоча питання про етнічне походження кіммерійців залишається відкритим, більшість учених схиляється до висновку, що вони є гілкою давньоіранського кочового народу, генетично близького до скіфів, що сформувалися й прийшли на ці землі пізніше. Кіммерійці були першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти з болотної руди залізо. На півдні Криму жили племена таврів. Вони займалися у долинах землеробством, в горах – скотарством, а на узбережжі – рибальством. Таври дали назву своєму краю – Таврида (Таврія), що дійшла і до наших днів.

Кіммерійці здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де успішно воювали з такими могутніми стародавніми державами, як Урарту, Ассирія, Лідія. Контакти кіммерійців із зазначеними країнами сприяли державотворчим процесам у кіммерійському суспільстві. Однак, хоча кіммерійці мали своїх царів, утворити повноцінну державу їм так і не вдалося. У VII ст. до н.е. могутня хвиля численних, згуртованих та активних скіфських племен витіснила кіммерійців з Причорномор'я. Внаслідок цього Кіммерія розпалась. Вірогідно, одна частина кіммерійців поселилась у Північному Причорномор'ї або мігрувала на Близький Схід, друга була асимільована скіфами. Кіммерійці згадуються в «Одіссеї» Гомера, в Біблії («Книга буття»), в «Історії» Геродота.

У другій половині VII ст. до н.е. скіфи утворили політичне консолідоване об'єднання племен – Велику Скіфію. Територія цього державного утворення була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника, який прилягаючи до чорноморського узбережжя, розташувався у межах річки Дунаю та Дону. Усе населення Скіфії поділилося на дві великі групи: мігруючі племена (скіфи-кочівники, царські скіфи) та осілі племена (скіфи-землероби, скіфи-орачі). У V ст. до н.е. патріархально-родовий скіфський племінний союз перетворився на рабовласницьку державу на чолі з царем. Влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів. Скіфи-орачі були пращурами слов'ян, протослов'янами, нашими далекими предками. Про

це свідчать безперечні факти археологічних і писемних джерел, на цьому сходяться і різні за своїми політичними вподобаннями вчені-історики.

Найповніший опис Скіфського царства і скіфів ми зустрічаємо у Геродота в його «Історії». Скіфія фактично проіснувала десь до III ст. до н.е. Після цього була загарбана сусідніми іраномовними сарматськими племенами. Сталося це через послаблення скіфського царства внаслідок безперервних виснажливих війн і загострення внутрішніх суперечностей у Скіфії. Сармати завоювали більшу частину Скіфії, витіснивши скіфів у Крим, за Дунай і Дністер.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Сарматський період закінчився на території України в середині III ст. н.е. внаслідок експансії готів (германців) і тюркомовних гунів.

2. Античні держави Північного Причорномор'я та Криму.

У другій половині VII ст. до н.е. на узбережжі Чорного й Азовського морів з'являються нові своєрідні державні утворення – грецькі міста-колонії: Істрія, Борисфен, Ольвія, Пантікапей, Феодосія, Тіра, Херсонес. Основними осередками античної цивілізації у Причорномор'ї стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Південно-Західний Крим, Керченський і Таманський півострови. Кожне місто-держава становило окрему рабовласницьку демократичну республіку. Верховна влада належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам, обраним відкритим голосуванням. За винятком рабів, іноземців та жінок, усі жителі мали широкі політичні права. Грецькі міста розвивалися на засадах рабовласницького способу виробництва і перетворились у центри розвинутої економіки, ремесла, торгівлі й античної культури. У 480 р. до н.е. на Керченському та Таманському півостровах виникає Боспорське царство. У I ст. н.е. Ольвію, Херсонес, Боспорське царство завоював Рим. У них розмістились римські легіони. На берегах Чорного моря були збудовані римські фортеці, з яких стежили за морем і степом. Боспорське царство в I–II ст. н.е. пережило певне політико-економічне піднесення, яке завершилося підкоренням кримських скіфів і таврів. Навала готів послабила Боспорське царство і грецькі міста-держави, а гунів остаточно їх доконала. Більшість міст-колоній зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Отже, античні міста-держави залишили глибокий слід в історії України та всієї Східної Європи. У ході грецької колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний устрій, що сприяло становленню державної традиції на території сучасної України. Грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучали його до товарно-грошових відносин. Виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. Різнобічні контакти місцевих племен із колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури.

3. Готська і тюркська державність на території сучасної України.

На початку нашої ери з пониззя Вісли на територію сучасної України вторглися східно-германські племена готів. Вони утворили державу – Готське королівство. Столицею цієї держави стало місто Данпарстад (Дніпровське місто, IV ст.). На думку багатьох учених, це місто було попередником Києва. Сусідами готів були східнослов'янські племена антів. Тривалий час між готами й антами були добрі відносини. Виступаючи разом, вони успішно протистояли найсильнішим країнам Європи. Спільно з іншими германськими і слов'янськими племенами готи й анти спільно успішно воювали проти Римської імперії. Тим самим вони сприяли руйнуванню рабовласницької цивілізації й становленню феодальних відносин у Європі. Однак у подальшому між готами і антами виникли серйозні протиріччя й збройні конфлікти, адже обидва народи заселяли лісостепи Наддніпров'я.

У IV ст. почалась навала гунів, які, вийшовши із Забайкалля, посунули на Захід. При цьому вони втягували до орбіти свого руху й інші племена. В 375 р. гуні переправились через Дон і вторглися у володіння Готського королівства. Гуні не загрожували існуванню антського об'єднання, тому анти виступили на їх боці у війні з готами. В 385 р. вони знищили військо царя готів Вінитарія. Але наступного року готи завдали нищівної поразки антському вождю Божу, полонили його і разом із синами та 70 вельможами розіп'яли на хрестах. У відповідь на це гуні вщент розгромили готів. Частина готів відкотилася в Крим, друга відійшла до Дунаю.

Отаборившись в Придунайській рівнині, гуні тривалий час вели спустошливі війни із сусідніми державами і утворили величезну державу – Гуніланд, яку очолив цар Аттіла. Однак імперія Аттіли через деякий час після його смерті, в 453 р., занепадала і розпалася на окремі каганати (володіння). Вчені вважають, що на землях Подніпров'я з IV по IX ст. послідовно існували три тюркомовних утворення: держава гунів Гуніланд, потім Велика Булгарія і після неї Чорна Булгарія.

На руїнах гунської держави наприкінці VI ст. була утворена Велика Булгарія (Болгарія). Етнічну основу цього утворення становили булгари, що раніше входили до гунського племінного союзу. Видатним балтаваром (верховним правителем) цього каганату був хан Кубрат. При ньому Велика Булгарія зуміла розгромити свого головного противника – аварів і розширити кордони держави до Дунаю. Існує думка, що саме за його наказом був заснований Київ. Щодо літописної версії про заснування Києва слов'янським князем Києм, про його братів Щека і Хорива, їхню сестру Либідь скоріше за все вона є красивою легендою.

Однак у подальшому Велика Булгарія зазнала агресії з боку Хозарського каганату, держави, що виникла біля Каспійського моря. Кінець кінцем Велика Булгарія розпалася на частини. Одна частина болгар просунулася на схід, де утворила Волзьку Булгарію, друга частина болгар на чолі з ханом Аспарухом відкочувала на Дунай, де змішалася зі слов'янами, прийняла їхню мову, стала придунайською Болгарією. Частина болгар, що залишилася на місці, також змішалася зі слов'янами та представниками інших племен і народів (аланів, адигів, греків тощо) і утворила залежну від Хозарського каганату Чорну Булгарію.

У 856 р. на відчужених від Чорної Булгарії землях хозарські васали – норманський князь (конунг) Аскольд і булгарський хан Жір-Ас (Дір в руських літописах) створили так званий Руський каганат, столицею якого став Київ.

Варяго–руський князь Аскольд був християнином, а Жір-Ас (Дір) – мусульманином, унаслідок чого між ними постійно виникали суперечності. Це привело до того, що в 870 р. Аскольд убив Жір-Аса (Діра) і захопив одноособову владу в Руському каганаті. Утім, досі найбільш поширеною в навчальній літературі є традиційна літописна версія щодо слов'янського походження Діра і Аскольда. Більше того, болгарський період в історії України взагалі ігнорується – ніби його не існувало.

4. Слов'яни в давні часи.

З давніх часів у Центральній та Східній Європі, на схід від германців, у басейні Вісли, жили слов'яни. Вчені-історики і лінгвісти вважають, що в II тисячолітті до н.е. індоєвропейська спільнота розпалася на кілька окремих етнокультурних та мовних гілок, однією з яких були германо-балто-слов'яни. Результатом подальшого поділу цієї гілки стала поява протослов'ян як самостійної етнічної спільноти, що сформувалася у II тисячолітті до н.е. на землях Правобережної України та Польщі. Варто зазначити, що сучасна наука дає можливість говорити про праслов'янські племена від меж нашої ери, а про справжніх слов'ян лише в V ст. н.е. Римські історики – Пліній, Тацит, Птоломей називали їх венедями. До речі, як вважається, саме стародавні венеди, тобто слов'яни заселили частину Італії й утворили італійську область Фріуле-Венецію Джулію.

Етнонім «слов'яни» вперше вжили візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іонн Ефеський, Менандр. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана «Про походження та діяльність гетів» або Гетика (551 р.) і Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550–554 рр.). Йордан сповіщає про те, що у VI ст. вже існували три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавіни (Подунав'я).

На думку більшості вчених, батьківщина слов'ян охоплювала територію від середньої течії Дніпра до Вісли. Звідси II–VII ст. н.е. в період великого переселення народів – слов'яни широко розселилися в усіх напрямках. У результаті слов'янський етнос розпався на три гілки: західних, південних і східних слов'ян. Східні слов'яни розселилися на території сучасних України, Білорусії, Росії. Західні слов'яни дали початок полякам, чехам, словакам, лужицьким сербам. Південні слов'яни – болгарам, сербам, хорватам, словенцям, боснійцям, македонцям, чорногорцям. Східні слов'яни – українцям, росіянам, білорусам.

Слушно зауважити, що цінні відомості про розселення слов'ян по Східноєвропейській рівнині можна знайти в літопису «Повість временних літ», який склав чернець Києво-Печерського монастиря – Нестор. Цей літопис містить перелік стабільно сформованих етнополітичних союзів племен: поляни, древляни, дреговичі, дуліби (волиняни, бужани), уличі, тиверці, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, кривичі, радимичі, ільменські словени.

Союзи племен мали велике значення для утворення держави. На початку таких союзів племен формою організації управління була воєнна демократія. Щоправда, ще довгий час продовжували існувати первісні демократичні установи – народні збори (віче) і рада старійшин. З часом народні збори перетворилися у збори воїнів і військове керівництво. Воєнна демократія поступово перетворювалась у воєнно-ієрархічне правління – княжіння. Органи суспільного самоврядування

перетворювалися в органи панування і придушення. Військовий ватажок великого союзу племен перетворювався в державного правителя – князя.

Поступово занепадає роль народного віче, на якому раніше вирішували всі найголовніші справи: тепер його скликають тоді, коли це потрібно князеві. Втрачається значення народного ополчення. Разом з тим зростає роль княжої дружини – професійних воїнів, які слугували князю, допомагаючи йому в проведенні внутрішньої і зовнішньої політики. За допомогою дружини князь завойовував нові землі, збирав данину, наводив порядок на приєднаних землях. Князь розраховувався з дружинниками частиною данини (IX – початок XI ст.). З другої половини XI ст. старші дружинники збільшують свої земельні наділи та нерухоме майно. З них поступово сформувався клас великих феодалів-землевласників-бояр, які отримували від князя за службу вотчини (великі земельні володіння, які бояри могли передавати у спадщину). Найбільш знатні дружинники разом з придворною аристократією утворили боярську думу – постійний дорадчий орган при князеві.

Постійне військо становила молодша дружина. Частина цього війська – княжі охоронці і слуги – була занята безпосередньо в господарстві при княжому дворі. З цієї частини дружини з часом сформувався княжий двір – дворянство, з якими князя пов'язували більш тісні стосунки.

У VIII – IX ст. виникли широкі політичні об'єднання східних слов'ян, у яких кілька племен утворювали так звані «надсоюзи». В арабських джерелах згадується про існування трьох великих центрів, очолюваних окремими князями: Куявія, Славія та Артанія. Куявія – це Київська земля. Славія – земля Новгородська, де жили ільменські слов'яни. Однозначно визначатися з питанням про місцезнаходження ще одного державного утворення – Артанія, – історики так і не змогли. Одні вважали її центром Рязань, інші – Тмутаракань, Чернігів, Ростов–Переяславський. Ці політичні утворення були нестійкими, але саме вони стали основою, що поклала початок Давньоруській державі – Київській Русі.

Отже, у східних слов'ян сформувалися соціально–економічні та політичні передумови створення держави.

5. Утворення та розвиток Київської Русі.

Питання про походження Давньоруської держави дискусійне. В історичній літературі існує дві теорії утворення держави у східних слов'ян: норманська (її представники німецькі вчені З. Байєр, Г. Міллер, А. Шльоцер) та антинорманська (М.В. Ломоносов і М.С. Грушевський). Норманська теорія – це напрям у російській і німецькій історіографії, послідовники якої вважали норманів (варягів) засновниками держави в Давній Русі. Ця теорія була сформульована в другій чверті XVIII ст. німецькими вченими–істориками, членами Петербурзької Академії наук Г. Байєром та Г. Міллером, що служили на той час в Росії. Спираючись на наведену Нестором Літописцем легенду про запрошення варягів ільменськими слов'янами на правління Руссю, ці вчені висунули тезу про скандинавське походження Давньоруської держави.

Основоположником антинорманської теорії походження у східних слов'ян був видатний російський учений М.В.Ломоносов, який у відповідь на твердження про важливість германських впливів та нездатність слов'ян створити власну державу

доводив, що ще задовго до появи на території слов'янських земель варягів у слов'ян уже склалися передумови для утворення держави. Слушно зауважити, що послідовники великого вченого знайшли багато доказів того, що варяги відіграли другорядну роль у процесі створення Давньоруської держави. Державність із центром у Києві виникла за три століття до приходу на слов'янські землі варягів. Перші відомі з літописних джерел київські князі були слов'янами. Слов'яни становили і основу князівської дружини.

Варто зазначити, що дискусія значною мірою була спрямована в лінгвістичне русло і торкалася етимології (мовного походження) слова «Русь». У історичних джерелах цей термін тлумачиться по-різному. Дехто з дослідників намагається довести його фінське походження, інші шукають його корені у шведській мові. Антинорманісти пов'язують назву «Русь» із назвами річок у центральній Україні – Рось, Роставиця, Руса, цим самим доводячи її місцеве, слов'янське походження. Більше того, вони стверджують, що жодного племені чи народу під назвою «руси» не було відомо в Скандинавії і не згадується в давньогерманських джерелах, включаючи саги. Антинорманістських поглядів дотримувалася більшість російських і українських радянських учених.

З історичних джерел відомо, що нормани або варяги з'явилися на землях східних слов'ян із середини VIII ст. Варягами місцеве населення називало вихідців зі Скандинавії, які в пошуках нових земель вирушали в далекі мандрівки, займалися торгівлею, піратством, грабіжницькими нападами. Власне, варяги – це не етнос, а спосіб життя представників різних племен, здебільшого північно-германського походження. У самій Скандинавії варягів називали вікінгами, в Європі – норманами. Варяги поклали і освоїли торговельний шлях через слов'янські землі до Візантії – «із варяг у греки». На цьому шляху вони вступали в спілкування зі слов'янами, торгували з ними, часто осідали на їх землях. Скандинавські імена мали й перші князі Давньоруської держави.

Слід зауважити, що на початковому етапі дискусія ґрунтувалася на хибних засадах, що були покладені в основу концепції як з одного, так і з іншого боку. Виникнення держави сторони розглядали, по-перше, як моментальний кульмінаційний акт, а по-друге, як безпосередній наслідок діяльності конкретної історичної особи.

Кожна позиція мала свою аргументацію, що спричинило подальше поглиблення дискусії, її періодичні спалахи. Водночас пояснення процесу виникнення державності як наслідку тривалої еволюції суспільного розвитку, всебічно обґрунтовані твердження істориків і археологів про визрівання у східних слов'ян, ще до приходу варягів, соціально–економічних та політичних передумов створення держави (удосконалення технології землеробства, піднесення розвитку ремесла, пожвавлення торгівлі, розклад первіснообщинного ладу, класова диференціація, виділення дружини на чолі з князем у відособлену привілейовану корпорацію, формування спільної культури) і що східнослов'янське суспільство вже мало свої протодержавні утворення, створило можливості для сучасного, якісного нового бачення процесу державотворення у слов'ян.

На початок IX ст. на півночі Східної Європи вже існували досить розвинені в економічному, культурному, політичному слов'янські міста-держави, серед яких

добре відомі нам міста Новгород і Псков. Однак у 862 р. з якихось не зовсім зрозумілих причин жителі Новгорода, ільменські словени, запросили на правління варязького князя Рюрика, який і започаткував руську династію, що правила потім упродовж декількох століть у руських землях. Правдивість даної версії, як стверджувалося вище, завжди викликала сумнів у багатьох істориків. Скоріше за все правдивим є лише сам факт владарювання Рюрика, але встановлення цього владарювання відбулося традиційним для тих часів методом – підступним захопленням міст. А пізніше придворні літописці Рюриковичів трохи «підправили» історію, щоб довести законність влади своїх господарів. Отже, Рюрик не міг створити державу, бо не мав такого досвіду, по-друге, ще задовго до його появи на слов'янських землях були створені держави. Рюрик, а згодом Олег не створили державу, а захопили владу в державах, що вже існували до них. Через сина Рюрика – Ігоря (Інгвара – сканд.), як буде показано далі, утворилася династія Рюриковичів, яка правила Руссю, а потім Росією декілька століть.

Отже, паросток державності не був занесений до нас варягами чи хозарами. Державність зросла на місцевому ґрунті, задовго до приходу варягів унаслідок складного і тривалого соціально-економічного і культурного розвитку давньослов'янського суспільства.

Одночасно, тобто в IX ст., відбувався процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва. Київ був значним торговим, культурним та військовим центром. Як і більшість великих міст, Київ завдячує своїм звеличенням вдалому географічному положенню. Поступово він перетворився в основний транзитний вузол торгового шляху із Скандинавії у Візантію. Самою долею йому було призначено стати і політичним центром слов'янського світу. Ось як визначає вдале розташування Києва відомий радянський історик Б.О. Рибakov: «Якщо ми подивимося на карту Східної Європи, то відразу усвідомимо важливу стратегічну роль Києва в епоху... масового, багатотисячного руху слов'ян на південь до багатих візантійських міст і родючим обробленим землям. Усі найбільші річки дніпровського басейну сходилися до Києва: вище від Києва за течією впадали в Дніпро Березина, Сож, величезна Прип'ять і Десна, Тетерев. Басейни цих річок охоплювали землі древлян, дреговичів, кривичів, радимичів і сіверян загальною площею близько чверті мільйона квадратних кілометрів. І весь цей величезний простір, усі шляхи з нього на південь, до Чорного моря, запирались фортецею на Київській горі».

Об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва.

У 882 р. новгородський князь Олег з дружиною спустився вниз по Дніпру, взяв Смоленськ, Любеч, підійшов до Києва, хитрістю захопив його, вбив київського князя Аскольда і став правити в Києві. Походження Олега не до кінця зрозуміле: ким він був – князем, боярином чи ватажком дружини. Більшість істориків вважають, що він був регентом малолітнього Ігоря, сина померлого в 879 р. новгородського князя Рюрика і, можливо родичем Рюрика. Об'єднання Києва і Новгорода в другій половині IX ст. і поклало початок єдиній ранньофеодальній державі на Русі. Вперше в історії об'єдналася Південна Русь з Північною.

Час князювання Олега в Києві (882 – 912 рр.) – це початок об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і зміцнення ранньофеодальної держави

– Київської Русі. Влада Олега поширювалась на Київ, Новгород, Чернігів, Переяслав, Смоленськ та інші міста. Усі племена сплачували князю данину і зобов'язані були надавати йому військову допомогу. Київ став «матір'ю городам руським», а київський князь – «великим князем», «під рукою» якого були інші князі.

Олег, розширюючи свої володіння, змушений був вступити у військовий конфлікт з хозарами, з якого вийшов переможцем. Руський князь і купці були дуже зацікавлені в постійній і мирній торгівлі з Візантією. Але сама Візантія намагалася тримати контроль і займати провідне місце в своїй зовнішній торгівлі, а тому не допускала іноземців у свою країну, не відкривала їм ринки свої міст, або обкладала іноземні товари величезним митом. Олег здійснив два переможних походи на Константинополь у 907 р. та 911 р. Русько-Візантійський договір 911 р. передбачав сплату Візантією значної контрибуції, безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі тощо.

За арабськими джерелами, після гучних перемог над Візантією, Олег здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Під час одного з них (912 р.) він загинув.

Після смерті Олега на чолі Київської держави став син Рюрика – Ігор (912–945 рр.). Велику частину часу він провів у військових походах. Приєднав до Русі територію між Дністром і Дунаєм. У 915 р. Ігор першим зіткнувся з тюркомовними печенігами, підписавши з ними мирний договір, через 15 років порушений (із-за Візантії, яка не була зацікавлена в посиленні Русі). Зазнавши поразки від Візантії у 941 р., Ігор захопив Дербент і Південний Прикаспій (союзників Візантії). Отримав незначну перемогу над Візантією у 944 р. Через великі витрати на військові походи, Ігор збільшив данину, що привело його до смерті (вбитий у 945 р. древлянами за спробу зібрати данину вдруге).

Після загибелі Ігоря київський престол зайняла його дружина Ольга (Хельга) (945–964 рр.). Вона помстилась за вбивство чоловіка, знищивши 5 тис. древлян. Провела податкову реформу, визначивши кількість данини – «уроки» і місця збору данини – «погости». Особисто прийняла християнство і встановила дипломатичні відносини з Німеччиною, піднявши авторитет Київської Русі.

Ольгу змінив її син Святослав (964–972 рр.) – перший князь варязької династії Рюриковичів зі слов'янським ім'ям. Більшу частину свого життя він провів у військових походах, використовуючи наступальну тактику, швидкість і раптовість. Святослав розгромив Хозарський каганат, Волзьку Болгарію, Дунайську Болгарію та ін. Ввів традицію призначати князями у других містах своїх синів (для укріплення єдності Русі), хотів перенести столицю із Києва в Переяславець на Дунаї (перехрестя торгівельних шляхів), але зазнав у 971 р. поразки під Доростолом від візантійців, через що відмовився від претензій на дунайській землі. У 972 р., повертаючись до Києва, загинув у бою з печенігами в районі дніпровських порогів. Хоча існує й інша версія: він, будучи язичником, насправді загинув від руки вбивці, що був підсланий прихильниками християнства чи суперниками за князівський престол.

Отже, характерними рисами цього етапу історії Київської Русі були: вихід Давньоруської держави на міжнародну арену, постійна рухливість її кордонів,

розширення території країни, зосередження уваги та сил держави не на внутрішній, а на зовнішній політиці; вияв активності державної еліти (князь і дружина) головним чином у військовій сфері, яка давала їй землі, багатства, ринки збуту, владу; недостатня консолідація території і держави; слабкість великокнязівської влади, що не була ще чітко організованою та централізованою.

Піднесення й занепад Києва. Володимир Великий. Ярослав Мудрий

Після смерті Святослава в результаті тривалої боротьби між його синами престолом оволодів Володимир прозваний «Великим» або «Святим». Князювання Володимира Великого (980–1015 рр.) стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапом піднесення. Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, тонкий дипломат. Він нібито уособлював якісно новий рівень управління державою.

Військовими походами 981–993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів Володимир завершив тривалий процес формування території Київської держави. Простягаючись майже на 800 тис. км., Давньоруська держава стала найбільшою країною в Європі. Володимир провів сім переможних війн з печенігами, про що повідомляє «Повість временних літ» та інші джерела. Це укріпило авторитет великокнязівської влади у давньоруському суспільстві. Завершальний етап формування давньоруської державності вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому Володимир провів кілька реформ.

Адміністративна реформа полягала в тому, що землі князівства, де правила залежні від великого князя місцеві правителі, передавалися дванадцятьом синам князя, великокнязівським посадникам та наблизеним боярам. Внаслідок зламу сепаратизму плеїнної верхівки на зміну родоплеїнному поділу давньоруського суспільства прийшов територіальний поділ, що є одною з основних ознак сформованої державності. Військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади великого князя. Суть її полягала у ліквідації «плеїнних» військових об'єднань, злитті військової системи із системою феодального землеволодіння.

Ці реформи вимагали змін і в сфері ідеології. Релігійна реформа почалася спробою модернізувати язичництво. Проте стара язичницька віра не сприяла процесу формування нових суспільних відносин, її державотворчий потенціал був явно недостатнім для такої великої та поліетнічної держави, як Київська Русь. Саме тому найголовнішим досягненням Володимира стало хрещення Русі у 988 р. Християнство стало державною релігією. Реформаційний доробок великого князя містить і запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земленим», який надалі ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – «Правда Ярослава» (1016 р.).

По смерті Володимира виникли конфлікти серед Рюриковичів. Врешті-решт великим князем став Ярослав, якого згодом, через декілька століть історики назвали Мудрим. Роки князювання Ярослава (1019 – 1054 рр.) – час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію. Ярослав був князем–будівником, князем–просвітителем.

Значну увагу Ярослав приділяв безпеці кордонів держави. Перше за все він взявся за укріплення південних кордонів.

У 1036 р. остаточно розбив печенігів. Ярославу вдалося повернути землі на заході, що були захоплені поляками, підкорити прибалтійські племена. Зовнішньополітична діяльність Ярослава Мудрого спиралась на слово дипломата, а не на меч воїна. Важливе місце у міжнародній політиці київського князя відігравала своєрідна «сімейна дипломатія», тобто укладення вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів. Це дало Ярославу змогу стати впливовим європейським політиком.

У період княжіння Ярослава Володимировича активізувалась внутрішня розбудова держави. З ім'ям цього князя пов'язано створення першого писаного зведення законів «Руської правди», що регламентувала внутрідержавні феодалські відносини. Ярослав поклав початок розвитку освіти, бо запроваджував при церквах школи. Підтримував церкву: при ньому в Києві було збудовано багато монастирів та храмів. У 1051 р. без відома константинопольського патріарха Ярослав призначив главою руської церкви Іларіона, що мало на меті звільнити вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії. Ярослав Мудрий залишив після себе володіння, що простиралося від Балтійського до Чорного моря і від Оки до Карпатських гір.

Київська Русь – ранньофеодальна держава з монархічною формою правління. Протягом IX–XIII ст. влада пережила складну трансформацію. На етапі становлення держави склалася дружинна форма державності: на базі княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей період дружина виконує не тільки роль війська, а й радників. Центальною фігурою цієї форми державності є великий князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч. На етапі піднесення Київської Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках великого князя, дружина відходить до державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців із старої племінної аристократії – бояри, які склали дорадчий орган – боярську раду. В період становлення Київської держави значну роль відігравало віче – народні збори дорослого чоловічого населення, що вирішували важливі громадські та державні справи. За весь період існування Київської Русі домінувала переважно князівська влада, але в моменти її ослаблення на перші ролі висувалися боярська влада і віче.

Отже, визначальними рисами цього етапу історії Київської Русі були 1) завершення формування території держави; 2) перенесення уваги князівської влади з проблеми завоювання земель на проблему їхнього засвоєння та втримання під контролем; 3) злам сепаратизму місцевої племінної верхівки та посилення централізованої влади; 4) заміна родоплемінного поділу давньоруського суспільства територіальним; 5) запровадження та поширення державної консолідуючої ідеології – християнства; 6) поява писаного кодифікованого права; 7) Руська держава стала типовою ранньофеодальною монархією, повноправним членом християнської європейської спільноти; 8) кордони держави розширилися до Балтійського й Чорного морі, Оки і Карпатських гір; 9) у межах держави

відбувалося формування давньоруського етносу на основі єдиної мови, християнської православної віри; схожих культурних традицій. 11) відбувалися зростання цивілізованості держави, розквіт давньоруської культури.

Занепад Київської Русі. Початок феодалної роздрібненості.

Після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. почався поступовий занепад Київської держави. Він був зумовлений певними обставинами. В період становлення і піднесення Київської Русі існувала постійна зовнішня загроза для її кордонів з боку кочових племен. Спершу хозари й печеніги, згодом половці були небезпечними ворогами Русі. Могутнім супротивником молодій державі була також Візантія. Вона пильно стежила за тим, щоб Київська Русь не набула значної сили. Постійна збройна боротьба вимагала чималих зусиль і тим самим ослаблювала Русь.

Згідно з нормами феодалного права всі князі Київської Русі як нащадки великого київського князя мали рівні права на спадщину предка. Це відіграло велику роль в історії Київської держави. З одного боку, рівні права підтримували у князів ідею спільності й однакової відповідальності всіх за долю країни. З другого – призводило до міжусобної феодалної боротьби, оскільки кожний князь, вважаючи себе юридично рівним з іншими, намагався і фактично зрівнятися з київським князем. Поступово друга тенденція брала гору, тим більше, що князі спиралися на економічну могутність окремих районів, яка зростала з розвитком феодалного виробництва. До того ж підупало значення Києва, як великого торгівельного центру, внаслідок міжнародних змін, ослаблення його головних партнерів – Візантії і Багдадського халіфату. Все це привело до занепаду Київської держави. Всі спроби княжих з'їздів (1097, 1100, 1101, 1107 рр.) заблокувати негативні тенденції та припинити міжусобиці закінчились невдачею. Останнє намагання відновити колишню велич та могутність Київської Русі припадає на князювання Володимира Мономаха (1113–1125 рр.). Численні вдалі походи на половців, активна законодавча діяльність (розробка знаменитого «Уставу» – своєрідного доповнення до «Руської правди»), подолання сепаратистських тенденцій, об'єднання $\frac{3}{4}$ території Русі тимчасово стабілізували становище держави і повернули її в ряди наймогутніших країн Європи. Після смерті Володимира Мономаха його сину Мстиславу (1125–1132 рр.) лише протягом короткого часу вдалося підтримувати єдність руських земель.

Період з кінця XI – до середини XII ст. увійшов у історію Русі як початок феодалної роздрібненості. Дедалі більше поглиблюється розпад Київської Русі, набирають сили відцентрові тенденції. Вже у XII ст. на тернах Русі з'являються окремі князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Полоцько–Мінське, Ростове–Суздальське, Смоленське, Тмутараканське, Турово–Пінське, Чернігово–Сіверське князівства та Новгородська і Псковська землі.

Характерною рисою роздрібненості був її прогресуючий характер. Так, якщо у XII ст. утворилось 12 князівств (земель), то їх кількість на початку XIII ст. досягла 50, а у XIV ст. – 250.

Феодалну роздрібненість зумовило кілька факторів: економічне піднесення окремих князівств; великі простори держави та етнічна неоднорідність населення;

зростання великого феодального землеволодіння; відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади; зміна торгівельної кон'юнктури і занепад торгівлі; перманентні напади кочівників (печенігів, половців, монголо–татар). Роздрібненість – надзвичайно, суперечливе явище: з одного боку, вона серйозно ослабила державу у політичному та воєнному плані, з іншого – органічно сприяла розвитку економіки та культури на місцях.

Треба відмітити те, що це не означає цілковитого політичного розпаду єдиної державної структури Київської Русі. Давньоруська держава просто змінює форму: на зміну одноосібній монархії приходить монархія федеративна (спираючись на принцип «колективного суверенітету», Руссю правила група найсильніших та найвпливовіших князів з династії Рюриковичів). Навіть у період роздрібненості держава характеризується певною внутрішньою єдністю, про що свідчать збереження внутрішніх установлених економічних зв'язків, однакова дія загально руського законодавства у всіх князівствах (землях), існування єдиних для усієї Русі релігії та культури.

Період феодальної роздрібненості є закономірним етапом у розвитку суспільства адже роздрібненість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме в цей час відбулося остаточне формування феодальної системи (чітко визначилися права феодалів та повинності селян, завершився процес становлення феодально–станової ієрархії, склався і вдосконалився державний апарат тощо).

Князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське через низку обставин (нескінчені князівські усобиці, певну зміну світових торгівельних шляхів, активізацію кочівників, відтік населення з південних районів, тощо) економічно та політично занепадають і втрачають свої колишні роль та значення.

Отже, особливістю періоду історії Київської Русі наприкінці XI – у середині XIII ст. були, з одного боку, посилення відцентрових тенденцій, втрата державної єдності, князівські міжусобиці, ослаблення держави, зниження обороноздатності, посилення тиску на Русь сусідніх держав, з іншого – формування великого землеволодіння, прогрес у сільському господарстві, піднесення міст, значне зростання чисельності населення, розвиток східнослов'янської культури.

Формування давньоруської народності.

Варто зазначити, що визначення етнічної структури в Київській Русі – проблема актуальна і складна. Актуальна, її вирішення є ключем для визначення спадкоємця киево-руської культурно-історичної спадщини. Складна, тому що вирішення цього питання заважають не тільки обмеженість та фрагментарність джерел, а й політична кон'юнктура, політико-ідеологічні впливи.

Слід зауважити, що суть проблеми етнічного складу Київської Русі сформульовано в питанні: «Що існувало в Давньоруській державі: стійка єдина давньоруська народність чи окремі праєтноси українців, росіян, білорусів?». Одну з перших спроб дати відповідь на це запитання зробив у другій половині XVII ст. Феодосій Сафонович, який у своїй «хроніці» показував Київську Русь, де проживає єдиний народ від Галича до Володимира-на-Клязьмі. Значний вплив на формування історичної концепції в Росії справив «Синопис» киянина Інокентія

Гізеля. В ньому Київська Русь проголошується першим етапом російської державності.

Наукоподібного вигляду міфу про Москву, як богообрану наступницю Риму, Константинополя та Києва, надав російський історик XIX ст. М. Карамзін. Саме ним Київська Русь була включена до національної історії Росії, як перша російська держава. Перифразуючи київського літописця Нестора, М. Карамзін проголосив княжий Київ «матір'ю городів російських».

Слід зауважити, що етногенез останніх, на думку провідних російських істориків, археологів, лінгвістів та етнографів, почався на Верхній Волзі не раніше XI ст. Класик російської історичної науки В. Ключевський вважав, що росіяни вийшли на історичну арену лише в другій половині XII ст., тобто після розпаду Русі на окремі князівства. Тому погляди офіційної Москви на Київську Русь як на першу російську державу виглядають абсурдними. Адже виходить, що російська держава з'явилася раніше самих росіян.

Натомість М. Грушевський відстоював ідею безперервності та нерозривності українського історичного процесу і стверджував, що український народ на своїх історичних землях існує з IV ст. н.е. спершу під назвою антів, потім полян, а згодом русів. Київська держава, право, культура були витвором однієї народності – українсько-руської, а Володимиро–Московська держава не була ні спадкоємицею, ані наступницею Київської Русі, вона виросла на своєму корені і є наслідком енергії та активності народності «великоруської» (російської).

Варто зазначити, що у радянську добу офіційна історична наука до середини 1930-х рр. розглядала етнічні процеси в Київській Русі з позицій близьких до концепції М. Грушевського. Однак, в повоєнний період, значного поширення набула теорія єдиної давньоруської народності. Ця концепція була визнана схвально радянським керівництвом, оскільки сприяла зміцненню внутрішньої єдності СРСР.

З моменту проголошення незалежності України розпочинається новий етап дискусій, у центрі яких опинилися проблеми формування східнослов'янських народностей та етнічної культури Київської Русі. Чимало дослідників, прагнучі створюючи історичні основи незалежності України розвивають ідеї М. Грушевського і намагаються обґрунтувати різні варіанти «окремішності» українського народу, вважаючи саме його засновником і панівним етносом Київської Русі. Як один з важливих аргументів на користь цієї «окремішності» називається той очевидний факт, що подальше розширення Київської держави на півночі й на сході відбувалося за рахунок приєднання фіно-угорських племен: мовлян, вони й є пращурами росіян.

Однак, як відомо, практично всі народи утворилися шляхом асиміляції різних племен і народів. Не була винятком і стародавня Русь. Якщо на півночі Русь асимілювала фіно-угрів, то на півдні – здебільшого половців та інші тюркомовні племена. Крім того, в епоху Середньовіччя етнічні коріння не мали особливого значення у поділу людей на «своїх» і чужих». Більш суттєве значення для творення народів мали кліматичні, географічні, виробничі чинники. Скажімо, на північних, де були здебільшого ліси й клімат був жорстким, земельне господарство базувалося на так званому підсічному землеробстві, обробка землі потребували стислих

термінів (коротка весна) і колективних дій селянської громади. Звідси відомий колективізм у громадських відносинах людей. На лісостеповому півдні обробити ділянку була здатна окрема велика селянська родина. Організувати працю також можна було також більш зважено. Звідси – певний індивідуалізм («моя хата з краю»), розсудливість, неквапливість, що в подальшому стало рисами національного характеру українців. Разом з тим й зазначені відмінності тривалий час згладжувалися завдяки сильній владі київського князя, єдиній православній церкві та християнській вірі, що була в основі всієї духовної культури русичів. На наше переконання, вживання терміну «стародавній руський народ» стосовно населення Київської Русі має під собою більш ґрунтовну наукову основу, ніж «український народ», «українці». Хоча мають право на життя й інші судження з цього приводу.

Отже, питання формування давньоруської народності й досі лишаються відкритими. Подальші пошуки істини вимагають від дослідників максимального дистанціювання від політичної кон'юнктури, розширення кола джерел (археологічних, лінгвістичних тощо), які піддаються аналізу, пошуку нових ідей та підходів у процесі дослідження та інтерпретації вже відомих фактів та матеріалів.

6. Галицько-Волинська держава.

Підйом Галицьких земель. Ярослав Осмомисл. У період феодальної роздрібненості консолідуючим центром руських земель поступово став південно-західний регіон Київської Русі, де піднімались місцеві князівства – Галицьке і Волинське. Галицька земля охоплювала схили Карпат, басейни рік Дністра і Пруту, доходила до гирла Дунаю. Це була одна з найбагатших земель Русі. Близьке сусідство з Польщею та Угорщиною сприяло розвитку торгівлі. Галицьку сіль (з–під Коломиї) везли за кордон і розвозили в усі куточки Русі. Чорноземні ґрунти давали добрі врожаї. Земля оброблялась важкими дерев'яними плугами. Селяни були ощадними і працьовитими. І якщо на Подніпров'ї та Лівобережжі Дніпра розвитку господарства заважали тривалі грабіжницькі навали половців, то тут життя було спокійне. Ось чому сюди переселялись з Наддніпрянщини значні маси жителів. Швидко росли міста і села, розвивалось ремесло й торгівля.

Князівські та боярські родини захоплювали великі земельні угіддя, привласнювали їх. Їм належали й інші джерела прибутку, зокрема, торгівля. Озброївши численні загони воїнів, світські і духовні феодали призначали й знімали князів, вели зносини з іноземними державами.

Об'єднав Галичину князь Володимирко (1124–1153 рр.). Як окреме князівство Галицька земля досягла свого розквіту за князя Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.). Своє прізвище Ярослав отримав через тонкий розум, освіченість, знання іноземних мов. Територія Галицького князівства доходила до Дунаю та Чорного моря. Галицький князь посилав полки на половців і поставив надійний заслін на шляхту агресій угорських та польських королів. Це до нього звертався автор «Слова о полку Ігоревім» із словами народної похвали та вдячності: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм златокованім престолі, підпер гори угорські своїми залізними полками, заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота».

У середині XII ст. Галицька земля стає важливим культурним центром на заході Русі. У Галичі та на його околицях зводилися кам'яні споруди. Зокрема, при князі Ярославі Осмомислі було збудовано княжий двір – великий архітектурний ансамбль, куди входили палац, Успенський собор з білого каменю та інші споруди. Білокам'яна будівельна техніка відома не тільки в Галичі, але й в інших містах Галичини та Буковини. У місті Холмі в цей час творив місцевий майстер Авдій. Він побудував церкву Іоанна, оздоблену скульптурними масками, різнокольоровим каменем, розписану фарбами та позолотою. У вікна було вставлене «римське скло» – вітражі. Галицька архітектура мала свої особливості: крім хрестово-банних храмів зводилися круглі споруди – ротонди, використовувалася білокам'яна техніка кладки та різьба по каменю, більш помітним був вплив романського мистецтва.

Водночас у своєму князівстві Д. Галицький не мав абсолютної влади, мусив вести виснажливу боротьбу з боярською опозицією. Після смерті Ярослава Осмомисла бояри знову підвели голову і розпочали тривалу боротьбу за владу з його сином Володимиром (1187–1198 рр.). Наприкінці XII ст. Галицьке князівство почало занепадати, втрачаючи єдність, а з нею й силу.

Утворення і становлення Галицько-Волинського князівства. Волинь із столицею у Володимирі почала підноситись за правління Романа Мстиславича (1173–1205 рр.). Спираючись на середнє й дрібне боярство та міщан, волинський князь Роман у 1199 р. придушує опір великих бояр і об'єднував Галичину і Волинь. Сміливий воїн, талановитий політик, жорстокий володар, він вів активну зовнішню політику. Переможні походи проти Литви та Польщі помітно підняли його авторитет та посилили вплив на Русі. У 1202 р. Роман оволодів Києвом і став великим князем. Літописець називає його «самодержцем всія Русі».

Оволодівши значною частиною київської спадщини, Галицько-Волинське князівство на рубежі XII – XIII ст. за розміром своїх володінь не поступалось більшості європейських держав. Центром своєї держави Роман обрав не орієнтований на Візантію Київ, а близький до кордонів західних держав Галич. Потужна торгівельна артерія Буг – Дністер витісняє відомий шлях «із варягів – у греки». В останні роки життя він запропонував модель підтримки «доброго порядку» на Русі. Відповідно до цього проекту планувалося припинення князівських міжусобиць, консолідація сил для відсічі зовнішніх ворогів, запровадження майорату (передачі князівського столу і усіх земель старшому сину, що могло зупинити думку Романа, процес роздрібненості) та вибори київського князя (у разі смерті) шістьма найбільшими на Русі князями.

Однак галицько-волинському князю так і не вдалося об'єднати Русь. У 1205 р. Роман Мстиславович трагічно загинув у Польщі під час випадкової сутички з воїнами краківського князя Лешка Білого. Поховали творця Галицько-Волинської держави у Володимирі, і відразу після цього, як висловиться літописець, велика смута постала в землі Руській.

Князь Данило Галицький і його боротьба проти монголо-татарської навали. Зі смертю Романа розпочинається майже тридцятирічний період боротьби за галицький стіл. У цій боротьбі брали участь, коли стали повнолітніми, і сини Романа Мстиславовича, Данило й Василько. В 1238 р. Данило Галицький здобув

Галич і почав успішно завершувати відновлення державної території. Галицько–Волинське князівство набирає сил та відвоює втрачені позиції.

Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських рицарів під Дорогочиним. Відчуваючи реальність постійної загрози із Заходу й Сходу, побудував цілий ряд міст-замків (Данилів, Крем'янець, Угровеськ та ін.). Незабаром він поширює свій вплив на Київ, у якому залишив управляти свого воєводу Дмитра. У період монгольської навали Данила Галицького не було в князівстві. Він перебував в Угорщині та Польщі, де намагався схилити феодалну верхівку цих держав до утворення антимонгольського союзу.

Монголо-татари, розоривши князівства Середнього Подніпров'я, у грудні 1240 р. взяли Київ. Спалили його і знищили місцевих жителів, пронесли по Галицькій землі, вдерлись у Польщу, Угорщину й Чехію. Не зумівши тут закріпитись, вони у 1242 р. повернулись назад, ще раз піддавши вогню і мечу Південно–Західну Русь. Спустошені Київське, Переяславське, Чернігівське князівства увійшли до складу одного із західних улусів (володінь) монголо–татарської держави – Золотої Орди. Збереглося лише Галицько-Волинське князівство.

У 1245 р. Данило Галицький поїхав до Золотої Орди, щоб отримати ярлик на управління землями. Формально визнавши залежність від хана, Данило тим самим намагався виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару татарам. Географічна віддаленість від Орди створювала для цього сприятливі умови. Сюди майже не навідувалися ханські баскаки, тут не проводилися тотальні переписи населення з метою обкладання даниною. Головний обов'язок князя полягав лише у наданні хану допоміжних збройних формувань під час його походів на Польщу та Литву.

За цих обставин Данило мав змогу сконцентрувати увагу на посиленні боєздатності, внутрішньому зміцненні та централізації князівства. Водночас з політикою внутрішнього зміцнення князівства Данило у зовнішньополітичній сфері намагався реалізувати свої плани щодо створення антиординської коаліції. Князь не тільки примирився, а й налагодив союзницькі відносини зі своїми колишніми ворогами – Польщею, Угорщиною, Литвою. З огляду на скрутне становище Данила Галицького, римський папа Інокентій IV пообіцяв йому реальну допомогу в боротьбі з монголо–татарами та королівську корону за умови укладання унії руської православної церкви з католицькою під заступництвом папи. Данило погодився на ці умови і в 1253 р. у місті Дорогочині відбулася його коронація. У цьому ж році папа оголошує хрестовий похід проти татар, до участі в якому закликав Польщу, Чехію, Померанію та Сербію. Проте через низку обставин плани цього походу залишилися нездійсненими. Через деякий час Данило розірвав угоду з Ватиканом і вступив у відкриту збройну боротьбу із Золотою Ордою. Наприкінці 1254 р. він перейшов у наступ проти військ хана Куремси, який намагався окупувати галицьке Пониззя. Внаслідок вдалих та рішучих дій князю вдалось відвоювати землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. Довідавшись про це, Золота Орда змінила слабого Куремсу на більш досвідченого Бурундая й у 1256 р. розпочинає новий наступ. Данило Галицький, не маючи сил для протидії, під тиском вимог Бурундая був змушений віддати наказ про знищення укріплень

Володимира, Луцька, Львова, Кремінця, Данилова та інших міст. Збереглися лише оборонні споруди неприступного Холму. Саме у цьому місті після серйозної хвороби у 1264 р. князь Данило помер.

Отже, реалізувати свої плани Данилу Романовичу так і не вдалося, але створена і зміцнена ним державність проіснувала у надзвичайно несприятливих умовах майже сто років.

Правління Романовичів. Занепад Галицько-Волинського князівства.

Найпопліднішим продовжувачем державної політики свого батька був Лев Данилович (1264–1301 рр.), хоча він і був змушений визнати свою залежність від улусу Ногая, все ж таки князь приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю. Завдяки цьому територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.

За князя Юрія I (1301–1315 рр.) Галицько-Волинське князівство посідало чільне місце серед країн Європи. Юрій домігся від константинопольського патріарха дозволу на відкриття у 1303 р. галицької митрополії. Юрій, як і Данило, прийняв королівський титул і назвав себе «королем Русі та князем Володимирії». За період правління Юрія I стабілізувався суспільний розвиток, розквітли міста, піднялася торгівля, зріс добробут людей.

Наступниками Юрія I стали його сини – Андрій та Лев II (1315–1323 рр.). Вони поділили територію князівства на сфери впливу, але правили спільно, дуумвіратом і тому розпаду єдиної держави не відбулося. Романовичі проводили активну зовнішню політику, налагодили союзницькі відносини з Польщею та Тевтонським орденом. Однак братам не вдалося ефективно протидіяти експансії Литви. Дорогочинська та Берестейська землі були втрачені. Трагічно для Андрія і Лева закінчилась і боротьба з Золотою Ордою. У 1323 р. в битві з військами хана Узбека молоді князі загинули.

Загибель Андрія та Лева II, які не мали дітей, припинила пряму лінію династії Романовичів, що призвело до політичної кризи й ослаблення князівства. Майже 2 роки Галицько-Волинський трон залишався без правителя. І тільки у 1325 р. главою держави було обрано 14-річного мазовецького князя Болеслава Тройденовича, сина Марії, дочки Юрія I Львовича. Юний князь прийняв православ'я та ім'я Юрій II Болеслав. Період правління Юрія II став поступовим занепадом Галицько-Волинського князівства. Посилився неослабний прес Золотої Орди, безуспішною була боротьба з Польщею за Люблінську землю, міста дедалі більше контролювалися іноземними купцями та ремісниками, національна знать відійшла від адміністративної влади, місцеве населення наворачалося до католицизму. Всі ці обставини призвели до боярської змови і у квітні 1340 р. Юрія II Болеслава було отруєно. Князівство втратило князя, а незабаром і незалежність. Землі Галицько-Волинської держави були розчленовані і опинилися під владою сусідніх феодальних країн: Галичина – під Польщею, Волинь – під Литвою, Буковина – увійшла до складу Молдавського князівства.

Отже, будучи безпосередньою спадкоємицею Київської Русі, Галицько-Волинська держава відіграла надзвичайно важливу роль в історії України: зберегла від завоювання і асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяла їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності; стала новим, після

занепаду Києва. Центром політичного та економічного життя; модернізувала давньоруську державну організацію; розширила сферу дії західноєвропейської культури, сприяли поступовому подоланню однобічності візантійського впливу, продовжила славні дипломатичні традиції Київської Русі, представляла східнослов'янську державність на міжнародній арені.

7. Культура Стародавньої Русі.

Культура дохристиянської Русі. Могутня ранньофеодальна держава Київська Русь склалася на території Східної Європи у другій половині IX ст. Вона відіграла велику роль в історії як східноєвропейської, так і західноєвропейської цивілізацій. Культура Київської Русі при всій її неповторності є плодом загальнолюдської цивілізації. У різні часи ця культура зазнала індоєвропейських, іранських, праслов'янських, античних, німецьких, візантійських та інших впливів. Ще до прийняття християнства, на Подніпров'ї, існували широкі торгівельні зв'язки з Іраном, арабами та Візантією. Отже, уже попередня культура ввібрала в себе традиції й впливи як східної, так і західної цивілізацій, але притому не втратила культурно-етнічних особливостей.

Ще в епоху воєнної демократії у східних слов'ян існувала язичницька релігія – політеїзм (багатобожжя). Слов'яни вірили в злих та добрих духів (упирів та берегинь), поклонялися богу сонця – Даждьбогу, богу блискавки – Перуну, приносили жертви озерам, річкам та колодязям, оскільки вірили в очисну силу води. Особливо шанували Рода по завершенні циклу земляних робіт та Велеса, або Волоса, – покровителя худоби.

У дохристиянський період на Русі зароджується писемність. Виникнення писемності у східних слов'ян було зумовлене необхідністю у спілкуванні торгівельному, дипломатичному та культурному. Торгуючи з греками, слов'яни застосовували предмети для передачі повідомлень, зокрема, як свідчив арабський письменник Ібн-Фадлан, писали на окремих уламках дерева. Про поширення писемності серед населення Київської Русі ще в язичницькі часи свідчать написи на різних побутових речах: горщиках, глечиках, мечях та ін. Ця гіпотеза підтверджується реальними історичними свідченнями – берестяними грамотами і розповіддю християнських просвітителів, творців слов'янської абетки Кирила та Мефодія про зустріч в Корсуні з мужем руським, який показав їм книгу, написану руською мовою. Можливо Кирило та Мефодій лише вдосконалили слов'янську систему письма на базі існуючої раніше. Першими значними пам'ятками давньоруської писемності вважаються угоди Русі з Візантією – 911, 945, 971 років, написані двома мовами – грецькою та руською.

Скарбницею духовної культури дохристиянської Русі була усна народна творчість: перекази, билини, казки, байки, загадки, легенди, заклинання тощо. Епос східних слов'ян був пронизаний любов'ю до батьківщини, ідеями гуманізму, почуттями справедливості та милосердя. Він відтворював не тільки поетичну культуру народу, а й політичну свідомість слов'ян. Ще в дохристиянський час склалися перекази, що пізніше ввійшли до «Повісті временних літ»: про Кия, Щека, Хорива та сестру їхню Либідь, про помсту княгині Ольги древлянам за вбивство її чоловіка – князя Ігоря, про одруження князя Володимира з полоцькою княжною Рогнедою, про «віщого» Олега та інші. З давніх-давен дійшли до нас старовинні

загадки, казки (наприклад, про царя Світозара, про три царства), перекази про ковалів-змієборців.

Стародавні русичі були неперевершеними майстрами дерев'яної скульптури та архітектури. У «Повісті временних літ» згадується про існування у Києві кам'яного князівського палацу Святослава. Розкопки фундаменту палацу показали, що стіни його були прикрашені мозаїкою, інкрустаціями з різнокольорових порід порфіру, вапняку, мармуру, а також фресковим розписом. Про розвиток скульптури свідчить скульптура збруцького ідола – частина унікальної язичницької споруди – святилища у гирла річки Збруч на Тернопільщині. Скульптура розділена на 3 яруси: внизу – бог підземного світу тримає в руках Землю, посередині – фігурки жінок і чоловіків, а на верхньому ярусі вирізьблений бог Перун, богиня родючості Мокош. Вінчає стовп голова ідола, що на думку вчених, зображує верховного бога Роду. Скульптура має висоту більше двох з половиною метрів і важить близько тони. Монументальні кам'яні скульптури – так звані кам'яні баби – були широко розповсюджені по всьому терену давньоруських земель. Дрібніші скульптурні вироби теж знаходять археологи по всій Україні, однак належать до пам'яток різних народів, що або жили на Україні, або мали тут свої колонії, або кочували чи переходили через Україну.

Виняткової витонченості досягли ювеліри Київської Русі у VI-IX ст. У басейні річки Рось був знайдений скарб речей VI-VII ст., багатий на ювелірні вироби. Серед них особливо виділяються срібні фігурки коней з золотими гривами та копитами і срібні фігурки чоловіків у слов'янському одязі з вишивкою на сорочці. Далеко за межами Київської Русі – у Скандинавії, Болгарії, Візантії – славилися витвори давньоруських ювелірів – браслети, коралові намиста, каблучки, виготовлені за допомогою техніки черні та скані. У техніці карбування були виконані турові роги – ритони з Чорної Могили, що під Черніговом (ритонами називався старовинний посуд для вина у вигляді рогів з невеликими отворами). На них зображені фантастичні звірі з крилами, орли, грифони, дракони тощо.

Популярним на Русі було музичне мистецтво. Всі найбільш важливі події давньоруського життя були тісно пов'язані з музикою. Сімейні свята, весілля, землеробські свята супроводжувалися обрядовими піснями, музикою, танцями та своєрідними виставами. З піснями виступали у військові походи, йшли на бій з ворогом, святкували перемоги. Піснями-плачами супроводжувався і давній погребальний обряд. Арабські, візантійські та скандинавські автори розповідають про різноманітні музичні інструменти, що були у східних слов'ян ще в давні часи: гудки, свірелі-сопелі, гуслі, бубни, флейти тощо. Виконавцями танків та пісень ще в дохристиянські часи були скоморохи.

Отже, духовна культура дохристиянської Русі не була примітивною. Вона ввібрала специфічні риси своєї епохи й пізніше чимало її досягнень були запозичені християнством.

Вплив християнства на культуру Київської Русі. Розвиток літописання та літератури. Запровадження наприкінці X ст. християнства на Русі сприяло зміцненню державності, розповсюдженню писемності, створенню визначних пам'яток літератури, живопису, архітектури та музики. Під впливом християнства поширювалися культурні зв'язки Русі з Візантією, Болгарією, країнами Західної

Європи, на східнослов'янських землях були запроваджені церковний візантійський календар, культ святих, культ «чудотворних» ікон.

Християнство внесло позитивні зміни у світогляд людей. Якщо в основі політеїстичних релігійних вірувань лежав страх перед силами природи, пануючими та ворожими, то християнство давало надію на порятунок.

Уведення християнства об'єднало країну однією релігією та відіграло найважливішу роль як у зміцненні влади київських князів, так і у формуванні нової етнічної спільноти – руського народу. Разом з християнством на Русь прийшла і церковна організація, була створена руська митрополія Константинопольського патріархату. Християнство не тільки прискорило процес ліквідації залишків родового ладу, але й сприяло розвитку феодалізму в Київській Русі.

У процесі свого поширення та утвердження на Русі християнство поступово втрачало візантійську форму, вбирало в себе елементи місцевих слов'янських ритуалів, звичаїв тощо.

Уведення християнства сприяло розповсюдженню на Русі писемності, книжкової культури. Як відомо, з його впровадженням літературною мовою на Русі стала церковнослов'янська мова. Першим кроком на шляху створення давньоруської літератури було перенесення з Візантії та Болгарії культової літератури, зокрема богослужбових книг. Оригінальна руська література ґрунтувалася на усних традиціях дохристиянської культури і висвітлювала важливі політичні та історичні проблеми.

Першими руськими письменниками були священнослужителі: київський митрополит Іларіон, монах-літописець Нестор, єпископи Кирило Туровський та Лука Жидята, ігумен Печерського монастиря Феодосій та інші. Це зумовлювало специфіку давньоруської літератури, надавало їй релігійного змісту. Основним джерелом викладу філософських соціальних та морально-етичних проблем на Русі стала Біблія, особливо Новий Завіт. З Біблійних книг найчастіше перекладалося Євангеліє, Апостол, Псалтир. Перший руський список Євангелія був виконаний дяком Григорієм у 1056-1057 рр. на замовлення новгородського воєводи і посадника Остромира. Звідси його назва – «Остромирове Євангеліє». У IX ст. з'являються книги для світського читання з текстами повчального характеру, так звані ізборники. Два з них збереглося до наших днів. Перший був виготовлений на замовлення київського князя Святослава Ярославича у 1073 р. Це збірка творів різних грецьких авторів богословсько-філософського змісту. Другий Ізборник 1076 р. змальовує етичні погляди верхівки феодальної знаті. Вважають, що цей твір був складений київськими книжниками.

Оригінальних літературних пам'яток XI-XII ст. збереглося мало. Це окремі твори, які випадково врятувалися після пожеж, ворожих нападів та часу. Найбільш раннім давньоруським твором XI ст., який дійшов до нашого часу, є «Слово о Законі і Благодаті» митрополита Іларіона, що жив і творив за часів Ярослава Мудрого. Цей твір показує велич руського народу, руської землі, руської церкви. Автор висвітлює і питання вселенської церковної історії. Головна думка твору – це ідея про рівноправність народів у духовному та політичному житті. Іларіон робить висновок, що народ Русі – це новий народ, який не потребує опіки Візантії, народ, якому належить майбутнє. Іларіон уперше в давньоруській літературі створює

образ ідеального князя – правдивого, славного та мужнього – в особі Володимира Святославича. Він обґрунтовує ідею княжої влади, яка дана від Бога й відстоює принцип прямого престолонаслідування.

Видатною пам'яткою давньоруської юридичної літератури є «Руська правда» – збірник законів, створений у XI-XII ст. У цьому збірнику вперше було відображено розвиток феодальних відносин на Русі, загострення класової боротьби. Більшість статей «Руської правди» передбачає захист феодальної власності.

Оригінальним жанром літератури, який у такому вигляді не був відомий ні у Візантії, ні в Болгарії, був жанр літописання. Руські літописи – це не лише історичні записи, але й видатні літературні твори, народні перекази, сказання, билини, легенди тощо. На даний час збереглося 1500 літописних списків.

У 1113 р. була написана «Повість временних літ» – найвидатніший історичний твір Русі. Її автором був монах Києво-Печерського монастиря Нестор. «Повість временних літ», якою починаються майже всі давньоруські літописи, збереглась у двох списках: Лаврентівському, який переписав монах Лаврентій у 1377 р. та Іпатьєвському списку початку XV ст., в який увійшли також Київський та Галицько-Волинський літописи. До цього літопису увійшли всі списки та різні доповнення, зроблені як самим Нестором, так і його попередниками. Нестор вдруге після Іларіона звертається до осмислення давньоруської історії, ставить питання про включення історії Русі у всесвітню історію. «Повість временних літ» була доведена до 1110 р. Її можна вважати літературно-енциклопедичним твором, який не тільки давав відповіді на питання вітчизняної історії, але і відобразив княжу та дружинно-боярську ідеологію Київської Русі.

У період феодальної роздробленості характер давньоруського літописання значно змінюється. Виникають нові літописні центри в Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському, Холмі, Переяславі-Залеському, Володимирі на Клязьмі. Продовжується літописання в Новгороді та інших місцях. У цей час з'являються нові оригінальні форми історичних творів: сімейні та родові князівські літописи, життєписи князів, повісті про княжі злочини. В цей же період розповсюджується агіографічна література. Зокрема, Нестор створює такі твори цього жанру, як «Читання про життя та згубу...Бориса та Гліба», «Житіє Феодосія Печерського», в яких дав картину давньоруського життя з багатьма побутовими подробицями.

На початку XII ст. на Русі з'явилися твори мандрівників-прочан. Особливою пошаною користувалася Палестина. Одним з таких паломників був ігумен Данило, який два роки прожив у святих місцях і написав твір, відомий під назвою «Ходіння Данила». Цей твір є довідковим. Він написаний простою мовою, доступною для різних верств населення і пройнятий ідеєю патріотизму.

Цінною пам'яткою літератури є «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям», написане на початку XII ст. Літературна форма «Повчання» у вигляді звернення батька до дітей не нова, вона була характерна для середньовіччя і розповсюдилась на Русі. Ідейна основа «Повчання» – думка про долю Русі. Князь Володимир Мономах, син високоосвіченого князя Всеволода, який славився знанням п'яťох мов. Від батька перейняв Володимир захоплення книгою та освітою. Як очевидець великих соціальних конфліктів на Русі, зокрема повстання

1113 р. в Києві, Володимир Мономах переконує в необхідності зміцнення внутрішнього спокою та миру на Русі. Водночас «Повчання» є світським зразком християнської моралі на Русі.

Відомим письменником XII ст., що написав багато творів, зокрема повчань, проповідей, слів, молитв, був Кирило Туровський. Він мав великий як письменницький, так і промовницький, ораторський талант, добре знав літературу та грецьку мову. У творах Кирила Туровського, зокрема в його «Притчі про людську душу та тілеса», є багато реалістичних рис, дається характеристика свободи волі людини, як свободи вибору між добром та злом.

Видатним філософом та літератором стародавньої Русі був Данило Заточник (кінець XII – поч. XIII ст.). У творі «Моління Данила Заточника» він дає високу оцінку розуму людському та людській мудрості, використовує афоризми античних філософів Плутарха, Аристотеля, Демокрита, Діогена, Геродота, Піфагора та інших, притчі Царя Соломона зі Старого Завіту.

Перлиною давньоруської літератури вважають «Слово о полку Ігоровім», яке було створене невідомим автором близько 1187 р. За своїм художнім рівнем цей твір не має аналогів у візантійській та європейській літературах. «Слово» розповідає про трагічний епізод в історії Русі – невдалий поход проти половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р. Цю поразку автор «Слова» пояснює відсутністю єдності серед князів. Звертаючись до них, нащадків Ярослава Мудрого, він закликає їх вкласти в піхви мечі та помиритися між собою. «Слово о полку Ігоровім» – це талановитий художній та публіцистичний твір, який підніс актуальну ідею часу – об'єднання всіх сил Руської землі для боротьби з ворогом.

Розвиток освіти та наукових знань. Розвиток культури на Русі вимагав підготовки освічених людей, відкриття шкіл, створення певної системи освіти. Після офіційного запровадження християнства на Русі князь Володимир наказав збудувати поряд з Десятинною церквою школу для дітей «нарочитої чаді», тобто знаті. Школи відкрилися у Чернігові, Переяславі-Залеському, Луцьку, Холмі, Овручі. У них вивчали письмо, читання, арифметику, іноземні мови, риторику, навчали співу, давали деякі відомості з географії та історії. Навчання велось церковнослов'янською мовою, що прийшла разом з церковними книгами з Болгарії. З літопису відомо, що син Володимира Ярослав заснував школу в Новгороді для трьохсот хлопців. Початкові школи існували при монастирях. Так, Анна (Янка) Всеволодівна, сестра Володимира Мономаха, заснувала в Києві жіночий монастир, а при ньому школу для дівчат.

Обставини того часу та потреби життя вимагали певних знань, бо освічені люди були потрібні і для церкви, і для держави, і для обіймання церковних та адміністративних посад і для підтримання широких торгівельних зв'язків, для ведення великих господарств. Наукові інтереси, бажання користуватися тими творами, що не були перекладені на слов'янську мову сприяли поширенню грецької мови. Дипломатичні та торгівельні зв'язки з Західною Європою вимагали знання і латинської мови, яка в середні віки вважалася міжнародною.

Писемні джерела розрізняють звичайну освіту та «книжне учення» – спеціальний курс середньовічних наук: богослов'я, філософії, граматики, риторики

та історії. Знання з природознавства та космології черпалися з перекладних книг: «Шестоднев», «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, знання з історії – з візантійських хронік, правових знань набували із «Статуту Володимира Мономаха» та «Руської правди» Ярослава Мудрого.

Чимало освічених людей було серед князів. Це Ярослав Мудрий, його донька Анна, Всеволод Ярославович, Володимир Мономах. При княжих дворах, монастирях створювалися книгосховища та бібліотеки. У знаменитій бібліотеці Ярослава Мудрого були книги написані багатьма мовами. За підрахунками вчених книжковий фонд домонгольської Русі налічував 130-140 тис. примірників. Книги, що надходили в основному з Візантії та південнослов'янських країн, задовольняли зростаючий попит з найрізноманітніших галузей знань. У церквах та монастирях створювалися скрипторії для переписування та перекладів на церковнослов'янську мову богословської літератури уславлених авторів, зокрема Василя Великого, Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста та ін. Одночасно з бібліотеками виникли і перші архіви. Вважається, що найдавнішим сховищем рукописних документів була церква св. Іллі в Києві.

Поряд з розвитком богослов'я та поширенням богословської літератури на Русі існували й реалістичні знання, яких потребувала виробнича діяльність людей. Металургійне виробництво, ковальська та ювелірна справа сприяли розвитку знань у металознавстві. Будівництво споруд потребувало елементарних знань з математики. Арифметичні знання були потрібні й у торгівлі. З давніх-давен на Русі користувалися іонійською системою рахування, в якій букви грецького алфавіту з різними додатковими знаками – титлами – використовувались як цифри. Виготовлення скла, мозаїк, кольорової емалі, черні, глазури, для керамічних предметів сприяло розвитку знань у галузі хімії: зокрема хімічних властивостей матеріалів.

Значного розвитку на Русі досягли географічні знання. Так, «Повість временних літ» наводить географічні описання країн та земель, що знаходяться на Сході: Персії, Індії, Сирії, Вавилону, Месопотамії, Фінікії; на Півдні: Єгипту, Ефіопії, островів Криту, Кіпру, річок Євфрату та Нілу; на Півночі: Мідії, Албанії, Тавриди, Скіфії, Фракії, Македонії, Пелопоннесу, Аркадії, островів Британії, Сицилії, Корсики та багато інших країн. Літопис розповідає також і про розселення слов'янських племен. Географічні знання Давньої Русі охоплювали всю Європу, південну частину Азії та Північну Африку.

Архітектура, живопис, прикладне мистецтво. Введення християнства привело Русь до передової на той час культури будівництва, запозиченої з Візантії, де вона склалася під впливом античних традицій. В основу культових споруд на Русі було покладено так званий хрестово-купольний тип храму, який був широко розповсюджений у Візантії. Головна риса таких храмів – внутрішній простір, аркові перекриття. У плані храм мав форму хреста, над яким підносилася головна баня.

При зведенні таких культових споруд використовували цеглу-плінфу та камінь: граніт, кварцит, шифер. Для зв'язку застосовували розчин вапна, до якого домішували товчену кераміку. Завдяки цьому давньоруські споруди мали ледь рожевий колір. Використовувалася змішана кладка з цегли та каменю, дахи

вкривалися черепицею та листовим свинцем, будівлі мали дерев'яні віконця. з круглим склом.

Початок культового будівництва на Русі пов'язують із спорудженням у Києві в 989-996 рр. храму, який був названий Десятинним через те, що на його спорудження кн. Володимир Великий віддав десятину своєї казни. До нашого часу Десятинна церква (храм) не збереглася, бо була зруйнована монголо-татарами в 1240 р. Але за даними археологічних розкопок відомо, що це був великий, хрестово-купольний храм, що був увінчаний двадцятьма банями. Згодом багатокупольність стане однією з характерних рис руської храмової архітектури.

Давньоруська архітектура досягла розквіту при Ярославі Мудрому. Територія Києва значно збільшилася, її обнесли величезним земляним валом висотою 11 м, зверху звели великі дубові стіни довжиною 3,5 км, які з півдня прорізали Золоті Ворота, що збереглися до нашого часу. Найвидатнішою архітектурною спорудою Київської Русі першої половини XI ст. є Софійський собор в Києві, який було побудовано в 1037 р. Конструкцію собору утворювали п'ять нефів (від лат. *navis* – корабель) та двадцять п'ять куполів, серед яких один центральний. Дванадцять могутніх хрестообразних стовпів ділили величезний внутрішній простір. Під головним куполом відбувалися урочисті державні церемонії, а в олтарі збиралося вище духовенство. Нагорі, на хорах, було місце для князя та його приближених. Внизу товпився народ. Храм був оздоблений фресковим живописом та мозаїкою. Деякі риси Софійського собору наближають його до давньоруської дерев'яної архітектури, хоча ззовні, у результаті більш пізніх добудов він має риси української барочної архітектури XVIII ст.

У першій половині XI ст. велике будівництво розгорнулося й у інших містах. За наказом Мстислава Володимировича в Чернігові було збудовано Спаський собор, який зберігся до нашого часу. Це великий тринефний храм з п'ятьма банями, витягнутий зі сходу на захід. Одночасно за зразком Софійського собору було побудовано однойменні храми в Новгороді та Полоцьку.

У другій половині XI ст. культове будівництво продовжувалося перш за все при монастирях (собор Димитровського монастиря, церква Михайла у Видубицькому монастирі тощо). Цей новий напрям у архітектурі знайшов своє завершення в Успенському соборі Печерського монастиря, збудованого в 1073-1089 рр. (він зберігся, але був зруйнований на початку Великої Вітчизняної війни в 1941 р.). Успенський собор став зразком для княже-монастирського будівництва в Ростові, Суздалі, Новгороді та інших містах Русі.

Таким чином, архітектура Давньої Русі до монголо-татарського нашествя досягла високого рівня розвитку і мала великий вплив на розвиток будівництва трьох народів – руського, українського та білоруського.

Важливим складником інтер'єру давньоруських палаців та храмів був монументальний живопис – фрески, мозаїки тощо. До наших днів зберігся ансамбль прекрасних розписів XI ст. в Софійському соборі. Стіни, перекриття та колони цієї величної споруди вкриті мозаїками та фресками. У головній бані знаходиться мозаїчне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) в оточенні чотирьох архангелів. У простінках між вікнами барабана бані були зображені дванадцять апостолів, а ще нижче, у вітрилах – чотири євангеліста. Збереглися

також п'ятнадцять мозаїчних медальйонів з композиції «Сорок мучеників», мозаїка «Благовіщення», зображення Богоматері Оранти на весь зріст з піднятими в молитві руками. В уявленні киян епохи середньовіччя Оранта була захисницею міста та Русі. Як писав знаний мистецтвознавець Л. Любимов, коли руська людина опускалася перед нею на коліна, вона впізнавала в її образі велику язичницьку Берегиню з піднятими до сонця руками», яка уявлялася йому не тільки «матір'ю всього сущого», але й заступницею, що всією своєю міццю охороняла країну від численних ворогів, а тому в роки випробувань люди прозвали її «Нерушимою стіною». Шедеврами мозаїчного мистецтва вважаються портрети «батьків церкви», які були виконані на південній стіні – Лаврентія, Василя Великого, Іоанна Златоуста та ін. Вони написані в традиціях елліністичного портретного мистецтва. Не менш важливу роль в інтер'єрі Софійського собору займав фресковий живопис. У середньому нефі збереглися залишки великої композиції світського змісту, на якій, як вважається, зображено князя Володимира з сім'єю. Башти Софійського собору з гвинтовими сходами не мали богослужбового призначення, тому були оздоблені розписами світського характеру, сценами з танцюристами, музикантами та акробатами.

Значне місце в розписах собору займали орнаменти, зокрема рослинні, близькі до давньоруської книжкової мініатюри. Мозаїками та фресками прикрашені Успенський собор Києво-Печерського монастиря та собор Михайлівського Златоверхого монастиря в Києві. У виконанні цих мозаїк брав участь художник Алімпій, який, як стверджувалося в Києво-Печерському патерику, «...ікони писати хитр бе зело». На жаль, до нас не дійшли твори цього видатного майстра, але його сучасники про нього складали легенди, зокрема про те, як по закінченні його роботи над образом богородиці відбулося диво: образ богородиці «сам вообразися» і «просветися паче соннца», з вуст богородиці вилетів білий голуб, облетів увесь храм скрився. Ставши священиком Печерського монастиря, Алімпій жив дуже скромно. Ночі проводив «на пение и на молитву упражняшеся», а вдень неустанно писав ікони. Зароблене ділив на три частини: на одну купував все, що необхідно для іконопису, другу віддавав бідним, а третю – в монастир.

Ікони поряд з мозаїками і фресками займали важливе місце у внутрішньому оздобленні храмів. Вони писалися мінеральними фарбами на дерев'яних дошках, які обклеювалися полотном та вкривалися шаром спеціального ґрунту – левкасу. Іконами прикрашали не тільки храми, але й княжі та боярські палаци, житла простих людей. Це був один з розповсюджених видів образотворчого мистецтва на Русі. Ікон київської школи збереглося дуже мало. У Третьяковській галереї в Москві зберігається «Ярославська Оранта» – велика ікона Богоматері з малюком та двома архангелами в медальйонах. Ікона «Борис і Гліб» кінця XIII ст. зберігається в Київському державному музеї руського мистецтва. Безперечним витвором київських майстрів XIII ст. є ікона «Свейської богоматері», на якій поряд з фігурою Богоматері були зображені Антоній та Феодосій – засновники Києво-Печерського монастиря.

Осібним видом мистецтва на Русі була книжкова мініатюра. Її яскраві взірці містило «Остромирове Євангеліє». Ця невелика за форматом літургійна книга була виконана з неабияким смаком. Текст її оздоблений художніми заставками, які дуже

схожі на фрескову орнаmentaцію Київського Софійського собору. На трьох сторінках книги розміщувалися мініатюри, виконані технікою давньоруської емалі, які зображували євангелістів Іоанна, Луку та Марка. Неабиякими художніми якостями характеризується й «Ізборник Святослава», що виконав дяк Іоанн для князя Святослава Ярославича.

Високого рівня на Русі досягло й прикладне мистецтво, витвори якого дають цінні відомості і про розвиток художнього ремесла, і про культурні зв'язки, і про традиції Русі. Так, ювелірні вироби часто були не тільки прикрасами, але і виконували роль амулетів – оберегів для захисту їх володарів від злих сил. Широкого розповсюдження на цих виробках набули зображення сонця у вигляді кола з пересіченням в середині ліній, місяця-лунниці, води, фантастичних звірів та птахів, рослинного орнаменту тощо. Давньоруські майстри знали різні технічні способи обробки металів – зернь, скань, чеканку, художнє лиття та інкрустацію, нарешті перетинкові емалі. За допомогою скані (тонкої проволочки) любили прикрашати візерунками ікони та дорогоцінні оклади церковних книг. Так було прикрашене Мстиславове євангеліє XII ст. Досить розповсюдженими на Русі були срібні вироби з черню – чорною пастою, яка нагадувала емаль. Технікою черні виготовлялися сережки, персні, хрести, кубки, чари тощо. У XII ст. розповсюдилася техніка контурної черні, при якій малюнок наводився чорною лінією, а срібне тло залишалося відкритим, або золотилося. Техніка перетинкової емалі була досить складна, але давньоруські майстри добре володіли нею. Емаллю прикрашалися вироби з золота: діадеми, колти, медальйони, хрести, ікони та оклади книг. Найбільш відомі сюжетні емалі на колтах із зображеннями русалок, «дерева життя», різних птахів, жіночих голівок тощо.

Великого рівня на Русі досягло мистецтво художнього лиття. Були розвинуті скляне та керамічне виробництво, художнє різьблення по дереву та каменю. Різьблення по дереву прикрашало фасади давньоруського житла, човни, санчата та інші вироби. Славилися вироби різьбярів по кості: шкатулки, гребні, гудзики, образки.

Усі найбільш видатні події давньоруського життя тісно пов'язані з музикою. Свята супроводжувалися обрядовими піснями, музикою, танцями та виставами. З піснями виступали у військовий похід, у супроводженні ритмічних ударів в бубни та звуків труб-зурн виступали в бій з ворогом, з піснями святкували перемоги, піснями-плачами та піснями-причитаннями супроводжували погребальний обряд.

На Русі здавна існували професійні виконавці. Серед них особливе місце посідали виконавці билин та сказань, які в речитативній формі славили-співали героїчно-епічні твори. Найбільш яскравим представником таких виконавців був Боян – співак XI ст., що жив при дворі Святослава Ярославича та про якого згадувалося в «Слові о полку Ігоревім». Боян у своїх піснях прославляв Ярослава Мудрого, Мстислава Володимировича, Романа Святославовича, граючи собі на музичному інструменті – гусях.

Серед професійних музикантів та акторів важливе місце займали скоморохи-витівники. Вони майстерно володіли різними музично-виконавськими жанрами: були танцюристами, фокусниками, акторами, водили ведмедів, грали на гусях, трубах, флейтах, гудках та бубнах.

Відома була на Русі й військова музика. У літописах згадується труби-зурни, бубни-барабани, органи.

Про велику популярність музичного мистецтва на Русі свідчать музично-танкові сюжети в книжкових мініатюрах та витворах прикладного мистецтва. Зображення гусярів та танцюристів зустрічаються не тільки в фресках Софійського собору, але й на браслетах, срібних чашах, в літописних мініатюрах.

Важливе місце в розвитку давньоруської музичної культури займав церковний спів – складова частина театралізованої церковної служби. Церковний хоровий спів розвивався під впливом народної творчості. На Русі розповсюдився стиль «знаменний розспів». Відома була й система нотних знаків – крюкова нотація, коли нотні знаки у вигляді крючків писали над рядками у тексті. У XII ст. виникла ще одна система, якою користувалися для запису мелодій. До нашого часу збереглися пам'ятки, записані цими системами, що свідчить про високий розвиток давньоруської музичної культури.

У IX – першій половині XIII ст. культура Давньої Русі досягла високого рівня розвитку і не поступалася передовим країнам свого часу. Її швидке піднесення було зумовлене соціально-економічним прогресом країни, базуванням на культурних досягненнях східнослов'янських племен. Творцем культури була давньоруська народність. За своїм складом культура Русі була феодальною, але великий внесок в її розвиток зробили представники народних низів, які і створювали високохудожні твори, витвори мистецтва. Культура Київської Русі – видатне явище світової середньовічної культури. Культура ця розвивалася у загальному контексті світової культури, але мала лише її властиві риси, зумовлені конкретними історичними обставинами і східнослов'янськими традиціями, що найяскравіше виявилось у плануванні і забудові міст, у композиційних особливостях архітектурних ансамблів і окремих споруд, своєрідності декоративно-прикладного мистецтва.

Розвиток давньоруської культури перервався монголо-татарським нашествям. Але культурні досягнення Русі не загинули, стали тим невичерпним джерелом, яке вважається основою культури трьох народів – російського, українського та білоруського.

Контрольні запитання

1. Коли і як виникла Київська Русь?
2. Якою є роль норманів у створенні Руської держави?
3. Які були особливості політики великих київських князів?
4. Як називають князя Володимира історія і церква? Які реформи він провів?
5. Якою є роль Я. Мудрого у розбудові Руської держави?
6. Які причини занепаду Київської Русі? Коли і як утворилося Галицьке князівство?
7. Яку політику проводив Ярослав Осмомисл?
8. Коли і як утворилась Галицько-Волинська держава?
9. У чому суть політики Романа Мстиславовича?
10. Яку політику здійснював Данило Галицький?

11. Як відбувалася боротьба руських князівств проти монголо-татарської навали?
12. Які причини занепаду Галицько-Волинського князівства.
13. Яке історичне значення мала Галицько-Волинська держава в історії України?
14. Коли і як утворилося Галицьке князівство?
15. Яку політику проводив Ярослав Осмомисл?
16. Коли і як утворилась Галицько-Волинська держава?
17. У чому суть політики Романа Мстиславовича?
18. Яку політику здійснював Данило Галицький?
19. Як відбувалася боротьба руських князівств проти монголо-татарської навали?
20. Які причини занепаду Галицько-Волинського князівства.
21. Яке історичне значення мала Галицько-Волинська держава в історії України?
22. У чому суть проблеми формування давньоруської народності?
23. Що таке язичництво?
24. Який вплив справило християнство на процеси розвитку культури Київської Русі?
25. Які літературні твори часів Київської Русі Ви читали?
26. У чому ідейний зміст «Слова о полку Ігоревім»?
27. Що таке мозаїки та фрески?
28. Що Ви знаєте про мозаїки та фрески Софійського собору в Києві?
29. Які види прикладного мистецтва набули високого розвитку та поширення на Русі?
30. Хто написав «Повість временних літ»?
31. Назвіть видатні архітектурні споруди Київської Русі.

Тема 3. Українська державність в литовсько-польську добу. Запорізька Січ – зародження козацької держави. Культура України в XIV – першій половині XVII ст.

План

1. Розчленування українських земель та включення їх до складу інших держав.
2. Перехід українських земель під владу Литви та Польщі.
3. Формування українського народу та козацтва.
4. Запорозька Січ, її устрій та військово-політична організація.
5. Українська культура XIV – першої половини XVII ст.

Опорні терміни: литовці, православна віра, руська мова, руська знать, ухоронництво, статут, селяни-кріпаки, міщани, шляхта, унія, інкорпорація, експансія, фільварк, панщина, ярмарка, Магдебурзьке право, духовенство, греко-католики, церковні братства, козацтво, український народ, січ, Києво-Могилянська колегія, парсуна, полемічна література.

1. Розчленування українських земель та включення їх до складу інших держав.

Україна на початку XIV ст. опинилася в скрутному становищі: монголо-татари спустошили Руську землю, виснажили народ, розігнали руських князів, установили жорстоке ярмо Золотої Орди; Литва, Польща, Угорщина, Молдова, Туреччина, а з часом і Московське князівство починають боротьбу за українські землі. Слід зазначити, що оволодіння українськими землями відбувалося різними шляхами, починаючи від династичних шлюбів і до загарбання цих земель силовими методами. Прикладом може бути шлюб великого князя Литовського Гедиміна Любарта з дочкою Андрія Юрійовича й князування останнього на Волині протягом 1340–1385 рр. У другій половині XIV ст. починається збройна боротьба за українські землі. Зокрема, в 1349 р. Польщею була захоплена Галичина й поступово в королівстві Руському запроваджується польська адміністративна система та польське право.

У 1359 р. розпочався наступ на Чернігово-Сіверщину литовського князя Ольгерда. Взагалі протягом XIV ст. велика частина території колишньої Київської держави – спочатку Берестейщина, Пінщина, потім Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київ і Поділля перейшли під владу Литовського князівства.

Буковинські землі були включені до Молдавського князівства, яке утворилося 1359 р. Буковина (Шипинська земля) поділялася на три волості. На чолі волостей були старости. Цей устрій зберігався аж до захоплення Молдавії Туреччиною 1538 р. та встановлення турецької військово-адміністративної системи, що в подальшому негативно позначилося на розвитку краю.

Боротьбу за українські землі вела й Угорщина, яка ще з XI ст. почала привласнювати землі Закарпаття, у 20-х рр. XIV ст. захопила край повністю. Тут була запроваджена угорська політико-адміністративна система. На початку XVI ст. частина Підкарпатської Русі була включена до Трансільванського князівства, а частина до Австрії. Проте в другій половині XVII ст. було приєднано до Австрійської імперії.

Починаючи з XIII ст. у Криму та Північному Причорномор'ї утверджуються татарські державні утворення. У 1449 р. виникає самостійне Кримське ханство, яке з 1478 р. визнає себе васалом Туреччини. Турецько-татарські набіги мали негативні наслідки для подальшого розвитку українських земель.

Протягом першої половини XV ст. Москва починає збирання земель Русі. Зокрема, у 1517–1523 рр. – Чернігівське й Сіверське князівства були включені до безпосередніх володінь Москви.

2. Перехід українських земель під владу Литви та Польщі.

Українські землі в складі Великого князівства Литовського. Велике князівство Литовське – це державне утворення, що постало в на основі союзу литовських князів. Утворилося в XIII ст. в результаті об'єднання близьких до слов'янських племен ятвягів, жмуді, жемгалів, лотошів та інших, які довгий час не сплачували данину руським князям. Поодиночі племена не могли протистояти німецьким рицарям-хрестоносцям, які на початку XIII ст. почали просування у Прибалтику, і це прискорило процес консолідації різних племен. Засновником князівства вважають кн. Міндовга, який приєднав до Литви частину західних

руських земель і був урочисто коронований у 1253 р. у Новгородку (сучасне м. Новогрудок Гродненської обл., Білорусь).

Завдяки геополітичній ситуації, що склалася в Центрально-Східній Європі в середині XIII ст., із конгломерату литовських князівських володінь, що сформувалися з числа племінної «аристократії» визріла держава під назвою Велике князівство Литовське. А вже на другу третину XIV ст. її кордони сягнули Балтики на півночі та Причорноморського степу на півдні. Об'єднанню литовських племен у єдину державу сприяли: розвиток феодалних відносин; загроза з боку лицарів Тевтонського ордену; послаблення впливу Русі на Литву.

Князь Міндовг (1230-1263 рр.) об'єднав литовські племена для боротьби з Тевтонським орденом і переважно мирним шляхом поширив свою владу на землі Західної Русі (Білорусь). Процес об'єднання земель під литовською владою після смерті Міндовга був продовжений великим князем Гедиміном (Гедимінасом, 1316-1341 рр.), саме який започаткував правлячу династію (Гедеміновичів) і почав наступ на південно-західні руські (українські) землі. Утім, деякі історики вважають, що початок литовської доби в Україні поклав син Гедиміна Любарт (свояк Юрія II), який у 1340 р. приєднав до своєї держави Волинь та Галичину. Проте ненадовго. Протягом багатьох десятиліть ці землі переходитимуть від Литви до Польщі й навпаки, аж поки ці держави не вирішать об'єднатися.

Згодом про свої наміри приєднати до Литви «всю Русь» заявив брат Любарта, литовський князь Ольгерд (1345-1377 рр.), який у 50-60-х рр. XIV ст. поширив свою владу на Чернігівщину, Сіверщину, Київщину та Переяславщину. У 1362-1363 рр. він здійснив успішний похід проти монголо-татар на Поділля й на р. Сині Води (Синюха) завдав поразки татарам. Після цього Поділля було приєднане до Великого князівства Литовського, а панування Золотої Орди на подільських землях припинилося. Таким чином, входження українських земель відбувалося внаслідок експансії ВКЛ, а заради приєднання нових земель доводилося боротися й з монгольськими ханами.

Секрет такого швидкого розвитку Великого князівства Литовського полягав, по-перше, в тому, що фактично держава розширювалася за рахунок злиття династій: старої – Рюриковичів і нової – Гедиміновичів. З точки зору неписаного середньовічного міжнародного права поширення влади литовських князів на українські (руські) землі мало законний характер, адже через династичні зв'язки саме вони виявилися найближчими родичами галицько-волинської династії, яка припинила своє існування після смерті Юрія II (Болеслава). По-друге, Гедеміновичі, які об'єднали під своєю владою різні народи, не продукували переваг якогось одного з них, а формували поліетнічну державу. По-третє, литовські князі проводили розумну і обережну політику щодо збереження існуючих руських державницьких і культурних традицій. У всіх руських князівствах продовжував діяти старий, перевірений часом політико-адміністративний апарат. «Ми старини не рушимо і новини не вводимо» – таким було гасло, під яким відбувалося проникнення литовської влади. По-четверте, литовські князі стали відмовлятися від язичництва і приймати християнську віру. Тож за уявленнями тих часів литовські князі були не «чужинцями», а «своїми» для місцевого населення. По-п'яте, встановлення влади литовців над південно-західною Руссю припадає на час

кризи татаро-монгольської державності, що полегшило визволення руських земель від татаро-монголів і обумовило підвищення авторитету литовських правителів як визволителів християн від іновірців. По-шосте, представники династії Гедиміновичів зазвичай одружувалися на руських княжнах, розмовляли руською мовою, були по крові наполовину руськими.

Отже, перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави мало такі політичні особливості: 1) всі українські землі, що опинилися у складі Литовської держави, вважалися власністю династії Гедиміновичів, зберігаючи, особливо на перших порах, попередній політико-адміністративний устрій, певну автономію, правову традицію, давні місцеві звичаї, православну віру, яку активно переймали литовські правителі. 2) руські князі та бояри на підставі угод з великим князем литовським служили йому як васали. 3) існувала перспектива подальшого розвитку нової держави як православної литовсько-української держави.

Об'єднання Литви і Польщі та наслідки цього для України. Приєднання Південно-Руських земель до Литви і створення Великого князівства Литовського закріпило литовців на руських землях і зменшило тут вплив Московського князівства. Однак після смерті Ольгерда (1377 р.) великим князем став Ягайло, який був молодшим сином від другого шлюбу Ольгерда з тверською княжною Уляною. Інші Ольгердовичі розпочали з ним гостру боротьбу за владу і мир та спокій надовго покинули великокнязівський престол.

Внутрішня стабільність Великого князівства Литовського проіснувала недовго. Вона послабилася через війни з Угорщиною, Польщею, Тевтонським орденом, Московською державою. Цим скористувалася Польща, яка наприкінці XVI ст. запропонувала шляхом династичного шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайло (1377-1392), об'єднати сили двох держав. У 1385 р. було укладено Кревську унію, суттю якої була інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польщі. За умовами унії Ягайло отримав титул короля Польщі і зобов'язувався окатоличити литовців та “навік приєднати всі свої землі литовські та руські до корони Польської”. Унія зміцнила Польщу, яка у 1387 р. відвоювала в Угорщини Галичину і встановила владу над Молдовським князівством.

Відверта пропольська політика Ягайла зумовила появу опозиції з боку литовської та руської знаті. Боротьбу опозиційних сил очолив литовський князь Вітовт. Його підтримали руські князі, які не хотіли втрачати самостійність і присягати на вірність польському королю. Тому напочатку 1390-х років більшість руських князівств відмовилися визнати Кревську унію, а з нею владу польського короля і литовського князя. На чолі патріотичних сил стояли князі кийвський, новгород-сіверський, подільський та інші, які не дозволили створити після Кревської унії єдину державу і поглинути у ній руські землі. На протязі двох століть Литва фактично зберігала незалежність. Однак опозиційні сили діяли розрізнено, не узгоджено і у другій половині XVI ст. зазнали поразки. Гору взяли прибічники більш тісного союзу з Польщею і створення єдиної польсько-литовської держави.

1 липня 1569 р. у Любліні сейм затвердив унійний акт, що проголошував об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського та утворення нової федеративної держави – Речі Посполитої. Деякі українські

вельможі досить довго противилися унії – Олександр Чорторийський, Костянтин Острозький, Богдан Корецький, Костянтин Вишневецький. Останній на сеймі виголосив промову, вона варта того, щоб її повністю навести: «Заявляємо Вашій королівській милості, то ми приєднуємося як вільні і свободні — з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми нарід такий благородний, що не відступимо першенства ніякому іншому народові на світі. Ми маємо княжі роди особливо славні і шанобливі своїм походженням, – було б нам прикро, коли б їх честь мало що-небудь порушити. Тому просимо, щоб вони були залишені при своїй честі. Також, що ми різних релігій, особливо грецької, просимо, щоб нас через те не понижували і до іншої релігії не примушували».

Після того як частина литовських, українських і білоруських магнатів, не задоволених польським проектом унії, намагалася зібрати шляхетське ополчення для боротьби за свої права, король Сигізмунд III Август своїми універсалами приєднує українські землі – Підляшшя, Волинь, а потім Київщину і Брацлавщину, зрівнявши місцеву шляхту цих земель у правах і привілеях з польською шляхтою. Повстанці змушені були повернутися на сейм. Депутати Великого князівства Литовського підписали акт про державну унію і склали присягу на вірність їй. Це означало створення держави Річ Посполита (дослівно з польської мови – спільна справа). В ній мали бути король, який обирається, сейм, єдина зовнішня політика, загальна скарбниця. Автономія Литви зберігалася лише у питаннях місцевого самоврядування, організації збройних сил і у правничій сфері. Українські землі навіть не входили до литовської автономії, а були віднесені до складу польських воєводств – Руського (Львів), Белзького (Белз), Волинського (Луцьк), Київського (Київ), Подільського (Кам'янець), Брацлавського (Брацлав). Воєводства очолювалися призначеними польськими магнатами.

Люблінська унія 1569 р. сприяла посиленню польської соціальної, національної, релігійної, культурної експансії. Більшість українських земель було зайнято найбільшими польськими магнатськими родинами, які стали там необмеженими власниками. Посилюється кріпацтво. Литовський статут 1588 р., який діяв у Речі Посполитій разом із польським феодалним правом, остаточно закріпачував селян, які прожили на землі феодала 10 років. Визнавалися необмежена панщина і заборона переходу. Після підписання третього Литовського статуту 1588 р. та постанови сейму Речі Посполитої 1573 р. селянство стало остаточно закріпаченим і повністю залежним від влади феодала. За цими двома законами: польські пани стали власниками всіх земель Речі Посполитої; за панськими маєтками закріплювалися селяни; селянам заборонялося переходити на інше місце без дозволу пана; пани розшукували втікачів і карали їх; власники мали право карати всіх непокірних селян; кріпаки мусили відробляти необмежену панщину в маєтках феодалів; за панами остаточно закріплене право вотчинного (панського) суду над селянами; селяни більше не мали права самостійно виступати в судах; був створений єдиний стан селян-кріпаків шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян; право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чвертини майна у вигляді приданого.

Кріпосне господарство залишалося натуральним, але розвивалися товарно-грошові відносини, що підживляли його замкнутість, і поступово на зміну

натуральному господарству селян, що своєю працею утримували маєток, прийшло товарне господарство поміщиків – фільварок. Проте такі господарства не могли існувати без примусової праці залежних селян – панщини. Крім хліборобства й скотарства, що становили основні заняття українських та литовських селян, у фільварках розвивалися й промисли, у тому числі бджільництво, млинарство, пивоваріння та винокуріння. Торгівля продуктами цих промислів також давала значний прибуток землевласникам. Таке фільваркове господарство вело до обезземелення селян, поширення панщини та розвитку кріпосного права.

У 1557 р. король Речі Посполитої Сигізмунд II Август затвердив закон «Устава на волоки» – правовий документ про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Цей документ містив 49 артикулів (статей). Реформу провели у великокнязівських володіннях у Литві, Білорусі та частково в Україні. За «Устами на волоки» всі земельні володіння великого князя вимірювалися й ділилися на однакові ділянки – волоки площею від 16,8 до 21,8 га залежно від місцевості. Ці ділянки стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під фільварки, решта розподілялася між селянами.

Поступово відбудовувалися міста, спустошені під час монголо-татарської навали. З часом вони ставали осередками ремесел, промислів і торгівлі, а також політичного й культурного життя. Польські королі вбачали в містах джерело прибутків, а також шукали підтримки для боротьби зі сваволею дворянства, тому надавали деяким містам грамоти на магдебурзьке право (вперше виникло в XIII ст. у м. Магдебург (Німеччина). У XIII–XVIII ст. було поширене в Україні). За такою грамотою: можновладці не мали права управляти містом і судити його мешканців; міщани могли самостійно вибирати суд та міські органи самоврядування (магістрат) на чолі з війтом. Після обрання магістрату місто формально виходило з-під влади старости й магнатів; населення міст мало право регулювати діяльність цехів і купецьких корпорацій, а також розв'язувати питання опіки, успадкування майна тощо; узаконювалася соціальна нерівність серед міщан. За своїм статусом вони поділялися на багатіїв (купці, лихварі, власники ремісничих майстерень, цехова верхівка, заможні ремісники) та міську бідноту (підмайстри, учні, слуги, наймити, позацехові ремісники); також у містах проживали селяни, військові, козаки, шляхта, духівництво.

У XIV–XVII ст. магдебурзьке право мали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Київ, Вінниця, Брацлав, Чернігів та інші міста. Найпершими серед них були Львів – 1356 р., а Київ почав користуватися магдебурзьким правом лише в 1494–1497 рр.

Таким чином, після укладання Кревської унії (1385 р.) українські землі остаточно втрачають залишки автономної, а з 1480 р. потрапляють в епіцентр московсько-литовського протистояння. Коли утворилася Річ Посполита (1569 р.), вони стають складовою частиною Польщі, що приводить до форсованого ополячення та окатоличення українського народу.

3. Формування українського народу та козацтва.

Питання про походження українського козацтва. Питання про те, коли виникло українське козацтво, кого можна вважати першими козаками, якими є

соціальні джерела козацтва тощо віддавна привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників З часом виникла низка версій щодо походження козацтва:

- 1) походять від стародавніх готів або хозарів;
- 2) є нащадками тюркського племені чорних клобуків, яке існувало в давньоруські часи;
- 3) предками козаків були черкаси (черкеси), які в часи існування Київської Русі проживали в одній з її провінцій – Тмутаракані;
- 4) першими козаками були татари, що виокремилися від своєї орди;
- 5) першими козаками були бровники – розбійники часів Київської Русі та ін.

Більшість зазначених теорій спиралися на той факт, що перша згадка про козаків міститься в монгольській хроніках XIII ст. (1240 р.). Однак в них не враховувалася різниця між окремими людьми чи невеликими групами, що вели специфічний спосіб життя, та великою соціальною верствою, що протиставила себе іншим верствам населення – селянам, міщанам.

Натомість радянська історіографія ігнорувала інший відомий факт – перша згадка про козаків саме як чисельну верству населення датується XV ст. (1489 р.), міститься в хроніці М. Бельського у зв'язку з описанням походу польського короля проти татар. Попри те що закріпачення українського селянства відбувається лише в XVI ст., більшість радянських істориків пов'язувала виникнення козацтва із закріпаченням селянства, посиленням економічного, політичного, національного та релігійного гніту з боку польської шляхти, що штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання. Головною причиною виникнення козацтва вважалася класова боротьба селянства проти польської феодальної експлуатації, а основним соціальним джерелом формування козацтва – кріпосне селянство.

Більш реалістичною здається інша картина. Дійсно, окремі «козаки» могли з'явитися ще в стародавні часи. Ними могли бути і хозари, і бродники, і чорні клобуки, і татари і половці. Однак появу нових соціальних верств населення, поза сумнівом, слід пов'язувати з великими соціальними процесами. Таким процесом був перехід руських (українських) земель під владу литовців, в результаті чого залишилася без роботи велика кількість руських дружинників, представників князівської адміністрації. За умов, що склалися, їм нічого не залишалося робити, як шукати місце для проживання за межами Литовської держави. Зокрема, на Придніпров'ї. Сам цим можна пояснити, наприклад, той факт, що на чолі козацьких ватаг стояли, як правило, знатні люди, навіть князі (Д. Вишнівецький). Важко уявити, щоб князь погодився очолити селянську ватагу. З іншого боку, можна припустити на новому місці проживання професійні руські воїни змушені співіснувати з місцевим тюркомовним населенням – татарами, половцями, асимілювати його. Звідси й тюркська самоназва – «козак», й особливості військової тактики козаків, й деякі характерні елементи тюркського одягу (наприклад, шаровари), козацький «оселедець», який був здавна в моді у степовиків, тощо.

Інша річ, що вже згодом, коли навкруги стала ширитися чутка про існування вільного козацького товариства, до нього почали стікатися шукачі вільного життя й пригод з різних українських земель і навіть інших країн.

Серед них були представник різних верств населення – міщанства, духовенства, дрібної шляхти, а також, як виняток, і селянства.

Серед причин, які зумовили швидке зростання чисельності козацтва, можна виділити наступні:

- соціальні (посилення феодальної експлуатації українського населення з боку литовських і польських магнатів і шляхти, юридичне оформлення кріпосної залежності селянства від феодалів);
- економічні (нестача орної землі, необхідність колонізації вільних земель Дикого поля – степів за Дніпровськими порогами);
- політичні (прагнення польської адміністрації залучити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози);
- національно-релігійні (спротив політиці колонізації та покатоличення українського населення, наступ католицької церкви на права православних);
- стратегічні (загроза з боку Кримського ханства).

Отже, утворення козацтва є результатом складного процесу, в якому брали участь різні етнічні та соціальні групи, серед яких: дружинники руських князів, що втратили владу і землі внаслідок литовської експансії, селяни й міщани (уходники), які переселялися на нові, вільні землі «Дикого поля»; частина, української шляхти, позбавлена іноземцями власності; різноманітні категорії служилих людей й, очевидно, зрусифіковані татари і половці.

Питання про початок формування українського народу. Козацтво стало ядром українського народу, який походить від руського народу. Процес етнічної диференціації руських земель почався в добу феодальної роздрібненості. В цей же час закладаються підвалини формування української етнокультурної спільноти. Впродовж XIV–XVI ст. населення українських земель вважало себе «руським», а термін «Русь» об'єднував усі східнослов'янські народи. Потім він розподілився на «Малу», «Велику», «Червону», «Білу», «Чорну» Русь.

Термін «Україна» з'являється ще в давньоруському Іпатіївському літописі під 1187 р. у зв'язку зі смертю на Переяславщині князя Володимира Глібовича – організатора відсічі половецького вторгнення, назва вживається в «окраїнному» значенні. Усупереч усталеній думці, що ця назва мала локальне побутування, літописи XII–XIII ст. засвідчують швидке і повсюдне її поширення в землях Київської Русі. Пізніше у XIV – XV ст., назва «Україна» почала особливо широко вживатися для позначення земель у верхів'ях річок Сейм, Сула, Псел, тобто Сіверщини і Переяславщини, а потім – Нижньої Наддніпрянщини, Брацлавщини, Поділля, Полісся, Покуття, Белзщини, Люблянщини, Перемишлянщини, Холмщини та Закарпаття. Отже, назва «Україна» охоплює всі землі Південної Русі від Дніпра до Дністра і Вісли.

Вживання назви «Україна» збільшується в Речі Посполитій. У 1580 р. польський король Стефан Баторій звертається до населення України Руської, Київської, Волинської, Подільської і Брацлавської. Загального визнання назва «Україна» набула у XVII ст., хоча тоді вона співіснувала з іншими, зокрема з назвою «Малоросія». Щодо самоназви «українець», то вона утвердилася в XVI–XVII ст., тобто набагато пізніше самоназви «Україна».

Отже, хоча термін «Україна» виник наприкінці XII ст., але більш поширеною назвою майже для всієї території сучасної України протягом багатьох століть була «Русь». Відповідно люди звалися руськими. Тому навряд чи населення Київської доби слід називати українцями, як це робить з міркувань сучасної політичної кон'юнктури дехто із сучасних істориків та політиків.

І в Новгороді, і в Чернігові, й у Галичі жили руські люди, які відчували свою єдність доти, доки не опинилися у складі різних держав, передусім Московської держави, Великого Князівства Литовського, Польщі. Саме за литовсько-польської доби, на нашу думку, й почалося поступове виокремлення українського етносу, так само як і білоруського. Отримали подальшого розвитку деякі особливості ментальності південно-західної гілки руських.

Очевидно, у етногенезі українців брали участь й деякі неслов'янські народи, зокрема, половці, татари, поляки, литовці та ін. На основі одного з діалектів руської мови, в процесі суспільного життя та економічної діяльності, а також під впливом інших мов, насамперед польської й латини, сформувалася українська мова. Причому спочатку як народна говірка Наддніпрянщини, а вже згодом як писемна й літературна. Важливим джерелом для протоукраїнської мови є Пересопницьке Євангеліє, яке було створено на Волині у 1556 -1561 рр.

Однак і у XVIII, і в XIX, і навіть у XX багато хто з українців називали себе руськими або русинами (в Закарпатті). Звідси, до речі, назва однієї зі старих вулиць Львова – Руська або назва держави, яку спробував побудувати в середині XVII гетьман І. Виговський – Руське князівство.

4. Запорозька Січ, її устрій та військово-політична організація.

Виникнення Запорозької Січі. На формування козацького стану істотний вплив мав воєнний чинник. У XV—XVII ст. південь України був охоплений полум'ям безперервної боротьби з татаро-турецькими загарбниками. Для оборони з рублених і січених колод будувались укріплення – «січі». Серед перших організаторів козацьких загонів були старости прикордонних міст: Остафій Дашкович, Бернард Претвич, а також сини магнатів Заславських, Корецьких та інші. Із середини XVI ст. пришвидшуються темпи формування козацької верстви. Важливу роль у цьому процесі відіграло заснування Запорозької Січі.

У середині XV ст. осередком згуртування українського козацтва стала Запорозька Січ (тобто укріплення за порогами), яку заснував Дмитро Вишневецький, а військо отримало назву Запорозького. У різні часи Січ розташовувалась на різних островах. Усього на території України існувало 8 січей: Хортицька, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортомлицька, Олешківська, Кам'янська, Нова або Підпільненська. Тут почали збиратися втікачі не тільки з України, а й з Польщі, Білорусі, Молдови, Росії.

Дуже скоро Запоріжжя перетворилося на могутню фортецю, оточену високим частоколом з гарматами. Поступово запорожці розділилися на різні козацькі верстви: січових козаків (практично увесь час перебували на Січі, належали до певного куреня);реєстрових козаків (перебували на службі польського короля, одержували платню та землі за виконання службових обов'язків, а також звільнялися від сплати податків);паланкових козаків (сімейні козаки, які проживали на хуторах і зимівниках, належали до певної паланки);нереєстрових

козаків (не внесені до реєстрів козаки, найбільша та найактивніша під час соціальних виступів частина козацтва).

Війську Запорізькому низовому були притаманні риси демократичної республіки. Січова рада була вищим законодавчим і адміністративним органом. Вона розглядала питання внутрішньої і зовнішньої політики, судила злочинців, обирала уряд – військову і паланкову старшину (кошового отамана, суддю, осавула, писаря, курінних отаманів, військових службовців, хорунжого та інших). На Січі не було феодальної власності на землю, кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козаками на землю, участь в радах, але між старшиною і рядовими козаками існувала соціальна нерівність, яка викликала незадоволення бідних козаків (сіроми).

Запорозька Січ мала своєрідну військово-адміністративну організацію. Запорозьке військо мало два поділи — військовий і територіальний. Військо поділялося на 38 куренів (Пашуківський, Переяславський, Канівський, Іркліївський, Корсунський та ін.), а територія — спочатку на 5, а потім на 8 паланок. Назва «курінь» походить від слів «курити», «диміти». Вона вживалася в значенні сотні, полку, частини війська. Паланка в буквальному перекладі з татарської мови означає «маленька фортеця». Військові клейноди запорожців складалися з булави, пернача, бунчука, корогви, печаті й котлів або литаврів.

Чисельність Запорозького війська не була сталою, а коливалася від 6 до 15 тис. Багато європейських монархів неодноразово звертались до козаків з проханням виступити на їхньому боці як наймане військо під час військових конфліктів. Зважаючи на козацтво як на значну військову та політичну силу, уряди Московії, Венеції, Австрії, Туреччини та Кримського Ханства встановлювали з Січчю зв'язки через голову польського короля, якому номінально були підвладні запорожці. Не дивно, що за таких обставин Січ почала виявляти все більшу самостійність у своїй внутрішній політиці. Зростанню міжнародного авторитету Запоріжжя сприяли і морські перемоги січовиків, здобуті завдяки своєрідному легкому, рухливому флоту, що складався із уславлених човнів-чайок.

У 1568 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про прийняття на державну військову службу 300 козаків, які мали бути поіменно занесеними до спеціального списку – реєстру – і називатися реєстровими. У 1578 р. Стефан Баторій збільшив кількість реєстрових козаків до 600 осіб і надав їм ряд привілеїв: право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції; звільнення від податків та повинностей; право на землеволодіння; право займатися промислами и торгівлею; право одержувати платню; право самостійно обирати гетьмана й козацьку старшину на козацькій раді.

Постать П. Сагайдачного в українській історії. Велика роль у розвитку українського козацтва належить П. Сагайдачному, під орудою якого Запорозьке військо перетворилося на добре організовану силу. Воно не тільки виявилось здатним перемагати будь-якого ворога, але й заклало підвалини українського державотворення.

Петро Сагайдачний народився приблизно у 1570 р. (точна дата невідома) у с. Кульчицях поблизу Самбора, що нині на Львівщині, у родині дрібного шляхтича православної віри «як герб на його образку натякає». Церковний пам'ятник

Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря доніс до нас ім'я батька майбутнього гетьмана – Конан або, малоросійською, – Конаш. Звідси Конашевич означає по батькові, а не подвійне прізвище, як гадали історики.

Про молодість П. Сагайдачного ми знаємо дуже мало: всього два-три факти. Він навчається «час чималий» в Острозькій школі заснованій 1576 р. в м. Острозі на Волині князем Костянтином Острозьким, потім, коли переїхав з Острога до Києва, працює домашнім учителем у міського судді. Через деякий час опинився на Січі і вступив до війська.

Уперше ім'я Петра Сагайдачного – ватажка запорожців – стало відоме в 1606 р., коли внаслідок морського походу козаки здобули турецьку фортецю Варну, яка до того вважалася неприступною. Було захоплено 10 турецьких галер із продовольством, товарами й екіпажами. Розлючений султан наказав перегородити Дніпро залізним ланцюгом і заблокувати козаків. Проте навіть такі перешкоди не зупинили звитяжців.

П. Сагайдачний провів реформу війська на Січі. Її основною суттю було підвищення організації, дисципліни і боєздатності козацького війська. Він перетворив партизанські ватаги козаків у регулярне військо, усунув із війська свавільні елементи, завів сувору дисципліну, заборонив пити горілку під час морських походів, а за провини нерідко «карав на смерть».

Особливо «врожайним» на події був 1616 р., коли бойова слава запорожців сягнула апогею. Найзначнішим із походів того року слід вважати морський похід «чайками» на Крим і взяття Варни і Синопу.

Спрямувавши всю свою енергію і знання на боротьбу з Туреччиною та Кримським ханством, П. Сагайдачний усвідомлював, необхідність боротьби і проти Речі Посполитої.

У 1617 р. гетьман Петро Сагайдачний уклав з польським військовим командуванням Вільшанську угоду, за якою: козацький реєстр установлювався в розмірі 1 тис. осіб, проте остаточну кількість реєстрових козаків мав визначити польський сейм; козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував польський король; за службу реєстровим козакам польський уряд зобов'язувався виплачувати платню; реєстровці мали право жити тільки на Запоріжжі; реєстровому війську заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину; з козацького війська виключали тих міщан, які вступили в козаки протягом останніх 5 років; нереєстрові козаки поверталися під владу старост і шляхти.

У 1618 р., коли польський король звернувся до Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву, щоб врятувати королевича Владислава з безнадійного становища. Сагайдачний висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода на Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України. Король і сенат погодились на ці вимоги Сагайдачного і прислали до його війська клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку і прапор. Зібравши 20-тисячне військо, Сагайдачний рушив у межі Московської держави.

У жовтні 1618 р., у ніч перед святом Покрови пресвятої Богородиці, почався штурм і навіть можна було взяти Москву, як раптом Сагайдачний звелів припинити

атаку і відступити козакам. Москву взяти не довелося. Повернувшись з походу, П. Сагайдачний не пішов на Січ, а прийшов з 20-тисячним військом у Київ, де його було «проголошено Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього війська Запорозького».

1619 р. П. Сагайдачний підписав ще одну угоду з польським урядом – Роставицьку. Ця угода передбачала, що: козацьке реєстрове військо, яке налічувало 10,6 тис. осіб, скорочувалося до 3 тис. Усі інші козаки, що вступили до війська протягом останніх 5 років і не увійшли до реєстру, мусили повернутися під владу старост і панів; реєстрові козаки повинні були протягом 9 місяців виселитися з маєтків шляхти й духівництва, інакше перетворювалися на їхніх підданих; козаки мали право жити на Запоріжжі та охороняти кордони, за що їм з державної скарбниці виділялася платня в розмірі 40 тис. злотих (на все військо), але їм суворо заборонялося здійснювати походи на Кримське ханство й Туреччину; крім Запоріжжя, козаки могли перебувати тільки в королівських володіннях; козацька старшина зобов'язувалася знищити човни, покарати учасників останніх морських походів і погодитися на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король.

Підтримуючи освіту і православ'я, Петро Сагайдачний записується «з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким до Київського братства». Прийнявши братство під свою козацьку опіку і захист, Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок – поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю.

Ще одна важлива подія відбулась у Києві: відновлено православну ієрархію, а Берестейську унію (1596 р.) ліквідовано.

Сагайдачний, не покладаючись більше на обіцянки польського короля, вирішив скористатися проїздом через Україну з Москви Єрусалимського патріарха Феофана. 6 жовтня 1620 р. у Києві патріарх Феофан висвятив ігумена Михайлівського монастиря Іова Борецького Київським митрополитом.

Польський уряд був дуже розлючений і відмовився визнати православну ієрархію за законну, але у 1620 р. почалася війна з Туреччиною. Під Цецерею турки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С. Жолкевського, який там і загинув. Король змушений був знову звернутися до козаків по військову допомогу і запросив у Варшаву особисто Сагайдачного. Але Сагайдачний не одразу погодився їхати до Варшави. Тільки після переконань патріарха Феофана, котрий ще перебував у Києві, Сагайдачний погодився очолити посольство і їхати до Варшави. Там йому виявили велику шану. Сам король звернувся до П. Сагайдачного зі словами: «Я посилаю сина під Хотин і доручаю його тобі». Під час переговорів П. Сагайдачний виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата; він домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків: 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду; 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вільностей і прав козацтва; 4) надати населенню України свободу віросповідання. Православна ієрархія (митрополит, єпископи висвячені патріархом), мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гоніння від влади Речі Посполитої. Це був значний успіх: фактично визнавалася

автономна козацька республіка на Україні на чолі з обраним гетьманом. Завдяки цьому українські козаки взяли участь у Хотинській війні і надали допомогу Речі Посполитій.

40-тисячне козацьке військо під проводом П. Сагайдачного відіграло головну роль у розгромі турецького війська. Але для гетьмана перемога під Хотином стала останньою. Тяжко поранений отруєною татарською стрілою, Сагайдачний помер у квітні 1622 р. Перед смертю Сагайдачний в присутності Київського митрополита Іова Борецького заповів своє майно на освітньо-навчальні і релігійно-церковні благодійні цілі, зокрема 1500 золотих він подарував Київській і Львівській братським школам.

5. Українська культура XIV – першої половини XVII ст.

Умови розвитку української культури в литовсько-польську добу.

Польсько-литовська експансія призвела до подальшого відокремлення південно-західних руських земель від інших руських князівств, що раніше також входили до Київської Русі. За таких умов на цьому терені почалося формування українського народу

Унаслідок подальшого розвитку руської мови, а також багатьох запозичень з польської та інших мов виникає українська мова. Спочатку як усна мова простого народу, а згодом записана на папері. Видатним взірцем української мови цього часу є Пересопницьке Євангеліє, яке є перекладом з болгарської мови, що здійснив у 1556-1561 рр. у місті Пересопниці на Волині архімандрит Григорій за дорученням княгині А.Заславської «для ліпшого виразуміння люду християнського посполитого». Ця чудово оздоблена ілюстраціями книга стала взірцем і школою для подальшого розвитку української мови і книжної справи. Нині Пересопницьке євангеліє є однією з наших національних реліквій, що виконує важливу державну функцію.

Поклавши руку на цю священну книгу, новообрані українські президенти на церемонії інавгурації присягають на вірність своєму народові.

У складних умовах іноземного панування українському народові вдалося не тільки вистояти, але й зберегти свою національну ідентичність, основою якої була православна віра. Особливо велику роль у цьому відіграли православні братства, що виникали при великих православних храмах і фактично були просвітницькими організаціями, які опікувалися питаннями не тільки релігійного життя, але культури, освіти, книгодрукування тощо. При братствах існували школи, які утримувалися на добровільні пожертвування членів братств і в яких мали можливість безкоштовно навчатися діти з бідних сімей та сироти. Одним із перших було створено в 1439 р. Львівське братство. З часом виникло ще кілька братств на Волині, Холмщині, Поділлі, в Києві та інших містах Наддніпрянської України.

Зберегти українського народу свою культурну ідентичність значною мірою вдалося завдяки виникненню в його середовищі такої самобутньої соціальної верстви, як козацтво. Запорозьке козацьке військо було не тільки впливовою політичною і військовою силою, яка захищала і себе і все населення загалом від поневолення й фізичного знищення, але й об'єктивно виконувало роль носія кращих національних культурних, релігійних і моральних традицій.

Козаки ні за яких обставин не давали себе навернути у католицизм чи уніатство, неодноразово виступали на захист православної церкви, всіляко підтримувало православну церкву і освіту.

Розвиток освіти та початок книгодрукування. У XIV-XV ст. освіта зберігала форми, дух і традиції часів Київської Русі.

Центрами освіти залишилися єпархії, монастирі, при яких існували початкові школи. Підручниками в таких школах були церковні книги, учителями – духовенство. Початкову освіту в цей час отримували майже всі верстви населення. Вивчали азбуку, склади, читання. Молитвам навчали за Святим письмом, прищеплювали релігійну свідомість, уміння читати богослужбові книжки. Був також буквар, згодом часослов і псалтир. Училися церковним співам і письму. Спочатку опановували каліграфічне письмо, пізніше «скоропис». Останній сприяв українізації старослов'янської мови, яка згодом розподілилася на церковну та українську мови. Останньою писали світські літературні твори. Самобутності Представник Сирійського (Антиохійського) патріарха П. Алепський, який відвідав Україну в 1654 р., відзначав, що в українських селах навчаються всі діти, навіть сироти, а письменних людей багато не тільки серед чоловіків, але й серед жінок.

Однак упродовж тривалого часу українці були позбавлені можливості отримати у себе на батьківщині вищу освіту, тобто таку освіту, коли даються не просто окремі знання, але викладаються основи наук, вчать самостійно добувати наукові знання. Через це чимало охочих до науки українських юнаків вчилися у Польщі та інших європейських країнах. Так, у Краківському університеті у XV-XVI ст. здобули освіту 800 українських студентів. Серед них Юрій Дрогобич (Котермак), який на честь рідного міста на Галичині взяв псевдонім Дрогобич. Спочатку Ю.Дрогобич вчився в Польщі, у Краківському, а потім Болонському університеті в Італії, найстарішому в Європі. По закінченні університету і здобувши вчений ступінь доктора мистецтв і медицини, став викладати в ньому астрономію. Найвідомішою науковою працею його стала «Прогностична оцінка поточного 1483 року», в якій він, зокрема, з точністю до години передбачив місячне затемнення, визначив географічну довготу багатьох міст, зробив астрологічні прогнози що до політичного розвитку і епідеміологічної ситуації в Європі.

Широкого визнання в наукових європейських колах здобув і Павло Процелер (Русин), закінчивши Краківський університет, очолив у ньому кафедру римської літератури, читав студентам лекції про творчість Овідія, Вергілія, Цицерона, здійснив низку перекладів, написав низку поезій на сюжети із стародавньої римської історії.

Історія вітчизняної вищої освіти була започаткована відкриттям у 1580 р. у місті Острог на Волині греко-слов'янсько-латинської академії. Засновником Острозької академії був відомий магнат і меценат кн. Костянтин Острозький, першим ректором – відомий письменник Герасим Смотрицький. Подібно до середньовічних західноєвропейських університетів, у даному навчальному закладі викладався курс «семи вільних мистецтв»: граматики, риторика, діалектика (тривіум), арифметика, геометрія, астрономія, музика (квадривіум).

Академія відіграла велику роль у поширенні знань, підготовці кадрів, захисті православної віри. За час існування навчального закладу його закінчили близько

500 осіб, серед яких такі відомі в майбутньому церковні діячі й письменники, як Мелетій Смотрицький, Ісайя Копинський, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. На жаль, Острозька академія проіснувала недовго. Після смерті К. Острозького його послідовники прийняли католицизм і не виявили зацікавленості у продовженні діяльності навчального закладу, що вів боротьбу проти католицької експансії. У 1624 р. в Острозі осіли ченці-ієзуїти, які відкрили там свій колегіум.

Острозька академія припинила існування. Свою роботу Острозька академія відновила лише в наш час. Вона стала одним з провідних вищих навчальних закладів незалежної України.

Наступний етап становлення вищої освіти в Україні пов'язаний з діяльністю Петра Могили, видатного церковного і культурного діяча, архімандрита Києво-Печерської лаври, а згодом митрополита Київського.

Спочатку він заснував при лаврі школу, що давала середню освіту. Через рік, у 1632 р., П. Могила об'єднав її зі школою Київського братства і створив Київську колегію, яка пізніше стала називатися Києво-Могилянською колегією, а неофіційно – академією.

Колегія поділялася на сім класів (шкіл), у яких викладалися старослов'янська, грецька, польська, французька, старослов'янська, латинська мови. Латиною також викладалися усі дисципліни: література, риторика, історія, географія, математика, астрономія, медицина, філософія, юридичні науки, богослов'я тощо. Учні колегії були добре обізнані у творах відомих учених світу: Сенеки, Горація, Цицерона та ін., які вони могли прочитати у бібліотеці П. Могили. Києво-Могилянська колегія (академія) була найпрестижнішим навчальним закладом у всьому православному світі, на всіх слов'янських землях. Високий рівень навчання забезпечувався насамперед високим фаховим рівнем викладачів, яких особисто підбирав П. Могила.

Більшість вихованців колегії (академії) стали високоосвіченими людьми. Серед них видатні учені, державні й церковні діячі Стефан Яворський, Феофан Прокопович, філософ і письменник Григорій Сковорода, історик Михайло Бантиш-Каменський, композитори Максим Березовський і Артемій Ведель, козацькі літописці Григорій Граб'янка і Самійло Величко, майже всі українські гетьмани, зокрема І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, П. Орлик, Д. Апостол та ін. Чимало вихованців навчального закладу працювали в різних європейських університетах.

Розвитку освіти й наукових знань сприяло поширення друкарської справи, яку наприкінці XV ст. в Україні розпочав Степан Дропан. Однак його друкарні занепадають за відсутністю коштів. Обновив цю справу Іван Федоров. Не знайшовши підтримки у Москві, він знайшов притулок в Україні, спочатку у львівському братстві, потім у Острозі, маєтку кн. К. Острозького. У 1574 р. у Львові І. Федоров надрукував книгу «Апостол». У острозькій друкарні ним були надруковані Біблія, «Читанка», «Буквар», «Новий Заповіт з Псалтирем», «Хронологія», що, серед іншого, свідчило про збереження давніх культурних зв'язків між руськими землями.

Література та театр. Духовне життя українського суспільства було нерозривно зв'язано з православною церквою, православною християнською

вірою. Тому наступ католицької та греко-католицької церкви призвів до посилення ідеологічної боротьби в суспільстві, що, в свою чергу, зумовило розвиток полемічної церковної літератури. Видатними письменниками-полемістами були Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Іван Вишенський.

Перу ректора Острозької академії Г. Смотрицького належать книги «Ключ Царства Небесного» та «Календар римський новий». Рішення папи римського про виправлення Юліанського календаря дало автору книг привід для різнобічної критики ієрархів католицької церкви та дій ордену єзуїтів, яких він звинуватив у відході від традицій християнських апостолів, зокрема «ключаря небесного царства» апостола Петра.

Схожі ідеї відстоював син Г. Смотрицького – Мелетій. У своєму речитативно-поетичному творі «Тренос» («Плач») М. Смотрицький прославляє вірного захисника православ'я князя Костянтина Острозького, засуджує українських магнатів, які, за його словами, відреклися від рідної матері – православної церкви і пішли за мачухою – католицькою церквою.

Католицьких священників він називає «італійськими бандитами». Польський король наказав знищити весь наклад книги а автора стратити, через що той мусив переховуватися по різних православних монастирях. М. Смотрицький був також автором «Граматики», яка до першої чверті XIX ст. була основним підручником церковнослов'янської мови.

З різкою критикою католицької церкви виступав і З. Копистенський, основним твором якого є чотирьохтомний трактат «Палінодія, або Книга оборони». У ній автор робить спробу спростувати положення про першість папи римського, довести рівність прав усіх єпископів грецької (православної) та римської (католицької) церков, обґрунтовує положення про єдність руської та грецькою церквами. Критикуючи громадсько-політичний і церковний устрій Речі Посполитої, автор з великою любов'ю пише про свій «славний і благословенний народ россов» та запорізьких козаків, які є його нащадками.

Судження автора спираються на чисельні документальні джерела й підтверджені, висловленні в яскравій афористичній формі.

Вершиною української публіцистики XVI – першої половини XVII ст. справедливо вважається творчість І. Вишенського. Проживши більшу частину свого життя в монастирі на священній горі Афон у Греції, він палко вболівав за долю своєї батьківщини, за своїх земляків, що гнобилися польськими панами і католицькою церквою. Тут він написав чимало публіцистичних творів, у яких виступає проти ієрархів католицької церкви, чийми душами, на думку письменника, диявол володіє. Він викриває священників, що перешли в уніатство, називаючи їх лжепастирями і зрадниками. Натомість висловлює свою величезну повагу до простих людей, бо саме вони, за його словами, тримаються батьківської віри і заповідей Христа.

Набуває розповсюдження світська література: перекази, вірші, драматичні твори. Прикладом поетичної творчості початку XVII ст. є «Вірші на жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного», автором якого є ректор Київської братської школи Касіян Сакович. У цьому творі гетьман змальований як

великий син української землі, видатний полководець, державний і культурний діяч, слава про якого буде жити, «поки Дніпро з Дністром многогірні плинути будуть». Серед заможної української шляхти починають користуватися популярністю перекладні лицарські романи про Олександра Македонського, Тристана та Ізольду, «сімох мудреців» тощо.

Збереглися і традиції літописання. До значних літописів цієї доби належать «Короткий Київський літопис» (XIV-XVI ст.), який висвітлює період від IX до XVI ст., розповідає про деякі важливі події з історії Київської Русі, боротьбу проти татар, діяльність української православної шляхти тощо. У «Літопису великих князів литовських» розкриваються історичні події, що пов'язані з боротьбою за князівський престол між литовськими князями з династії Гедеміновичів Ягайлом, Кейстутом і Вітовтом, захоплення ними руських земель. У Густинському літопису, що був створений на початку XVII у Густинському монастирі на Чернігівщині, йдеться про виникнення козацтва, полонізацію та покатоличення українського населення, Берестейську унію тощо.

У XVI ст. спочатку в єзуїтських колегіумах, згодом у православних школах з'являються театри, у виставах яких брало участь до 200-300 учнів. Шкільні драми мали біблійські сюжети, наприклад «Розмишляє о муці Христа Спасителя нашого». Однак між актами релігійної драми обов'язково ставилися комедійні сценки – інтермедії. На початку XVII у шкільних театрах ставляться сатиричні п'єси, у яких висміювалися людські пороки.

Архітектура та образотворче мистецтво. Архітектура і образотворче мистецтво України означеного періоду базувалося переважно на традиціях архітектури Візантії та Київської Русі. Хоча вітчизняні майстри дедалі більше використовувалися естетичні та технічні ідеї Західної Європи, зокрема романського, готичного та ренесансного стилів, але зазвичай вони творчо їх переосмислювали і творили самобутнє національне мистецтво.

У зв'язку з набігами татар і турок, міжусобними війнами та все більш частими козацьким та селянськими повстаннями, князі й магнати вживали енергійних заходів щодо укріплення міст й маєтків. З урахуванням появи огнепальної зброї перебудовувалися старі, будувалися нові кам'яні замки з вежами і бійницями. Це замки в Хотині, Острозі, Львові, Луцьку, Кам'янець-Подільському, Бережанах та інших містах. Взірцем замкового зодчества різних епох є Хотинський замок, що був побудований у XII і радикально перебудований у XV ст. Архітектура замка характеризується монолітністю його стін і веж, що об'єднані декоративним орнаментом у вигляді узору української вишиванки (червона цегла на фоні білокам'яних стін. У одній споруді можна спостерігати традиції оборонної архітектури, готичного різьблення та мотиви українського й молдавського народного мистецтва.

Відбиток сурового часу притаманний також більшості житлових, господарських, монастирських і храмових споруд, які були пристосовані до тривалої оборони. Так, побудовані з каменю чи дерева церкви нагадували фортеці, вони мали товсті стіни, вузькі віконця, міцні двері, а їхні дзвіниці нерідко виконували функцію сторожових веж. Яскравими прикладами таких споруд є кам'яні церкви Києво-Печерської лаври, Різдва Богородиці у Рогатині, Богоявлення

в Острозі та ін. Крім традиційних хрестово-купольних, з'являються нові типи храмів. Так, у церкві Різдва Богородиці у Рогатині опорні стовпи використані не для встановлення куполу, як раніше, а для перекриття будівлі церкви готичними склепіннями. Над бабинцем встановлена оборонна вежа.

Водночас литовська-польська доба в історії України хронологічно співпадала з європейським Відродженням (Ренесансом), культурі й, зокрема, архітектурі якого притаманне широке використання античних традицій і естетичних цінностей. Відтак з другої половини XVI ст. в українській архітектурі відбувалося поступове витиснення візантійського і готичного стилів ренесансним. Природно, що цей процес розпочався і набув найбільшого поширення у Львові, міська громада якого мала на то час розвинуті економічні й культурні зв'язки з багатьма країнами Західної Європи, зокрема Італії, запрошувала звідти провідних архітекторів. У ренесансному стилі був збудований чудовий архітектурний ансамбль Львівського братства, до якого входили Успенська церква (архітектори П. Римлянин, А. Прихильний, В. Купинос), каплиця Трьох святих (архітектор П. Красовський), вежа Корнякта (архітектор П. Барбоні за участю П. Римлянина). У стилі пізнього ренесансу на ринковій площі Львова була збудована й низка цивільних споруд, серед яких такий архітектурний шедевр, як будинок «Чорна кам'яниця» архітектора П. Красовського. Фасад будівлі оброблений «діамантовими» квадратами, а портали й вікна покриті орнаментальною різьбою. На кутах карнизу над порталом першого поверху вміщені сюжетні скульптури Георгія Змієборця і святих покровителів родини. Не менш виразним був і збудований за проектом італійського архітектора П. Барбоні палац грецького купця К. Корнякта.

У перші десятиліття XVII із Західної Європи на Галичину приходить нова архітектурно-художня течія – бароко, якому притаманні пишність і складність, архітектурних форм, напруженість і виразність контурів будівель. У цьому стилі у Львові були збудовані каплиця Боїмів і Кампіанів, Бернардинський костел, П'ятницька церква. Деякі риси бароко з'явилися в Успенській церкві Києво-Печерської лаври після її реставрації італійськими майстрами.

У нерозривному зв'язку з архітектурою розвивалося образотворче мистецтво, основними видами якого, як і в часи Київської Русі, залишалися настінний живопис та іконопис. Головною темою фресок XIV-XVII ст. була релігійна тематика, але в XVII ст. розпис набуває народних і світських мотивів.

До кращих зразків тогочасного фрескового малярства належить розпис церкви Спаса на Берестові в Києві, що виконаний на замовлення київського митрополита Петра Могили афонськими (грецькими) майстрами. Найбільш цікавою є композиція, що зображує Христа, богоматір, Іоанна Предтечу, князя Володимира, П. Могилу. У зображенні митрополита відчувається прагнення художника передати багатий духовний світ відомого церковного діяча.

Традиційний український іконопис польсько-литовської доби базувався на візантійській школі, але поступово він збагачувався місцевими рисами та впливами інших держав. За свідченням секретаря Антиохійського патріарха П. Алепського, який відвідав Україну в середині XVII ст., усі церкви Придніпров'я містили чудові й величезні іконостаси, які вражали «життєвістю облич», тобто реалістичністю зображення. При цьому П. Алепський не зміг утриматися, щоб не переказати зміст

деяких ікон. Зокрема, він відмітив, що на зображенні трапези Авраама і ангелів («Трійця») намальовано блюдо зі смаженим поросям, а на іконі св. Софії зображені «перси в тюрбанах, з луками та стрілами, а також франки у своїх шляпах і костюмах, з рушницями і гарматами».

Під впливом західноєвропейського мистецтва формується західноукраїнська школа портрету. Широко відомі портрети князя К. Острозького, купця К. Корнякта, засновниці православних монастирів на Лівобережжі Раїни Вишнівецької та ін. Одним із найбільш яскравих зразків глибокого осягання натури в мистецтві є портрет Яна Гербурта. Портрет вражає своєю життєвою достовірністю і водночас виразністю зображення уклінної фігури, що склала руки у молитві.

Авторів більшості творів образотворчого мистецтва, особливо ікон, встановити важко, адже в часи Середньовіччя не прийнято було його афішувати. Часто відомості про автора обмежувалися його ім'ям і назвою населеного пункту: Федір зі Львова, Федурко із Самбора, Олексій зі Смільника тощо. Однак з поширенням в українському суспільстві гуманістичних ідеалів європейського Відродження анонімність поступово зникає. Відомими майстрами іконопису були Іван Маляр, Федір Сенькович, Микола Петрахович-Мороховський та ін. Останній з означених майстрів був не тільки знаним майстром іконопису, що брав участь у створенні іконостасу Успенського собору у Львові, але й став одним із засновників українського портретного живопису.

Почало відроджуватися ювелірне мистецтво. Староруська техніка виготовлення прикрас практично занепала, але заможна частина населення намагалася відродити ювелірну справу. Відроджене ювелірне мистецтво розвивалося під впливом німецьких і грецьких традицій. Це було пов'язано з тим, що магнати і шляхта захоплювалися в першу чергу зброєю та кінськими уборами, виконаними у східному стилі – уздечки, сідла, оправы для шабель, сагайдаки тощо. За відсутністю золота і срібла частіше почали використовувати бронзу, мідь, олово. Художньою майстерністю відзначалися гармати, дзвони, ліхтарі, чаші, світильники, посуд.

Українські майстри намагалися поєднати традиції давньоруського ювелірного мистецтва з новими і створювали оригінальні вироби, які користувалися попитом далеко за межами польсько-литовської держави. Однак, у подальшому цей процес загальмувався через те, що в Польщі дозволялося бути майстрами золотих цехів тільки полякам і католикам.

Таким чином, культура південно-західних руських земель розвивалася на ґрунті традицій Київської Русі. Однак у край складних умовах польського поневолення та покатоличення вона змушена була захищати свій дух, моральні та естетичні цінності від повного нищення і зневажання. Одночасно вона збагачувалася надбанням народної культури та досягненнями європейської культури, що призвело до виникнення самобутньої української культури.

Контрольні запитання

1. Як утворилося Велике князівство Литовське?
2. Чому південно-західні землі опинилися під владою литовських князів?

3. Чому Україна опинилася під владою Польщі? Які це мало наслідки для українського народу?
4. Які умови зародження українського козацтва?
5. Як і ким була заснована Запорозька Січ?
6. У чому суть внутрішнього устрою козацтва?
7. Яку роль відіграло козацтво у формуванні українського народу.
8. Яку роль відіграли православні братства у формуванні національної самосвідомості українського народу?
9. Яку роль у формуванні української державності відіграв П. Сагайдачний.
10. Які навчальні заклади відіграли провідну роль у розвитку освіти в Україні в означений період?
11. Які дисципліни вивчалися у Києво-Могилянській колегії?
12. Назвіть видатних учених, літераторів, архітекторів, художників, культурних діячів, меценатів України означеного періоду.
13. Хто з українців здобув великих наукових успіхів за кордоном?
14. Що Ви знаєте про виникнення книгодрукарської справи в Україні?
15. Які літературні жанри виникли в Україні в литовсько-польську добу?
16. Назвіть найбільш відомі літературні твори та книги цього періоду.
17. Які художні типи архітектурних споруд і архітектурні стилі були широко поширені стилі в Україні в означений період?
18. Якщо Вам доведеться відвідати Львів, які архітектурні пам'ятники означеного періоду Вам хотілося б побачити?
19. Що відзначав П. Алепський, відвідавши Україну?

Тема 4. Козацько -гетьманська держава. Українська культура часів Козацько -гетьманської держави (середина XVII – кінець XVIII ст.

План

1. Українська національна революція (Визвольна війна) під проводом Б. Хмельницького.
2. Громадянська війна та поділ України. Руїна.
3. Вплив Визвольної війни (Національної революції) середини XVII ст. на формування національної самосвідомості і культури українців.
4. Правління гетьмана Івана Мазепи.
5. Ліквідація української автономії.
6. Розвиток української культури у XVIII ст.

Опорні терміни: національна революція, Українська козацька держава, універсал, гетьманщина, козацький реєстр. розкол, руїна, громадянська війна, козацький літопис, бароко, народні думи і пісні, імперія, гетьманщина, полковий устрій, автономія, губернії, закріпачення, Новоросія, Катеринослав, антифеодальна боротьба, Києво-Могилянська академія, колегіуми, кріпосний театр, ораторсько-проповідницька проза, світська література, класична музика, бароко, класицизм, портрет.

1. Українська національна революція (Визвольна війна) під проводом Б. Хмельницького.

Причини, передумови і характер революції. В останній третині XVI – першій половині XVII ст. соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, надзвичайно ускладнилася. Польські та полонізовані українські феодалі, намагаючись максимально збільшити свої прибутки, йшли шляхом посилення експлуатації селян. У зв'язку з цим помітно зростає панщина, особливо в районах, сполучених із зовнішнім ринком. У Східній Галичині та на Волині вона становила 5–6 днів на тиждень. Невпинно зростали натуральні та грошові податки. За свідченням очевидця, французького інженера Г. Боплана, багатьом селянам в Україні у цей час жилося «гірше, ніж галерним невільникам». Влада пана була безмежною – він за своїм бажанням міг будь-кого з селян продати, обміняти, навіть убити. Фільварково-панщинна система, помітно погіршуючи соціальне становище народних мас, водночас гальмувала розвиток простої капіталістичної кооперації та початкових форм мануфактурного виробництва, зародки яких були тоді у багатьох галузях промисловості, заважала вона й формуванню єдиного ринку України.

Українські селяни потерпали також і від здачі феодалами своїх земель у оренду. Більша частина українських земель, що належали Польщі, орендувалася єврейськими підприємцями, які, маючи на меті у короткий строк повернути з прибутком вкладені гроші, нещадно експлуатували селян і виснажували землі.

Міське населення також опинилося у складній ситуації, особливо у тих містах, які перебували у приватній власності феодалів. Міщанство виконувало повинності та сплачувало податки – чинш, церковну десятину та ін. На початку XVII ст. більшість міст України користувались Магдебурзьким правом, але самоврядування постійно обмежувалось. Як правило, війтів призначав польський уряд, а не обирало міське населення. Феодална знать досить успішно конкурувала з жителями міст у торгівельно-промисловій сфері, користуючись правом безмитного вивезення своїх товарів і монополією на виробництво та переробку різних видів продукції.

Важливою обставиною було те, що у політичному та економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, а українські міщани витіснялися, що зумовлювало загрозу «випадання» українців із загальнонародських цивілізаційних процесів, перетворення їх у перспективі на відсталу «селянську націю».

Заможне реєстрове козацтво також було незадоволене своїм становищем, бо «Ординація Війська Запорозького реєстрового» 1638 р. обмежувала козацьке самоврядування, скорочувала реєстр, а виключені з реєстру автоматично ставали кріпаками.

У середині XVII ст. ситуація в українських землях ускладнювалась і критичним становищем у політичній сфері. Масове ополячення української еліти, відсутність власної держави, перервана державотворча традиція були причинами катастрофи, що насувалася. Прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якої він повинен зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт. Польська влада, намагаючись прискорити хід цього процесу, посилювала національно – релігійне гноблення, спираючись на католицизм, вона здійснювала політику національного та культурного поневолення українського народу. Уніатська церква стала одним із основних інструментів окатоличення, що

активно підтримував Ватикан. В українських землях один за одним виростали костьоли, монастирі, колегіуми та школи єзуїтів, і, водночас, дедалі більшого поширення набував процес передачі, захоплення або руйнації православних культових споруд, утисків православних за їхню віру, переслідування вживання української мови та поширення українських книг.

Таким чином, втрата національної еліти, відсутність власної держави, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки гальмували у середині XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення з історичної арени. Зазначені причини зумовлювали необхідність масового народного виступу саме у цей час. Однак у природі та суспільстві крім причин, які підштовхують до дії, обов'язково мають існувати передумови, що роблять дію можливою.

Одними із найголовніших передумов, які сприяли активній національно-визвольній боротьбі, були:

- слабкість королівської влади та прогресуюче посилення відцентрових тенденцій у Речі Посполитій;

- накопичення воєнного досвіду, зростання національної самосвідомості українського народу;

- посилення єдності козаків та селян у боротьбі за національне визволення, формування психологічної готовності боротися до переможного кінця, якій сприяли селянсько-козацькі повстання першої половини XVII ст.;

- посилення та розширення сфери впливу Запорозької Січі що робили можливими початок козацького повстання (Січ того часу була своєрідним зародком української державності, що за певних умов міг стати основою для створення повноцінної української держави).

Народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у національно-визвольну війну, а війна, зумовивши корінні, глибокі, якісні зміни у суспільному розвитку поступово переросла у національну революцію. Треба наголосити на тому, що аргументами на користь терміна « національна революція» є ті докорінні (революційні) зрушення, які відбулися у житті суспільства у другій половині XVII ст.: утворення та розбудова Української національної держави; встановлення нових кордонів та поступове формування державної території і радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини; скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи; ліквідація великої земельної власності польських і ополячених українських феодалів та утвердження дрібної козацької власності на землю; визволення українських міст з—під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства; втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Революція мала антифеодальний та національно-визвольний характер. Значну роль відігравало і релігійне протистояння (католицизм – православ'я). Роль лідера виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалося селянство, міщанство та духовенство.

Таким чином, у середині XVII ст., втрата національної еліти, відсутність власної держави, полонізація, окатоличення, наростаюче закріпачення селянства спонукали українців до масового народного виступу, а слабкість королівської влади, розширення впливу Запорозької Січі, втрата контролю над нею з боку Польщі, робили цей виступ можливим. Народне повстання, що розпочалося 1648 р., швидко переросло у визвольну війну, яка згодом трансформувалася у національну революцію. Боротьба, що точилася у другій половині XVII ст. носила національно–визвольний, релігійний та соціальний характер.

Воєнні події 1648-1654 рр. Боротьба розпочалася в 1648 р. з повстання козаків Запорозької Січі під гаслами «За православ'я, проти католицизму і унії» охопила більшу частину території України і переросла в національно–визвольну війну, а потім народну революцію. Військо повстанців складалось в основному з козаків і селян, вело справедливую війну і захищало свою землю.

Поляки, намагаючись «якнайшвидше придушити козацьке свавілля», кинули проти повстанців свої війська під керівництвом Миколи Потоцького, до якого входили іноземці, в основному німецькі солдати.

Заручившись підтримкою козаків, у лютому 1648 р Хмельницький оволодів Січчю, звільнив Запоріжжя від поляків і був обраний гетьманом Війська Запорозького. Незабаром виступає назустріч М.Потоцькому. Перші битви відбулися у травні під Жовтими Водами і Корсунем. Козаки двічі отримали блискучі перемоги.

У вересні 1648 р. Хмельницький з армією зустрівся під Пилявцями з польськими військами, які йшли з Волині. В ході цієї великої битви козаки вийшли переможцями. І, на якийсь час, їх похід продовжувався без бою, бо польське військо було значно знесилене після втрат яких воно зазнало.

Звістка про військові успіхи козаків розлетілися по всій землі. Селяни, міщани піднялися на боротьбу, яка охопила терени України і перетворила козацьке повстання у Визвольну війну, а потім народну революцію. Боротьба набуває всеукраїнський характеру, а авторитет козацтва, як провідної і рушійної сили, значно зростає. Коли, 23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький на чолі повсталого війська вступив до Києва, то його зустрічали як «українського Мойсея», що «визволив свій народ від польського рабства».

Польща зібрала сили і у травні 1649 р. розпочала комбінований удар на чолі з новим королем Яном Казимиром, Яремою Вишневецьким та литовським гетьманом Янушем Радзівілом. Під Зборовом і Збаражем відбулися жорстокі бої і хоч перевага була на боці козаків, Хмельницький змушений був піти на укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського мирного договору через складнощі в українсько–татарських відносинах. Татари відійшли від попередніх домовленостей, як тільки зрозуміли, що Хмельницький починає розбудову української держави.

Згідно зі Зборівським мирним договором козацький реєстр зростав до 40 тис. людей, Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства відходили козакам, ці території підпорядковувались гетьману і його адміністрації. Київський митрополит одержував місце в сенаті, всім учасникам повстання проголошувалась амністія. Водночас, магнати і шляхта мали право повертатися до своїх маєтків. Це викликало незадоволення селян, які брали активну участь у воєнних подіях, і масові виступи

яких практично перетворилися в селянську війну, під тиском якої шляхта тікала до Польщі. Однак після укладення Зборівського договору, селянство опинилося за межами Української гетьманської держави, бо відновлювалось панське землеволодіння. Селянство не погоджувалось з таким станом, і селянська війна, тепер уже на теренах своєї держави, була спрямована проти повернення шляхти до маєтків. Селяни оголошували себе вільними і розпочали нову хвилю масового покозачення.

Зборівська угода не зняла протиріч між Україною і Польщею. Почався новий раунд протистояння – битва під Берестечком і підписання в 1651 р. Білоцерківського договору. Козацький реєстр зменшувався до 20 тис. людей, за гетьманом залишалося лише Київське воєводство, заборонялися зовнішні відносини, а шляхті дозволялося повертатись у свої маєтки. Цей договір Б.Хмельницький розглядав як тимчасовий і в наступних битвах під Батогом (1652) і Жванцем (1653), незважаючи на зраду татар, отримав перемогу і знову вийшов на умови Зборівського миру.

Наприкінці 1653 р. польський уряд провів мобілізацію і зібрав військо із 80 тис. шляхтичів і селян. Військові події відбувалися на Поділлі. Козаки мали перевагу, однак татари знову зрадили Б. Хмельницького і уклали сепаратну угоду з польським королем. Воєнні невдачі, ускладнення геополітичної ситуації в регіоні, формальна підтримка Туреччини підштовхнула гетьмана до відмови від протурецької орієнтації та союзницьких відносин з Кримом і визначили промосковський вектор зовнішньої політики Війська Запорозького.

Отже, національно-визвольній боротьбі були притаманні значне піднесення, порівняно високий рівень організованості, охоплення більшої частини території та населення України, одночасне поєднання з селянською війною. За цей час різко ускладнилось міжнародне становище українських земель. Динаміку та різновекторність зовнішньополітичної лінії Війська Запорозького визначали еволюція поглядів Б. Хмельницького та його соратників на процеси державотворення. В даний період пошуки союзників здійснювалися у трикутнику «Польща–Туреччина–Московщина».

Українська держава Б. Хмельницького. На території, яка контролювалася Б. Хмельницьким, було відразу ліквідовано адміністративний апарат польсько-шляхетської влади і створено нову систему управління. Столицею держави став Чигирин. У основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялась на полки та сотні, кількість яких не була сталою. З початку війни основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. Гетьман був главою і правителем України. Він очолював державну адміністрацію. Генеральний писар одночасно з військовими справами почав здійснювати функції керівника уряду, тобто прем'єр-міністра, генеральний обозний, який у Запорозькому війську відповідав за тил і артилерію, почав опікуватися економічними питаннями (міністр економіки), генеральний підскарбій – фінансовими справами (міністр фінансів), так само й інші генеральні старшини мусили виходити за межі суто своїх звичних військових повноважень. Полковники фактично стали виконувати на території, де формувалася їх полк, обов'язки генерал-

губернаторів. Сотники стали за сумісництвом регіональними намісниками відповідного рівня.

Водночас упродовж воєнних подій 1648 – 1657 рр. у характері козацької держави відбулися певні якісні зміни. Сутність цих змін – еволюція від примітивної козацької демократії в бік монархічної держави. Студенти можуть зазначити: як поступово втрачала свою роль генеральна (чорна) рада й важливі питання й козацького війська, й управління гетьманщиною стали вирішуватися генеральною старшиною; як зникала практика виборності козаків на старшинські посади й дедалі частіше здійснювалося їхнє призначення гетьманом та уповноваженими ним особами. Щодо самого гетьмана, то він, всупереч традиції, жодного разу не переобирався з часу свого обрання в 1647 р. Гетьман призначав полковників, скасовував рішення старшинських рад, рішуче добивався виконання всіх розпоряджень органами влади, а за невиконання суворо наказував. Більше того, все частіше прямо чи опосередковано він починає висловлювати думку про свою владу не як виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. У своїх універсалах, листах, інших документах він іменує себе не тільки гетьманом, але й «єдиновладцем і самодержцем руським», «князем всієї Руської землі» тощо. При цьому варто підкреслити, що справа тут не в честолюбних особистих амбіціях гетьмана (хоча й це мало місце!), а в його прагненні зробити свою державу більш міцною й схожою на більшість тодішніх розвинених європейських держав.

Необхідно відмітити, що вже в ході Національної революції всі верстви українського населення отримали певні вигоди. Козацтво перетворилося на провідний соціальний стан. Натомість був ліквідований стан великих і середніх феодалів польсько-литовського походження.

Козацька армія стала своєрідним гарантом розбудови Української держави. Вона сформувалася на організаційних принципах Запорозької Січі, її ядром було реєстрове та запорозьке козацтво. Талановитими воєначальниками стали Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко, Мартин Пушкар та інші. Армія формувалась з добровольців і у вирішальних битвах її чисельність сягала до 100–150 тис. людей.

Утвердилася козацька земельна власність. Водночас слід відмітити зростання соціального розшарування серед козацтва, адже більшість землі досталася козацькій старшині. Було започатковане складання великого гетьманського й старшинського землеволодіння.

Розширилися права і привілеї міщанства і купецтва. Гетьмансько–старшинська адміністрація проводила заохочувальну політику стосовно міщан і надавала їм привілеї, які спонукали селян переходити до стану міщан. Влада також підтримувала багатшу частину міщанства, українське купецтво, яке до війни було національне неоднорідним і, в більшості своїй, польським та єврейським.

Послідовну підтримку гетьманської адміністрації мало православне духовенство, яке об'єднувало національні сили України в боротьбі проти іноземного панування. Більшість монастирів отримали охоронні гетьманські універсали в яких заборонялось посягати на монастирське майно і землі під загрозою суворого покарання. Зросло землеволодіння православних монастирів.

Національна революція (Визвольна війна) принесла великі соціальні завоювання українському селянству. Селяни добились ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва і різних форм феодальної залежності. Вони отримали право власності на землю, вступу до козацького стану тощо. Однак, скасування феодальних відносин без затвердження законодавством, створило умови для відновлення довоєнної моделі в майбутньому. Вже в цей період в українському суспільстві назрівають глибокі соціальні протиріччя. Навіть відбуваються перші селянські виступи проти нових українських землевласників, які жорстко придушуються гетьманською адміністрацією.

Тим не менше можна відмітити, що внаслідок Української національної революції провідна роль і в політичному житті, й у економіці перейшла до українців, українське селянство, яке становило переважну більшість населення і визначало розвиток економіки, отримало кращі можливості для ведення свого господарства. Пришвидшилися процеси формування національної еліти й української політичної нації.

Зовнішня політика Б. Хмельницького. Аналізуючи зовнішню політику української держави, варто відмітити два її завдання: 1) отримання допомоги у війні з Польщею; 2) забезпечення легітимності (законності), зміцнення держави й особистої влади гетьмана.

Перше завдання, як відомо, вирішується шляхом утворення воєнних союзів. Уже на початку повстання Б. Хмельницький звернувся з проханням про допомогу до двох держав – Московської держави (Росії) й Кримського ханства.

Москва надала й продовжила в подальшому надавати певну підтримку Б. Хмельницькому, але протягом тривалого часу не наважувалася відкрито стати на бік України, тобто фактично розпочинати війну проти Речі Посполитої через внутрішні складнощі в державі (народні заворушення й повстання, відсутність фінансів, слабкість молодого самодержавної влади тощо). Слід нагадати, що Московська держава ще встигла загоїти рани після «великої смуги» початку XVII ст., польської інтервенції 1612 р., спустошливих війн з Польщею, які тривали впродовж двох десятиліть і завершилися підписанням Полянівського миру 1634 р. За таких обставин Б. Хмельницький мусив зробити своїм основним союзником Кримського хану. Як відомо, татарська кіннота допомогла Б. Хмельницькому одержати перемоги над поляками в битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648 р.), Зборовом (1649 р.) тощо. Однак, по-перше, ціна такої допомоги була непомірно високою – татари грабували й розоряли українські землі, захоплювали в рабство українців; по-друге, виявили себе не дуже надійними союзниками, через що, зокрема козацькі війська зазнали воєнної катастрофи в битві з поляками під Берестечком у 1651 р. Тому Б. Хмельницький був змушений шукати більш надійних союзників, знов і знов просити Московського царя про надання більш суттєвої військової допомоги.

Однак Хмельницькому був край потрібен не тільки воєнний союз – він докладав не менших зусиль для міжнародного визнання козацької держави. Для цього підтримував дипломатичні зв'язки з Туреччиною, Швецією, Англією, Молдавією та іншими країнами. Справа також в тім, що посада гетьмана була виборною, а тому, за уявленнями тих часів, не недостатньо міцною – «як обрали,

так і скинуть». Переважна більшість європейських країн була монархіями зі спадкоємною владою. Як можна було зробити спадкоємною гетьманську владу? Очевидно, це запитання постійно бентежило Хмельницького. Саме в цьому контексті можна розглядати стосунки Хмельницького з Молдавським господарем (царем) Лупулом. Надавши йому підтримку в боротьбі з боярською опозицією, Богдан отримав від нього згоду на шлюб свого сина Тимоша з дочкою молдавського правителя Розандою. Зрозуміло, що такий шлюб відразу підвищував статус Тимоша, ще більше його можливого сина – онука Богдана. Тож зростала вірогідність встановлення династії українських правителів. На жаль, Тимош випадково загинув.

Через це з'являється нова мотивація в стосунках Хмельницького з Московським царем – зробити владу спадкоємною завдяки покровительству царя, «помазаника Божого». Врешті-решт після тривалих коливань, і російська влада (Земський собор) прийняла рішення «в ім'я віри православної», взяти Військо Запорозьке під «високу царську руку». Україна ухвалила відповідне рішення на Переяславській раді, яка відбулась 8 січня 1654 р.

Проте вже на етапі підготовки Переяславської ради, виникають розбіжності у підходах до нового союзу. Російські послы відмовилися принести присягу за царя, боярин Бутурлін, який очолював російську делегацію, відмовився дати письмову гарантію збереження прав і вільностей після того, як договір набере чинності.

У березні 1654 р. козацька делегація передала на розгляд росіянам проект договору, який увійшов в історію під назвою «Березневих статей». Згідно з цим документом Україна зберігала республіканську форму правління, територіально–адміністративний поділ, систему соціально–економічних відносин, незалежність у проведенні внутрішньої політики і зовнішньої (за винятком Речі Посполитої і Туреччини).

Якщо до цього Хмельницький іменував себе, «Гетьманом Його Королівської Мілості Війська Запорозького», то після затвердження царем «Березневих статей» – «Гетьманом Його Царської Величності Війська Запорозького». Тобто він став підданим царя. Але водночас це дало йому можливість згодом передати владу своєму сину Юрію. Можна також відмітити, що Юрій тричі ставав гетьманом. Крім того, гетьманами були родичі Б. Хмельницького – І. Виговський і Я. Сомко, його ад'ютант – І. Брюховецький. Тож можна говорити про те, що певною мірою Б. Хмельницький досяг мети – встановлення своєї династії.

Договір з царем був необхідний Україні для того, щоб припинити війну. Хмельницький прагнув використати Росію як важіль, за допомогою якого можна було вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої. Натомість Росії Україна була потрібна, як буфер в боротьбі проти Туреччини, а в перспективі, як можливість перетворити часткову залежність на цілковиту. Тобто, підписуючи договір, кожна зі сторін вклала в нього свій зміст. Незрілість національної держави, відсутність великого досвіду державотворення штовхнули Україну на об'єднання з більш сильною державою, суспільний устрій якої відрізнявся від козацької держави, що в подальшому призведе до ліквідації української державності. Разом з тим, зв'язавши на тривалий час свою історичну долю з православною Росією, український народ отримав кращі умови для свого

економічного й культурного розвитку, ніж під Польщею, зумів зберегти свою національну й духовну ідентичність.

2. Громадянська війна та поділ України. Руїна.

Подальше ускладнення міжнародного становища України після Переяславської Ради. Поєднання України з Московською державою не припинило спроби польського уряду повернути український народ у лоно Речі Посполитої. Польща розпочала з цією метою війну проти Гетьманщини, ввела в Україну свої війська. Польські пани здійснювали каральні акції проти козаків селян, міщан. Їх особлива жорстокість була помстою за свої поразки в попередні роки. Б. Хмельницький сподівався, що Москва допоможе українцям в боротьбі з польською агресією. Проте події, що відбувались у відносинах між Москвою, Польщею і Україною, невдовзі переконали Б.Хмельницького і старшину у марності надій, які покладали українці на поєднання з Москвою. Своїми вчинками царський уряд, дбаючи передусім про свої інтереси, знехтував потребами України. Змушена відбивати агресію Швеції в Прибалтиці у 1556 р. Москва змушена була укласти мир у м. Вільно сепаратний мир з Польщею всупереч застереженням Хмельницького. Водночас московські воєводи, що перебували на Україні, часто втручалися у внутрішні справи Гетьманщини, розколювали козацьку старшину. Вони не дозволяли без згоди царя обирати нового Київського митрополита після смерті Сильвестра Косова, намагались прибрати до своїх рук управління і фінанси Гетьманщини.

Дбаючи про інтереси України, Б.Хмельницький став шукати вихід зі скрутного становища. Він вирішив, не розриваючи угоду з Москвою, зробити все можливе для організації антипольської коаліції європейських країн. Домовившись зі Швецією, Семиградям, Бранденбургом, Молдавією, Волощиною і Литвою, при нейтралізації Туреччини і Криму, Хмельницький мав на меті розгромити Польщу і об'єднати в самостійній Українській державі Гетьманщину і західноукраїнські землі. Проте йому це не вдалося здійснити. До цього спричинилась й хвороба гетьмана, який не міг особисто керувати воєнними діями і зовнішньою політикою. 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький помер.

Діяльність великого сина українського народу Б.Хмельницького оцінювалась неоднозначно. Навіть Т.Г. Шевченко критикував його за те, що він, поєднавшись з Москвою, «занапастив» Україну. Проте його діяльність розбудила український народ і зміцнила його віру в можливість перемоги над польськими гнобителями, підняла у народі почуття власної гідності. Раніше боротьба українського народу проти панування польської шляхти в основному носила оборонний характер, Хмельницький же підняв народ на наступальну війну і привів його до перемоги Він не тільки високо підняв авторитет козацького війська, але й багато зробив для піднесення культури народу, поширення його письменності. Величезне історичне значення діяльності Б. Хмельницького для українського народу важко переоцінити. Це вже розуміли і сучасники, визнаючи, що саме він підняв свій народ з вікового занепаду і забезпечив йому розуміння своєї людської гідності, волі і необхідності самостійного розвитку. Видатний таланти Хмельницького проявився і в тому, що він зумів не тільки організувати малокультурні, недисципліновані народні маси на боротьбу проти польської шляхти, але й об'єднати їх на розбудову нових суспільно-

економічних і державних відносин, на створення власної держави і входження її в зв'язки з європейськими країнами. Саме з метою зміцнення державності Хмельницький пішов на об'єднання з Московією.

Початок громадянської війни й Руїни. Скориставшись смертю Б. Хмельницького, російська влада намагалась запровадити на Україні свої порядки і управління, насадивши тут своїх воєвод, чиновників і фінансових агентів, обмежити владу гетьмана, а також підкорити московському патріарху українську церкву, яка фактично була автономна і лише номінально визнавала над собою верховенство Константинопольського патріарха. З іншого боку, Польща робила все можливе для повернення України під свою владу.

Складні міжнародні і внутрішні обставини, в яких знаходилась Україна після смерті Б. Хмельницького, вимагали, щоб на чолі країни став досвідчений політик і гарний організатор, який би зміг продовжити розпочату великим гетьманом справу. Обраний спочатку гетьманом 16-річний син Б. Хмельницького Юрій не мав для цього необхідних знань. Тому старшина вирішила направити Юрія на навчання в Києво-Могилянську колегію. На Корсунській раді в жовтні 1657 р. обрали гетьманом сподвижника Б. Хмельницького генерального писаря Івана Виговського, який за часів Богдана видав фактично внутрішніми і зовнішніми справами Гетьманщини, а також керував українською розвідкою. Ставши гетьманом, він всупереч Москві провів вибори Київського митрополита, посприяв обранню на цю високу посаду єпископа Д. Балабана.

Як і Хмельницький, Виговський прагнув зміцнити самоврядування України. Але, якщо Хмельницький намагався в своїй політиці утримати в країні соціальну рівновагу, то Виговський виразно став на бік старшини і шляхти, що віддалялась від решти козацтва і населення в окремий клас. Він вважав, що «чернь» зробила вже свою справу. Посилився процес підвищення податків і поступового закріпачення селянства. У зовнішній політиці І. Виговський належав до тієї частини старшини, яка виступала за зближення з Польщею і розрив стосунків з Москвою. Однак ця політика призвела до вибуху народного повстання на Полтавщині, населення якої не хотіло повернення на їх землю польської шляхти. Повстання підтримали запорожці, а також полтавський полковник М.Пушкар, який сам хотів стати гетьманом. Не порозумівшись з повстанцями, Виговський силою придушив повстання, яке було підтримане московітами з метою послаблення влади гетьмана. В цій громадянській війні загинуло майже 50 тис. українців. Був вбитий і Пушкар.

Москва прагнула послабити владу гетьмана, обмежити самоврядування України, щоб полегшити перетворення її на свою звичайну провінцію. Водночас Польща і прихильна до неї частина української старшини, користуючись слабкістю гетьманської влади, все сильніше домагаються повернення України до того стану, в якому вона перебувала до початку визвольної боротьби, під розриву її стосунків з Москвою. Врешті-решт перемагає пропольська партія.

Виговський видає маніфест до народу, в якому пояснює причини розриву з Москвою, а на скликаній в Гадячі раді у вересні 1658 р. приймається рішення про створення з України так званого Князівства Руського, яке вступає у федерацію з Польщею і як самостійна держава матиме власне військо і судочинство,

карбуватиме власні гроші тощо. Як виявилось, це був лише тактичний хід Польщі, яка насправді не воліла надавати Україні будь-якої автономії. Це призвело до ще більшого розколу в українському суспільстві. Виговського звинуватили в зраді здобутків Визвольної війни. Зі свого боку, Москва використала Гадяцьку угоду як привід для військового конфлікту з гетьманом. За цих умов І. Виговський звернувся за допомогою до татар. У битві під Конотопом 8 липня 1659 р. об'єднані українсько-татарські сили завдали поразки московському війську. Загинуло 30 тис. московських стрільців, багато потрапило в полон. Цар навіть наказав зміцнити оборону столиці. Але супротивники Виговського – запорожці на чолі з кошовим отаманом Іваном Сірком напали на Крим, що змусило хана поквартитись додому.

Події на Правобережжі в 1660-1670 рр. Петро Дорошенко. Невдоволення козацтва пропольською політикою Виговського призвело до повернення до влади у 1659 р. Ю.Хмельницького (Юрка Хмельниченка), який не мав необхідних для цього здібностей ні політика, ні дипломата, ні полководця. Молодий гетьман, маючи слабку волю, не користувався авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати владу і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Займаючи то промосковську, то пропольську позицію, він сприяв поглибленню хаосу на Україні. Різні старшинські угруповання, прагнучи збагатитись, посилили між собою боротьбу, яка призводила до занепаду господарства. На тлі розбрату, що підігрівався поляками, московітами, татарами і турками, на Україні одночасно проголошуються по декілька гетьманів. Поряд з Ю.Хмельницьким на Лівобережжі стає гетьманом Яким Сомко. Незабаром замість Ю.Хмельницького гетьманом на Правобережжі обирається Павло Тетеря.

Одночасно на Лівобережжі на Чорній раді обирається Іван Брюховецький. Тетеря займав пропольську лінію, а Брюховецький – промосковську. У своїх листах до московського царя він називав себе «Івашкою», «подножком Вашої Величності» і підписав у 1665 р. «Московські статті», згідно з якими передбачалося перебування московських воєвод і залог в усіх великих містах; передача збору податків до рук воєвод; проведення виборів гетьмана лише в присутності царського представника; заборона ведення гетьманом самостійної зовнішньої політики тощо. На схожі обмеження української автономії погоджувалися й наступні гетьмани.

Між лівобережними й правобережними гетьманами постійно точилася війна, від чого страждав український народ. Цією ворожнечею користувалися поляки, татари і московіти, ще більше руйнуючи Гетьманщину. Масами гинули люди. Розпочався важкий для України період, який прозвали «Руїною». Руїна – це період в історії України від середини 1660-х рр. до кінця 1680-х рр. Він характеризується розколом України на дві частини, братовбивчою громадянською війною, іноземною інтервенцією, зрадою національних інтересів частиною старшини, економічним і культурним занепадом, руйнацією козацької держави, яку створив Б. Хмельницький.

Спробу об'єднати Лівобережжя з Правобережжям і вивести Україну з руїни намагався здійснити Петро Дорошенко, обраний гетьманом Правобережжя в серпні 1665 р. Дорошенко міцно тримав владу в своїх руках, щиро хотів об'єднати Україну і досягти її суверенітету. Скориставшись падінням популярності лівобережного гетьмана І. Брюховецького, у 1668 р. П. Дорошенко здійснив похід на Лівобережжя.

В результаті Іван Брюховецький був вбитий людьми з його власного оточення, а правобережний гетьман оволодів і Лівобережжям. Однак не маючи можливості особисто перебувати тут увесь час, П. Дорошенко довірив управління Лівобережжям Д. Многогрішному як наказному гетьману. Цим не забарилося скористатися Москва, яка не симпатизувала Дорошенку. За підтримки московських дипломатів Д. Многогрішний був обраний гетьманом Лівобережної України. Україна знову була поділена на дві частини.

Не дала позитивних результатів і зовнішня політика Дорошенка, який вважав, що утворити Українську державу можна було лише маючи в союзниках іншу державу. Тому спочатку він зробив спробу побудувати її під верховенством польського короля, але незабаром переконався, що ця ідея не підтримується більшістю українського населення. Потім зробив спробу домогтися цього в союзі Москвою, але, як виявилось, та не хотіла бачити Україну під владою самостійного й сильного правителя. Крім того, після смерті польського короля Яна Казимира в якості одного з реальних претендентів на польську корону розглядався російський цар. У Москві виношували план створення конфедерації Московської держави і Речі Посполитої. За цих обставин між Москвою і Польщею на початку 1667 р. був підписаний Андрусівський договір про перемир'я на 13,5 років. Цей договір мав негативні наслідки для України. Єдина, хоча й формально, гетьманська держава розколювалась на дві частини: Правобережжя відходило до Польщі, а Лівобережжя з Києвом (на два роки) – до Московії. Договір утворював великі перешкоди на шляху до об'єднання всіх українських земель.

Тоді Дорошенко провів переговори з Кримом і Туреччиною про їх підтримку. Українське військо Дорошенка і сотисячна турецька армія на чолі з султаном Мехметом IV здобули перемогу над поляками в 1672 р. Польський король Михайло Корибут-Вишневецький змушений був підписати з турками Бучацьку угоду, за якою Польща визнавала незалежність Української держави. Але водночас Поділля переходило до Туреччини. Був створений плацдарм для турецької окупації всієї Правобережної України. Отже, всі намагання Дорошенка, одного з найбільш видатних тоді осіб, не дали позитивних наслідків. Поступово втрачаючи підтримку народу, П. Дорошенко склав булаву в 1676 р. на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича.

Гетьмани Лівобережної України Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович. Кінець Руїни. Політика гетьмана Д. Многогрішного, який отримав булаву за підтримки Москви, дедалі більше викликала розчарування як з боку його московських покровителів, так і з боку козацтва, козацької старшини, зокрема. Московський уряд небезпідставно підозрював Многогрішного у спробах зближення з Польщею. Козацькі старшини ставили в провину гетьману обмеження їхніх привілеїв та користолюбство гетьмана, більшість козаків звинувачували гетьмана у порушенні козацьких традицій, клановому характері його правління. Кінець-кінцем, у справи України втручається Московська влада. Многогрішний був заарештований і відправлений у заслання. Новим гетьманом за підтримки Москви був обраний Іван Самойлович.

І. Самойлович виявив здатність управляти країною, зумів припинити свавілля старшини, міцно утримував під своїм контролем Запорозьку Січ, за допомогою

запорожців разом з кошовим отаманом Іваном Сіркою багато чого робив для захисту українських кордонів від набігів татар. За його правління поступово почали відроджуватися зруйновані в роки Руїни села й містечка, сільське господарство й ремісництво, відновлювалася торгівля. Однак одночасно посилювався нагляд з боку представників московської влади. І. Самойлович не хотів і не міг протидіяти прагненням царського уряду тримати Україну під своїм контролем. За ініціативою гетьмана українська православна церква була підпорядкована Московському патріархові. Територія Гетьманщини наприкінці XVII ст. охоплювала Лівобережну Україну та Київ з навколишньою місцевістю. Козацька держава ділилась на полки, їх було 10, а в Слобідській Україні – 5. Формально Гетьманщина мала статус широкої автономії, але за нею наглядав із Москви Малоросійський приказ. Хоча п'ять слобідських полків очолювала полкова і сотенна старшина, але політично-адміністративну владу в Слобожанщині в основному здійснював від імені царського уряду воєвода Белгорода. Певну автономію мала Запорозька Січ, яка відіграла велику роль у захисті південних кордонів від набігів кримських татар. Особливо успішними були дії запорожців, коли їх очолював славетний кошовий отаман Іван Сірко. За своє життя він провів близько ста воєнних походів, під час яких карав нападників і визволяв полонених. Татари боялися його і називали «шайтаном». Видатний художник Ілля Рєпін присвятив І. Сіркові одну з найкращих своїх картин – «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Московська влада ревизувала автономні устої Гетьманщини. Не тільки гетьмана, але й старшину не можна було зняти з посад без дозволу царського уряду. Водночас, підтримуючи намагання козацької старшини стати спадково-привілейованим станом, Москва підтвердила права на маєтки, одержані старшиною, звільнила її від податків на утримання війська, відмежувала козацький стан від міщан та селян.

Водночас Україна залишалася ареною зіткнення геополітичних інтересів Польщі, Туреччини, Криму і Московської держави, часто була театром воєнних дій, які вони вели між собою в 60-80-ті рр. XVII ст. Врешті-решт між зазначеними державами були укладені мирні договори, що поділили Україну. Так, за Бахчисарайським миром 1681 р. між Москвою і Туреччиною за останньою зберігся протекторат над Поділлям, а південь між Дніпром і Бугом остався «нічийним». За «Вічним миром» 1686 р. Польща зберегла за собою Правобережжя, Москва – Лівобережжя з Києвом.

Цим договором суттєво ускладнилося становище гетьмана Івана Самойловича. Та ще й сам гетьман зробив чимало помилкових кроків, які підірвали його престиж та авторитет. Будучи безмежно самовладним, він безпідставно призначав на посади полковників найближчих своїх родичів. Все це привело до старшинської змови й напружених стосунків гетьмана з московською владою.

Приводом для усунення І. Самойловича став невдалий похід московського війська на чолі з фаворитом цариці Софії боярином Василем Голіциним проти Кримського ханства. У невдачі винним призначили Самойловича: мовляв, це він допоміг татарам та й взагалі йому неможна довіряти. Причому не останню роль в інтригах проти гетьмана відіграв його найближчий сподвижник – генеральний осавул Іван Мазепа. Самойловича та його синів катували, позбавили маєтків на

користь царя й козацького війська, заслали в Сибір. У 1687 р. новим гетьманом було обрано Івана Степановича Мазепу.

Отже, внаслідок перемоги у Визвольній війні виникла Українська гетьманська держава з новими суспільними і економічними відносинами і породила в українців надії на вільний подальший розвиток країни. Проте наступні події призвели до глибокої кризи, викликані як недостатнім досвідом народу в державному будівництві, так і гострою міжусобною боротьбою між окремими старшинськими угрупованнями, їхніми зрадами національних інтересів, так і ворожими діями сусідніх держав, що скористалися загостренням внутрішніх антагонізмів. У цій боротьбі за часів Руїни Україна зазнала не тільки незліченних людських і матеріальних втрат, але навіть частково поступилася здобутками революції Хмельницького. Проте боротьба за суверенність української держави залишила в найширших колах народу глибокий слід.

3. Вплив Визвольної війни (Національної революції) середини XVII ст. на формування національної самосвідомості і культури українців.

Боротьба українського народу за свободу, проти феодалного і національного гніту сприяла поширенню гуманізму і просвітництва. У горнилі цієї боротьби зміцніла національна самосвідомість українського народу. Вона підняла до активного суспільно-політичного життя широкі кола міщан-ремісників, представників духовенства, козацько-селянські маси, у багатьох людей з різних верств населення виник дух непокори, прагнення до волі, незалежності, що відбилося у його духовній культурі. У історичній пам'яті людей викарбувалися імена їх ватажків, духовних лідерів, які стали втілення кращих рис народу. Українці відчували інтерес до власної історії, до своїх традицій, до національної культури, національних духовних цінностей.

Козацько-селянська визвольна війна (1648-1657 рр.) проти шляхетської Польщі викликала у тодішньої духовної еліти глибше осмислити історичне минуле своєї країни, зберегти для прийдешніх поколінь пам'ять про своїх великих предків. У церковному середовищі були створені перші історичні твори: «Хроніка з літописів стародавніх», автором якої був ігумен Києво-Михайлівського монастиря Феодосій Сафонович, і «Синопис», у написанні якого брав участь ректор Києво-Могилянської академії, видатний письменник Інокентій Гізель. У «Хроніці» зроблена спроба відтворити всі важливі події з давньоруського, литовського і польського періодів української історії. «Синопис» став першим систематизованим підручником з вітчизняної історії, написаним з позицій існування єдиного «слов'яно-руського» народу, зокрема, українського та російського.

Події Визвольної війни зумовили також виникнення так званого козацького літопису, що створили безпосередні учасники та очевидці тих подій. Найбільш видатним твором такого роду вважається «Літопис Самовидця», автором якого, вірогідно, є генеральний підскарбій Запорозької Січі Роман Ракушка-Романовський. Події літопису охоплюють другу половину XVII ст.: від початку війни до 1702 р. Яскраво, образно, правдиво і водночас з патріотичних позицій у ньому показані героїчна боротьба «козацько-руського» народу за свої «права і вольності», розкрита видатна роль у ній Б.Хмельницького.

Тій самій тематиці присвячений і літопис Григорія Грабянки, який із простих козаків дослужився до гадяцького полковника. У цьому творі є чимало цікавих історичних фактів а також власних суджень автора, зокрема, про те, якими мотивами керувався Б.Хмельницький, коли на Переяславській Раді присягав на вірність московському цареві. До Б. Хмельницького він ставиться з великою пошаною, з болем описує його смерть. Серед інших історичних діячів він виділяє також засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького, видатного воєначальника гетьмана Петра Сагайдачного, а також свого сучасника фастівського полковника Семена Палія, котрий прагнув відновити цілісність українських земель.

Найбільшим за обсягом і наведеним фактичним матеріалом є літопис Самійла Величка. Твір складається з 4-х томів, які охоплюють події 1648 – 1700 рр. , а також вибірково більш ранні історичні події. Для написання свого твору автор використовував різноманітні історичні джерела: козацькі літописи, хроніки, щоденники, твори іноземних істориків, народні перекази, архівні документи генеральної канцелярії, листи, реєстри тощо, проте особливу цінність являють власні спостереження автора, адже він був не тільки вельми освіченою (учився в Київській академії), але досвідченою людиною, брав участь у походах запорожців, працював писарем у канцелярії козацького війська, потім у генерального судді В. Кочубея. Як і в попередніх козацьких літописах, у названому творі відчувається велика любов автора до батьківщини, показується роль козацтва у її захисті. Сторінки, що присвячені походам славного кошового отамана Івана Сірка на Крим і його листуванню з турецьким султаном, надихнули видатного художника Іллю Рєпіна на написання картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Нове світосприйняття знайшло відображення також у народній творчості, у народних історичних піснях і думах, які виконувалися народними співцями-музикантами, кобзарями та бандуристами, зазвичай сліпцями. Як і раніше, популярними були побутові та сімейні теми («Прощання козака», «Сестра і брат», «Вдова і син»), сатиричні і гумористичні пісні, наприклад, «Про вівчаря». Також виконувалися псалми, канти духовного характеру. Однак основним змістом пісень стає оспівування ратних подвигів козацтва у боротьбі проти польсько-шляхетських поневолювачів. З цих поетичних творів постають образи Богдана Хмельницького та його соратників: Івана Богуна, Данила Нечая, Максима Кривоноса та інших. Улюбленими були пісні про козацьку долю і козацькі походи. Ці пісні співали не тільки козаки, вони ставали народними, і не тільки для українців, а й для інших народів. Такою стала всім відома і зараз народна пісня «Ой на горі та й жінці жнуть». Кобзарі та лірники в історичних піснях та думах звеличували козаків та сільську голоту, які були борцями проти іноземних поневолювачів і польської шляхти. Користуючись бандурою, сопілкою, цимбалами, кобзарі мандрували селами і несли у світ народну поезію і пісню: «Ой морозе Морозенку, ти славний козаче» про Нестора Морозенка, «Та ой, як крикнув же козак Сірко» про козацького героя-ватажка Івана Сірка. Народні співці не були й не могли бути безсторонніми літописцями, оспівували те, що хвилювало їх до глибини душі. Вони не хотіли миритися зі смертю своїх героїв, а тому зазвичай робили їх учасниками сучасних подій або тих, що відбувалися значно пізніше після їх гибелі. Завдяки думах та

історичним пісням козацькі герої продовжували жити, боротися, вести народ, зберігати надію на волю й на щастя.

Особливе місце у народних думах й історичних піснях XVII-XVIII ст. займає постать Богдана (Зиновія) Хмельницького, видатного полководця й творця української держави. Батьком Хмелем любовно називав народ свого ватажка, шануючи його за політичну мудрість:

Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой, той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду, -
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.

(пісня про Богдана Хмельницького)

У XVIII ст. думи та пісні про Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького стають особливо популярними на Правобережній Україні, яка страждала від національного та соціального гніту польської шляхти. Водночас тут набирала сили гайдамацький рух. У 1768 р. вибухнуло повстання, що дістало назву Коліївщина. Пісні про ватажків цього повстання – Івана Гонту і Максима Залізняка – лунали як спомин про минуле й заклик до нових повстань проти польського гніту:

Та вдарили з семи гармат
У середу вранці,
Накидали за годину
Панів повні шанці...
Отак Максим Залізняка
Із панами бився,
І за те він слави
Гарной залучився.
(«Максим козак Залізняка»)
Ой ви, ляшки та недовірки,
Годі ж панувати;
Гей, недалеко іде Гонта –
Дасться вам знати.
(«Ой наварили ляхи пива»)

На Прикарпатті були популярними пісні про знаного ватажка народних месників – опришків Олексу Довбуша. Отже, український народ складав чудові пісні й думи про Дмитра Байду-Вишневецького, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Івана Гонту і Максима Залізняка, які боролися проти чужинців, поклали своє життя за народну волю. Однак, попри складні стосунки з Росією, ніколи не підіймали зброю на своїх православних братів. Натомість Виговського та Мазепу, які наважилися таке зробити, український народ у своїх піснях не славив. Мабуть, над цим слід було б добре задуматися деяким сучасним недолугим політикам, які виключно у негативному світлі зображують стосунки між Україною і Росією в різні

історичні періоди, прагнучи викликати у наших людей неприязнь до братського народу.

4. Правління гетьмана Івана Мазепи.

У 1687 р. гетьманом України було обрано І. Мазепу, вихідця з української шляхти. Він змолоду побував за кордоном, служив при польському королі, потім у гетьманів Дорошенка і Самойловича. Мазепа відзначався освіченістю, вмів подобатись людям. У своїй внутрішній політиці Мазепа спирався на старшину, намагаючись створити в Україні національну аристократію і з її допомогою відстоювати самоврядування. Водночас він обмежував прагнення старшини до необмеженого посилення експлуатації селянства, встановивши максимальну панщину у два дні на тиждень. Свою гетьманську владу рішуче захищав від посягань запорожців і старшини, а свою резиденцію в Батурині і хуторі Гончарівці устаткував з великим шиком.

Розквіт України Мазепа пов'язував з розвитком виробництва, освіти, культури. За часів його гетьманування (1687-1708 рр.) в Україні збільшилось виробництво полотна, канатів, поширились посіви окремих технічних культур, культивувались нові овочі і фрукти. Багато міст прикрасилось новими церквами і будинками, Києво-Могилянська колегія отримала статус академії (1701 р.), для неї були збудовані нові корпуси.

Мазепа остаточно відмовився від орієнтації на Польщу, Крим, Туреччину, бо вважав боротьбу проти Московської держави безнадійною. Довгий час він всіляко допомагав царю Петру I в усіх його справах. Зокрема, надсилав проти турків і татар козацькі полки. Коли Москва розв'язала війну проти Швеції за вихід до Балтійського моря, Мазепа прислав на допомогу російській армії декілька козацьких загонів. Потім за наказом царя посилав тисячі українців на будівництво нової російської столиці Санкт-Петербурга. В боях, а також на важких канальних роботах, від морозів, поганого харчування, хвороб щорічно гинули десятки тисяч козаків. Проте нехтування людським життям для досягнення своєї мети були характерними для Петра I. Відвертий деспот і кріпосник, прибічник абсолютної влади, він розглядав і Україну як знаряддя для здійснення своїх імперських планів. Цар вимагав від гетьмана не тільки все нових і нових людей, але обклавав український народ величезними податками, що посилювало розорення Гетьманщини. А в політичному плані Петро проводив курс на знищення самоврядування і повне підпорядкування України московській владі. В усьому цьому Петро I отримував беззастережну підтримку І.Мазепи, який отримував від царя все нові й нові нагороду, одним з перших в Росії був нагороджений орденом Андрія Первозванного, найвищим орденом імперії; став однією з найбагатших людей у Росії та Європі.

Однак роль слухняного виконавця волі царя дедалі все більше не ставала обтяжливою для гетьмана, ця роль, очевидно, ніяк не відповідала його великим амбіціям. І коли І. Мазепа переконався в тому, що політика царя веде до послаблення його особистої влади, то почав шукати вихід із становища, що склалося. Вважаючи, що лише поразка Москви в Північній війні (1700-1721 рр.) і його допомога шведському королю Карлу XII нададуть йому таку змогу, гетьман став на шлях зради царю і встановлення союзу зі шведським королем.

Переговори гетьмана зі шведами велись у глибокій таємниці, коли Україна фактично була окупована царськими військами. Тому Мазепа не зміг підготувати ні більшість козаків, ні взагалі українське суспільство до виступу проти Петра I та свого переходу на бік Карла XII. До того ж, правду кажучи, І. Мазепа не користувався великою популярністю серед більшості козацтва й усього українського народу. Як наслідок за ним пішла лише частка запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. У 1708 р. гетьман з малим козацьким військом відкрито виступив проти Москви і пішов на з'єднання зі шведським військом, що надійшло на Україну. За це Петро I наказав піддати Мазепу анафемі, і його майже 300 років проклинали в усіх православних російських церквах.

У червні 1709 р. під Полтавою стався вирішальний бій між військами Петра I і Карла XII, внаслідок якого шведський король і гетьман втекли з рештками розгромленої армії в межі володінь Туреччини. Незабаром Мазепа помер у Бендерах (Молдавія).

Козаки і старшина, що були в еміграції, обрали гетьманом генерального писаря Пилипа Орлика. Він докладав чимало сил, щоб звільнити Україну за допомогою Туреччини і татар. Він навіть намагався створити коаліцію європейських держав проти Росії. Ним була складені «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького», де були визначені правові засади української держави як аристократичної козацької республіки. Влада в державі мала належати гетьману й верхові козацької старшини.

Слід вказати, що деякі історики із патріотичних міркувань намагаються дещо перебільшити значення цього документу, називаючи його першою в історії людства демократичною конституцією. Однак у 2015 р. у Великій Британії святкували вісімсотліття «Великої хартії вольностей». Ще до появи проекту П. Орлика у цій країні, також були прийняті «Біль про права» та «Акт про управління». Ці акти в сукупності створили вперше в історії людства конституційне право, яке є основою права Великої Британії навіть у наш час. Щодо «Конституції» П. Орлика, то цей акт ніколи не мав юридичної сили, тобто ніколи не регулював будь-які правові відносини.

Після переходу Мазепа на бік шведів за наказом Петра I старшина «обрала» гетьманом Івана Скоропадського, до якого цар приставив своїх спостерігачів. Резиденція Мазепа у м. Батурин і хутір Гончарівка були зруйновані, а більшість їх населення була винищена. У травні 1709 р. була ліквідована Запорозька Січ (Чортомлицька). Пізніше біля Перекопського перешийка в Олешківських пісках поруч з Кримом запорожці, яким вдалося втекти від розправи, заснували Олешківську Січ.

5. Ліквідація української автономії.

Отримавши перемогу, Петро I відмовився відновити договір України з Росією (Березневі статті) і надалі став обмежувати українське самоврядування. За підписаними Скоропадським в 1709 р. Решетилівськими статтями закріплювалось право царських урядовців втручатися в справи українського місцевого управління, контролювати збір податків і витрат коштів. У 1714 р. Петро I відібрав у гетьмана і старшини право призначати полковників, а в 1715 р. запровадив і новий порядок призначення сотників. В 1722 р. була створена так звана «Малоросійська колегія»,

що фактично управляла Україною. Після смерті І. Скоропадського цар взагалі вирішив не обирати нового гетьмана.

Замість обрання гетьмана відбулося призначення наказним гетьмана (тобто виконувача його обов'язки) Павла Полуботка. Однак той не догодив царю своїми скаргами на дії царських чиновників в Україні, через що у 1724 р. був викликаний у Санкт-Петербург, заарештований і закатований у Петропавлівській фортеці.

Після смерті Петра І в січні 1725 р. політика царизму щодо обмеження автономних прав України продовжувалася. До 1727 р. гетьмана не було. Потім, лише заради підтримки з боку козацької верхівки в умовах боротьби за владу в імперії, російський уряд дав дозвіл на обрання гетьмана, яким став миргородський полковник Данило Апостол. Поїхавши в 1728 р. в Петербург, Д. Апостол просив відновити Березневі статті Б. Хмельницького. У відповідь були ухвалені «Решительные пункты», що пропонували гетьману керувати Україною за допомогою російських чиновників.

Д. Апостол взявся впорядковувати внутрішні справи України. Він вперше встановив державний бюджет, провів генеральне слідство по маєтності, встановив порядок апеляції судових рішень, звернув увагу на розвиток торгівлі, сприяв поверненню запорожців з Олешківської Січі на батьківщину. Вже після смерті Апостола (січень 1734 р.) запорожці заснували так звану Нову Січ на р. Підпільній (біля Нікополя) і влітку 1734 р. отримали від Росії повну амністію і козацькі клейноди. Але після смерті Апостола нового гетьмана не обирали 16 років. Управляло Україною новостворене «Правління гетьманського уряду» у складі трьох старшин і трьох російських чиновників, хоча самого гетьмана не було. Це правління підпорядковувалось Сенату.

Новим і останнім гетьманом України у 1750 р. був обраний за рекомендацією цариці Єлизавети Петрівни (дочки Петра І) Кирило Розумовський, який був молодшим братом Олексія, некоронованого чоловіка цариці. Під його владу була віддана і Запорізька Січ. Але гетьман, часто і подовгу буваючи в Петербурзі, мало займався українськими справами. Свого наставника і вихователя Г. Теплова К. Розумовський зробив правителем гетьманської канцелярії і поклав на нього всі справи. Фактично ж в Україні, поки гетьман жив в Петербурзі, всім верховодила старшина. Єдине, що він зробив, так це судова реформа, за якою вводилися місцеві суди замість полкових. Найвищою інстанцією став Генеральний суд. Фактично все судочинство було віддано до рук старшини, що зміцнило її привілейоване становище. Посилились також кріпосницькі порядки. Юридичне кріпосне право на Україні було оформлене в 1783 р.

У 1764 р., за наполяганням цариці Катерини ІІ, Розумовський склав гетьманство. Гетьманщина була поділена на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, пізніше були створені Катеринославське і Харківське, а в 1796 р. Україну перетворили в Малоросійську губернію з однотипними, як і в усій Російській імперії, структурами управління та судочинства. Переміни порядків народна маса зустріла з пасивною покірливістю, так як давно вже була усунута від усякої участі в політичному житті. Так само поставилась і маса козацької старшини, бо переміна політико-адміністративного устрою не зачіпала її привілейованого

становища. Указом Катерини II в 1785 р. вона одержала права російського дворянства.

Поступово Запорізька Січ втрачала своє військове значення як захисник південних кордонів імперії, а особливо статусом своєї організації і умонастроєм вона не вписувалась в політичну, соціальну, економічну, адміністративну і загальнодержавну систему царської влади. Тому в 1775 р. за наказом Катерини II Запорізька Січ була ліквідована. Кошового отамана П. Калнишевського заслали на Соловки в Білому морі, а писаря І. Глобу, суддю П. Головатого та іншу старшину – до Сибіру. Частина козаків втекла на низов'я Дунаю і утворила там за згодою султана Задунайську Січ. З тих, що залишились на Україні, спочатку було створено «Військо вірних козаків» на чолі з кошовим отаманом С.Білим, що отримав звання полковника. Потім у 1787 р. воно дістало назву «Бузького війська», згодом це військо перейменували в «Чорноморське», а в 1792 -1793 рр. його переселили на Кубанські землі, де українські козаки, як і на Запоріжжі, створили 38 куренів. Козаки жили за старими звичаями і воювали з горцями Кавказу.

Територіальні зміни. У XVIII ст. відбулися кардинальні зміни на політичній карті України та Східної Європи. Внаслідок переможних для Росії російсько-турецьких війн 1735-1739, 1768-1774, 1787-1791 рр. до Російської імперії були приєднані Приазов'я і Причорномор'я до ріки Дністер, а в 1783 р. Крим.

Завдяки неабияким управлінським здібностям кн. Потьомкіна Таврійського величезна територія, що становить майже третину сучасної України, була освоєна протягом якихось двох десятиліть. Для цього більшість землі була віддана за заслуги перед імперією російським офіцерам і чиновникам, а також українській старшині, що брала участь у війнах з Туреччиною. Їх звільняли від податків, але з умовою швидкого залюднення земель. В результаті ці землі були заселені селянами-кріпаками російського й українського походження. Поряд з ними в освоєнні краю активну участь брали іноземні переселенці: німці, серби, болгары, валахи (молдаване), греки і євреї.

Повсюдно виникали нові села і поселення, в господарський обіг були втягнені мільйони десятин землі. Одночасно почалося будівництво нових міст: Херсона, Севастополя, Олександрівська, Катеринослава, Миколаєва та ін.

Щодо дати заснування нашого міста, то тут не має єдиної думки. Деякі краєзнавці вважають, що заснування нашого міста пов'язано з побудовою у 1635 р. поляками Кодацької фортеці з метою встановлення контролю над Запоріжжям. Дехто шукає витоки міста в давній козацькій слободі Половиця. Однак очевидно, що заснування Катеринослава саме як міста, великого адміністративного й промислового центра, припадає на так звану Катерининську епоху. Проте й тут не існує єдиної думки. Офіційно вважається, що заснування Катеринослава відбулося в 1776 р. Однак у цьому році Катеринослав був заснований не на нинішньому місці, а в гирлі р. Кільчень, неподалеку від сучасного Новомосковська. Саме сюди перебрався губернатор з канцелярією. Але невдовзі виявилось, що це місце непридатне для будівництва «третьої столиці» імперії», як це передбачалося російським урядом. Тому в 1787 р. будівництво міста перенесли на місце колишньої запорозької слободи Половиці, де був закладений Преображенський собор і розпочалася інтенсивна забудова. Новому місту на Дніпрі готувалося

чудове майбутнє гідного пам'ятника великих діянь Катерини II, але постійна війна Росії підірвала фінансову міць держави і не дала можливості здійснитись цим задумам. Після смерті цариці Катерини її син Павел I, що ненавидів свою мати, перейменував місто у Новоросійськ і практично припинив його будівництво. За наступного царя, Олександра I, місту повернули назву на честь Катерини, відновили будівництво, хоча вже не як столиці, а губернського центру.

У той час, як Російська імперія набувала сили, її суперник – Річ Посполита переживала період занепаду і розкладу. Анархія шляхти, масові селянські виступи, рух гайдамаків і опришків, Коліївщина 1768 р., внутрішні протиріччя політичного і соціально-економічного розвитку призвели до занепаду держави, і вона стала легкою поживою для агресивних сусідів: Австрії, Пруссії і Росії. В результаті трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) вона перестала існувати. До Росії відійшла Правобережна Україна: Київщина, східна Волинь, Поділля, Берестейщина, до Австрії – західна Волинь, Галичина, Закарпаття, частина Буковини. На українських землях, які стали зватися Малоросією, в кінці XVIII ст. жило приблизно 10 млн. людей.

Антифеодальна боротьба. У другій половині XVIII ст. відбувається процес повторного закріпачення селянства. У ролі феодалів-кріпосників утверджувалися залишки старої православної шляхти, а також нова знать – козацька старшина, яка отримувала за службу так звані «рангові» (тобто військові), відібрані у поляків землі з селянами. Обмеження прав селян виявилось в тому, що наприкінці XVII ст. дедалі більшого поширення набуває феодальна рента, зокрема відробіткова, інтенсивність якої у другій половині XVIII ст. сягає п'яти і більше днів на тиждень. Водночас зберігалася натуральна і грошова ренти. Логічним фіналом процесу обмеження селянських прав став царський указ 1783 р., який узаконив закріпачення селянства на Лівобережжі та Слобожанщині.

Посилення феодального гніту викликало численні повстання селян і козаків. На Західній Україні, що знаходилися під владою австрійського імператора, у першій половині XVIII ст. боротьбу вели селяни, що називали себе «опришками». Великою любов'ю серед простих людей користувався їх ватажок Олекса Довбуш. На Правобережжі, яке до 1793 р. залишалося у складі Речі Посполитої, ширився рух гайдамаків. Так називали себе повстанці: місцеві селяни й козаки, що прийшли сюди із Запоріжжя. Кульмінацією гайдамаччини стало селянсько-козацьке повстання під проводом Максима Залізняка і Івана Гонти в 1768 р., що дістало назву «Коліївщина».

На Лівобережній Україні антифеодальні виступи селянства посилювалися після виходу в 1793 р. царського указу про встановлення тут кріпацтва. Найбільш значною подією серед них стало повстання 1789-1793 рр. в селі Турбаї на Полтавщині. Повсталі вбили місцевих поміщиків Базилевських і створили своє самоврядування: обрали отамана, суддю, писаря. Керуючись козацьким звичаєвим правом вони жили впродовж чотирьох років. У цей час Росія вела війну з Туреччиною, і влада побоювалася, що каральні акції проти Турбаїв можуть призвести до масових селянських повстань і загострення ситуації в тилу армії. Лише після підписання Ясського миру за наказом Катерини II повстання

придушили, село спалили, а місцевість, де воно знаходилося, розорали. З великою жорстокістю царська влада придушувала й інші селянські виступи.

6. Розвиток української культури у XVIII ст.

Розвиток освіти, поширення наукових знань. Попри всі негаразди, що були зумовлені поступовою ліквідацією української державності та російським самодержавством, умови культурного розвитку Лівобережної України були кращими, ніж за часів польської влади, яка збереглася на Правобережжі. Тут припинилися утиски православної церкви, покатоличення українців, відбувалося взаємозбагачення двох православних культур – української й російської. Протягом тривалого часу на Лівобережжі діяли інститути української гетьманської адміністрації, політика якої була спрямована на підтримку культури. Нова еліта, якою стала козацька старшина, прагнула отримати освіту й залучитися до культурних цінностей.

Лівобережна і Слобідська Україна в XVII- першій половині XVIII ст. мала досить високий рівень освіти народних мас. Майже кожне село мало свою початкову школу. Дітям з багатих родин зазвичай приватні уроки давали мандрівні дяки, а деяким з них – і вихованці Києво-Могилянської колегії.

Головним осередком освіти в Україні була створена у 1632 р. Києво-Могилянська колегія (з 1701 р. – академія). Засновником навчального закладу був видатний український церковний і культурний діяч Київський митрополит Петро Могила, котрий так визначив роль колегії: «Аби молодіж у справжній набожності, в звичаях добрих і науках вільних навчена була».

У навчальному закладі в різні роки працювали найкращі наукові й педагогічні діячі. Серед них Інокентій Гізель, автор «Синопису» – першого підручника з історії України, відомий письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, видатний церковний і державний діяч, письменник, публіцист Феофан Прокопович, письменник Лазар Баранович та багато інших. Викладачі не обмежувалися викладанням загальноприйнятого у тогочасній європейській науці, але й самостійно розробляли проблеми логіки, філософії, психології тощо.

Навчання в академії тривало 12 років. Окрім традиційних для тих часів навчальних дисциплін, у колегії викладали історію, географію, літературу, астрономію, архітектуру тощо. Важливою особливістю навчального закладу був його демократичний характер, тут навчалася молодь, що репрезентувала різні тогочасні соціальні верстви. Так, у 1737 р. у академії здобувало освіту: діти: козацької старшини – 22, офіцерів російської армії – 1, ратушних чиновників – 2, купців – 6, простих козаків – 84, міщан – 66, ремісників – 7, селян – 39 тощо. Всього навчалася в різні роки понад 1100 -1200 юнаків, причому не тільки з України, але й з інших країн «православного світу».

Особливо велику роль вихованці академії відіграли в політичному й культурному розвитку Росії, куди їх почали запрошувати після Переяславської Ради (1654 р.). Українські вчені й церковні діячі брали активну участь у поширенні освіти і розбудові московської культури. Так, вихованець і діяч Київської академії Симеон Полоцький став вихователем царської сім'ї, заснував у Москві Слов'яно-греко-латинську академію. Згодом з 21 ректорів зазначеного навчального закладу 18 були вихованцями Київської академії. Феофан Прокопович, колишній ректор,

викладач піітики й риторики в Київській академії, став помічником Петра І у його реформаторській діяльності, Данило Туптало став Ростовським митрополитом. Практично всі вищі церковні посади в Російській імперії у XVIII ст. обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. Коли в Росії заснували духовні семінарії, то вчителями в них теж були виключно українці, адже вони вважалися кращими педагогами. Тож до того, як на початку XIX ст. Академія припинила своє існування, вона майже двісті років задовольняла потреби України й Росії в підготовці наукових, педагогічних і церковних фахівців. Взагалі українські вчені й церковні діячі відіграли величезну роль у поширенні освіти і розбудові московської культури. Достатньо сказати, що сучасна російська мова значною мірою сформувалася за їх участю під впливом української. Натомість сучасна українська мова у своєму формуванні зазнала сильного впливу з боку польської.

За зразком Києво-Могилянської академії в Харкові, Чернігові та Переяславі були створені нові навчальні заклади – колегіуми. Навчальні плани в них були схожими з навчальними планами академії. Тут вивчали слов'яно-руську, церковнослов'янську, латинську, грецьку, старосєврейську мови, географію, історію, основи математики, катехізис, піітику, риторику, філософію та богослов'я. Згодом при Харківському колегіумі почали діяти додаткові класи, орієнтовані на світські потреби. У цих класах викладали іноземні мови, інженерну справу, архітектуру тощо. Серед викладацького складу колегій було чимало видатних людей того часу. Зокрема, у Переяславському, а згодом у Харківському колегіумах деякий час низку навчальних дисциплін викладав видатний філософ і поет Григорій Сковорода.

За своє життя Г. Сковорода написав вісімнадцять філософських праць, у яких розробив учення про три світи: макрокосм (величний Всесвіт, у якому «живе все народжене»); мікрокосм, або людина; символічний світ, або Біблія. У свою чергу, кожен з трьох світів є єдністю двох натур: видимої (зовнішньої) й невидимої (внутрішньої). Бог не є самою природою, а її джерелом, світлом, сонцем. Матерія вічна, однак вічність ця – лише похідна функція вічності божественного буття, «тінню» якого є буття матеріальне: «Світ оцей і всі світи... є то тінь Божа». Людина емпірична, тобто видима, людина як природна істота, на думку Г. Сковороди, насправді є лише тінню людини істинної. Єством внутрішньої людини є Бог. Заклик Сковороди до самопізнання є закликом пізнати Бога в собі.

У поширенні знань дедалі більш широкі можливості відкривала друкована книга. У XVII ст. видатну роль у книговидавництві відігравала друкарня Києво-Печерської Лаври. Тут друкувалися твори провідних письменників – І. Галятовського, Л. Барановича, І. Гізеля та ін. Друкарня Лаври готувала навчальні посібники, підручники, букварі. Київські видання мали художнє оздоблення, в якому поєднувалися традиції народного декоративного мистецтва з рисами бароко. Цікавим явищем стали «мандрівні» друкарні, які подорожували містами та селами, виконували культурно-просвітницьку роботу і несли «слово» в маси. З метою поширення міжнародних зв'язків в Україні друкувалися книжки для інших країн. Книга «Синопис» була двічі передрукована (1678, 1680 pp.) і розповсюджувалася за кордоном у грецькому і латинському перекладах. Великі друкарні існували також при Чернігівському та Почаївському монастирях. Усього на українських

землях у XVII ст. діяло дев'ять українських, три польських і одна єврейська друкарні.

Протягом наступного століття чимало нових друкарень було створено на Лівобережжі та в Південній Україні. Проте, як і раніше, книжки коштували надзвичайно дорого. За них платили великі суми грошей і зберігали як найцінніші речі. Велике значення для поширення книжкової справи й освіти загалом стало впровадження у книгодрукуванні «гражданського» шрифту, що значно збільшило кількість світських видань. Перша друкарня, яка опанувала новий шрифт, виникла у 1764 р. у Єлисаветграді (нині Кіровоград). Згодом подібні друкарні були створені й у інших містах. Однак поступово українські видання поступалися російським, яких ставало дедалі більше. З одного боку, це безумовно, сприяло поширенню знань серед українського населення, але, з іншого, призвело до занепаду книгодрукування в Україні.

Щодо Правобережної України, Галичини, Буковини та Закарпаття, які знаходилися у складі Польщі та Австрійської імперії, то у цих українських землях умови розвитку освіти українців були значно гіршими, ніж на Гетьманщині. У 1661 р. було засновано Львівський університет. Однак цей навчальний заклад аж ніяк не можна вважати українським. Навпаки, він, серед іншого, виконував роль колонізації західноукраїнського населення. Таку саму роль відігравали й єзуїтські та уніатські колегії, що діяли у містах Західної України та Правобережжя. З другої половини XVIII ст. тут з'являється декілька гімназій, навчання й виховання в яких також мало пропольське ідеологічне спрямування. Ті родини, які воліли зберегти свою українську (руську) ідентичність, віддавали своїх дітей у братські школи, але останні внаслідок політики колонізації та покатоличення поступово занепадають.

Література, театр, музика. У зв'язку з висвітленням питання про вплив Визвольної війни на духовне життя українського народу вже йшлося про розвиток таких видів літератури, як козацький літопис, історичний твір, дума, пісня. В умовах формування української державності відбувається також подальший розвиток церковної, ораторсько-проповідницької прози. Її найбільш видатними представниками у означений період були Іонікій Галятовський, Антоній Радивилівський, Лазар Баранович.

Іонікій Галятовський написав близько двадцяти творів цього жанру, серед яких найбільш відомим стала збірка проповідей «Ключ розуміння» з доданим до неї першим вітчизняним курсом теорії проповіді «Наука альбо способ зложення казання». Автор навчає, як зацікавити слухачів, як добрати тему, як будувати проповідь. Зокрема, він радить ділити проповідь на три частини. У першій частині викладається задум проповіді, її мета, у другій викладається основна думка, а в третій підбиваються підсумки. Цікаво, що зазначений принцип побудови проповіді необхідно використовувати й при написанні будь-якого твору, у тому числі й студентського реферату.

Антоній Радивилівський був автором збірок проповідей «Огородок Марії Богородиці» та «Вінець Христов». Характерними рисами цих проповідей є значна кількість повчальних прикладів і порівнянь як з давньої історії, так сучасних подій. Щоб зацікавити людей, автор також вводив у проповіді народні казки та приповідки, популярні світські сюжети з життя народів світу. Широко відомим як

видатний церковний письменник був також і Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який написав низку праць: «Меч духовний», «Труби словес проповідних», «Нова міра старої віри» та інші. В них він виступав проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки, критикував католицькі догмати, засуджував уніатську церкву, висловлювався за єдність слов'янських народів.

У церковній службі також широко використовувалися поетичні твори, передусім псалми й вірші на тему Священного Писання. Зі світської поезії найбільш популярним літературним жанром був панегірик, у якому прославлялися знані державні й церковні діячі. Відповідно до естетики стилю бароко, який прийшов у XVII ст. на Україну з Європи, поезія цього часу характеризувалася наявністю великої кількості метафор, гіпербол, філософських абстракцій, символів. Здебільшого вона була розрахована на «елітарну» аудиторію.

Характерною рисою розвитку літератури цього періоду є перехід від релігійної до світової літератури. Сюжетами її стають не біблійні традиції, а реальне життя. Занепадають жанри, пов'язані з релігійним життям: полемічний, життєпис святих, духовна (церковна) поезія та ін. Натомість розвиваються побутові, історичні, сатиричні (бурлеск). Поетичні твори поступово набувають більш реалістичного й демократичного характеру. Зокрема, жвавою, розмовною українською писав вірші «мандрівний дяк» Климентій Зіновієв.

Реальними рисами буденності, здоровим гумором були пройняті вірші, авторами яких були студенти Києво-Могилянської академії та колегіумів. Особливо значним явищем в духовному житті України у XVIII ст. стала поетична збірка Григорія Сковороди «Сад божественных песней». У своїх поетичних творах Г.Сковорода пропагував високі моральні якості людини, закликав добувати знання, заохочував до добрих справ. Чудовими є його ліричні вірші, які стали народними піснями:

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны ветры поведают
Руки явору ломают,
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
Тут течет поточок близко;
Видно воду аж до дна.

Неабиякий літературний таланти виявив Г.Сковорода й у написанні байок. У збірці «Басни Харковскія» він викривав несправедливість, неробство, марнотратство панів і чиновників. Сам Г.Сковорода волів усе своє життя залишатися вільною людиною, «мандруючим філософом», щоб служити народові, а не прислужувати можновладцям. «Мой жребій з голяками» – зміст життя поета гуманіста, який був на боці покріпачених народних мас. На запрошення імператриці Катерини II стати придворним філософом, він відповів жартом «Мне моя свирель и овца дороже царского венца».

Велика соціальна гострота була притаманна поетичним творам Василя Капніста, українського поміщика грецького походження. У знаменитому вірші

«Ода на рабство» він писав, висловлюючи протест проти ліквідації в Україні полкового устрою й запровадження кріпосного права:

Куда ни обращаю зеницу,
Омытою потоком слез,
Везде, как скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчизну днесь,
Исчезли сельские утехы,
Игрива резвость, пляски, смехи;
Веселых песней глас утих;
Златые нивы сиротеют;
Поля, леса, луга пустеют;
Как туча, скорбь легла на них.

Катерину II, яка видала указ про закріпачення українських селян, поет порівнює з поганою матір'ю, що залишає своїх дітей напризволяще на вулиці. Про політичну орієнтацію В. Капніста свідчить той факт, що він за дорученням групи козацьких старшин таємно відвідав Берлін і виклав там свій план відокремлення України від Росії і приєднання її до Пруської (німецької) держави.

Набуває розвитку українська драматургія, яка вже в XVII ст. мала різні жанрові форми. На майданах розігрувалися вистави, театралізовані обрядові та хороводні пісні. Існував також народно-ярмарковий та ляльковий театр-вертеп. Вертеп поєднував слово і спів, інструментальну музику, акторську гру, сценографію, лялькову виставу. Набуває значного розвитку шкільна драма, до постановки якої в навчальних закладах залучалося якомога більше учнів (іноді до 300), що пояснювалося виховними цілями. Основним змістом шкільних драм були релігійні, біблійні сюжети. Прославлялися святі й розкривалися такі поняття, як віра, надія, любов. Однак згодом поступово ставляться вистави й на міфологічні та історичні сюжети. Найбільш розповсюдженими були містерії (п'єси на різдвяні сюжети) і міраклі (п'єси на сюжети з життя святих). До містерій XVII ст. належать твори «Слово про збурення пекла», «Дійствіє на страсті Христові», «Царство натури людської».

Найцікавішою з них є перша, в якій розкривається сюжет з «Никодимового євангелія» про те, як Христос зруйнував пекло і звільнив душі праотців. До жанру міраклі належить п'єса «Олексій, чоловік Божий», у якій використовується багато елементів народної естетики.

У XVIII ст. загальною тенденцією в розвитку української літератури і, зокрема, драматургії стає зменшення в ній релігійних і збільшення світських сюжетів. Великий крок у цьому зробив Феофан Прокопович, видатний церковний діяч, учений-богослов і філософ, драматург і поет. Найбільш відомим його літературним твором була п'єса «Владимир», до якої уперше взято тему не з Біблії, що було правилом, а з історії Київської Русі. У п'єсі майстерно здійснений психологічний аналіз дій Володимира Великого (Хрестителя), показано його сумніви і вагання, як у звичайної людини, а не канонізованого церквою святого, позбавленого людських пороків. Однак головною ідеєю твору, п'єси, що написана у 1705 р., була необхідність суспільних реформ, боротьби з відсталістю, патріархальною рутинною. Тому видається цілком природним, що свій твір автор Ф.

Прокопович присвятив гетьману Івану Мазепі, який на той час ще здавався одним з найбільш вірних сподвижників російського царя-реформатора Петра І.

З середини XVIII ст. в маєтках деяких українських аристократів створюються кріпосні театри, оркестри, капели, оперні та балетні колективи (трупі). Знаменною подією театрального життя в Україні було відкриття в 1789 р. у Харкові першого постійного театру. Справжнім театральнo-музичним центром став Глухів – резиденція гетьмана К.Розумовського. Тут працювала співацька школа та театр, де ставилися комедії і комічні опери російською, італійською й французькою мовами.

Новим явищем у музичному житті України стали оперні й симфонічні твори українських композиторів. Не тільки в Україні, але й за її межами, великий успіх мали твори Максима Березовського, зокрема опера «Демофонт» та духовна композиція «Вірую». Хоровими композиціями Дмитра Бортнянського, які виконувалися в храмах, захоплювався сам великий Бетховен. До цього часу виконується його гімн «Коль славен». Великою популярністю користувалися також духовні музичні твори Артемія Веделя, зокрема знаменитий «На ріках Вавілонських».

Архітектура та образотворче мистецтво. На розвиток української культури мали сильний вплив як Польща й, опосередковано Західна Європа, так і Росія. Через це в архітектурі та образотворчому мистецтві України в означену епоху відбувається перехід від стародавніх руських і візантійських традицій до європейських художньо-естетичних течій: бароко, рококо, класицизму, романтизму. Самобутнім явищем у світовій культурі стало так зване українське або козацьке бароко, яке об'єднало в одне органічне ціле національний колорит, традиційну для національної культури декоративність і бароковий стиль, якому притаманні пишність форм і бурхлива динаміка композиції.

У стилі козацького бароко були побудовані Миколаївська церква в Ніжині, Покровська і Воскресенська церква в Сумах, Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях, Катерининська церква в Чернігові, Покровський собор у Харкові, а також чимало палаців української знаті. У цьому ж стилі були відновлені давньоруські святині – київський Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Печерського монастиря, Кирилівська церква у Києві. У них було добудовано верхи, іншими стали куполи, з'явилися архітектурні додатки, фасади були прикрашені барвистим декором, фасади подекуди були прикрашені скульптурами. У інтер'єрах храмів і палаців української знаті широко вживалася, позолота, ліпнина, різьблення, мальовничі плафони. Завдяки своїй дивовижній красі козацьке бароко поширилося й у Росії, щоправда, отримавши там нову назву – Нарішкінський стиль.

Одним з шедеврів козацького бароко є Свято-Троїцький собор у Новомосковську, споруджений у 1773-1775 рр., напередодні ліквідації Запорозької січі. Ім'я його творця – Якіма Погребняка, було огорнуте легендами. Він пообіцяв побудувати дерев'яний з дев'ятьма баштами і, щоб наочно показати яким він буде, із осоки зробив модель майбутнього храму. Круглі стеблини товщиною в один сантиметр слугували масштабом і давали точне передбачення про кількість і розміри колодок, необхідних для будівництва. Цікаво, що собор, що став найвищою в Україні дерев'яною спорудою, побудовано без жодного цвяха.

Горизонтальні лінії храму контрастують з вертикальними площинами і гранями, створюючи енергійний ритм руху вгору. Тож храм вражає як своєю технічною, так і художньою досконалістю, свідчить про майстерність і високий естетичний смак геніального українського тесляра. Вважається, що саме цей храм надихав Олеса Гончара при створенні відомого роману «Собор». На жаль, сьогодні споруда знаходиться у край занедбаному стані й потребує не тільки реставраційних робіт, але й реконструкції, адже секрет дерев'яного будівництва без використання цвяхів сучасними майстрами утрачений.

Кращі риси українського будівельного мистецтва розвинув Іван Григорович–Барський, у творчості якого найбільшою мірою розкрилися характерні риси українського бароко: надзвичайна декоративність та витонченість архітектурних форм. До найвідоміших зведених ним споруд відносяться храм Миколи Набережного та водогін у Києві на Подолі, архітектурно-скульптурний «фонтан Самсона», будинок бурси Київської академії тощо.

Особливо великий вплив на розвиток архітектури України творчість видатного російського (італійського за походженням) архітектора Франческо Бартоломео Растреллі, а в Західній Україні – німця Бернарда Меретина. Більшість творінь останніх, що збудована у пізньому бароко, або рококо, зберігають напруженість ліній споруди і пишність оздоблення раннього бароко, але відзначаються легкістю й елегантністю архітектурного силуету.

Справжніми прикрасами Києва стали Андріївська церква та царський (Маріїнський) палац, збудовані за проектом Ф. Растреллі у середині XVIII ст. Дивовижна краса архітектури Андріївській церкві поєднується з не меншою красою її розписів, що створили видатні художники Г. Левицький, О. Антропов та ін. Щодо Маріїнського палацу, то, на жаль, через пожежу він був зруйнований і при відбудові хоча й зберіг свій стиль і красу, але набув деяких відмінностей від свого первісного вигляду. Нині Палац є місцем проведення визначних державних урочистостей і церемоній.

Шедевром світової архітектури є також собор св. Юра у Львові, автором якого був Б. Меретин. Собор вражає своєю життєрадісністю і композиційною оригінальністю, в основі якої поєднання пишного барочного убору, фігурних ввігнутих і вигнутих конструкцій з суровою архітектурно-конструктивною логікою. Над верхівкою фасаду собору встановлена кінна статуя Юрія (Георгія) Змієборця, яку виконав відомий скульптор І.Пінзель. Динамічна і витончена скульптура органічно вплітається в архітектурний образ споруди.

Наприкінці XVIII ст. у архітектурі України починає домінувати класицизм, який надихався античною художньою спадщиною і, на відміну від «дивовижного» барочного стилю, характеризується раціоналізмом конструкції, чіткістю горизонталей і вертикалей, гармонією пропорцій, стриманістю рельєфного і ліпного оздоблення. До числа найцікавіших архітектурних пам'яток класицизму належить Потьомкінський палац у Катеринославі (нині – Дніпропетровську). Палац побудовано у 1790-1792 рр. за проектом видатного російського архітектора Івана Старова (автора Таврійського палацу у Санкт-Петербурзі). Сьогодні палац, що розташований у парку ім. Т. Шевченка, носить назву Палацу студентів.

Схожі тенденції були притаманні й образотворчому мистецтву. На початку означеного періоду основними видами скульптури були вирізні іконостаси, а в малярстві – ікони, які дедалі більше відповідають естетиці українського бароко. Одним з найкращих зразків іконописного живопису є Богородчанський іконостас, який виконано Іовом Конзелевичем на початку XVIII ст. Важливою особливістю творів видатного майстра було зображення святих і біблійських героїв як своїх сучасників на фоні українських краєвидів. Означена риса характеризує й ікони, що написані майстрами полтавської малярської школи в стилі українського бароко. Чудову колекцію таких ікон сьогодні можна побачити у Дніпропетровському художньому музеї. Зображені на них святі жінки більше нагадують життєлюбних полтавських молодниць, а не змучених від великих страждань біблійських праведниць.

Тривалий час з монументальним стінописом та іконописом був пов'язаний портретний живопис, який поступово виділяється в окремий жанр – світський живопис. Видатними пам'ятками живопису є портрети Петра Могили та Богдана Хмельницького, що знаходяться в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври.

Чимало козацьких старшин, які стали російськими дворянами, виявляли бажання увіковічити для нащадків своє зображення. Цілком природно, що першими портретистами були місцеві іконописці-самоуки і в портретному живопису вони використовували з більшою чи меншою мірою таланту звичні їм художні прийоми. Створені ними парадні портрети, так звані парсуни, характеризуються поєднанням наївного натуралізму й умовністю зображення.

Однак дедалі частіше чимало здібних у малярстві українських хлопчиків віддавалися у художню науку до Росії та інші країни. Серед них: Антон Лосенко, Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський (родом з Миргороду). Семирічним хлопчиком-сиротою А. Лосенко був привезений з рідного Глухова до російської столиці і відданий у хор хлопчиків. Проте невдовзі через втрату голосу й виявлені малярські здібності був зарахований до Санкт-Петербурзької Академії мистецтв. Ще будучи студентом, відзначився як видатний портретист, завдяки чому стажувався у Парижі та Римі. Проте повною мірою талант художника розкрився у великих композиціях. Він стане визнаним майстром історичного живопису, ректором Академії мистецтв. Серед інших ним була створена перша в Росії картина на національну історичну тему – «Володимир і Рогніда». Сюжет для цієї картини взятий з давньої руської історії: новгородський князь Володимир (майбутній великий київський князь, хреститель Русі) вирішив силою увести з собою полоцьку княжну Рогніду, яка не відповіла взаємністю на його залицяння. Картина на позбавлена певної театральності, що притаманна класицизму, однак у ній яскраво переданий драматизм переживань дійових осіб: Рогніда, що страждає через смерть від руки Володимира її батька, служанка, що щиро співчуває горю юної княжни, закоханий Володимир, який благає Рогніду простити кривду.

Д. Левицький, який народився в Києві, учився живопису у видатного російського художника О. Антропова, працював у його петербурзькій майстерні, разом з учителем виконав низку робіт, зокрема розпис Андріївської церкви у Києві. Всесвітню славу художник здобув як майстер портретів, яких у його творчому доробку понад півтори сотні. Серед них портрети російської імператриці Катерини

П, польського короля С. Лещинського, московського багатія П. Демидова, французького філософа Д. Дідро, українського поета В. Капніста та ін. Особливо цікавою є галерея портретів вихованок Смольного інституту шляхетних дівчат («смолянок»). Дівчата показані з точною портретною схожістю, кожна з них зі своїм характером, але всі чарівні своєю юністю, схожі у радісному сприйнятті світу.

У Миргороді народився видатний майстер романтичного портрету В. Боровиковський. У його родині було чимало іконописців, і його творчий шлях починався з написання ікон. Однак його життя докорінно змінилося, коли здібного хлопця залучили до розпису приміщення, в якому зупинилася імператриця Катерина II під час своєї подорожі до Криму. Праця В.Боровиковського, зокрема його алегорична композиція, де російська імператриця показана в образі богині мудрості Мінерви, отримала «височайшее одобрение», і юному художнику запропонували вдосконалювати майстерність у Санкт-Петербурзі. Тут він створив низку чудових чоловічих і жіночих портретів: Ф. Боровського, А. Куракіна, М. Долгорукої, сестер Гагаріних тощо.

Шедевром портретного живопису вважається портрет М. Лопухіної, де зображена молода красуня, що сповнена трепетної задумливості. Але, здається, ось-ось вираз її обличчя може змінитися – чи набіжить тінь журби, чи, навпаки, засяє радісна посмішка. На зміну класицизму, для якого у портретному жанрі характерне зображення лише сутності того чи іншого персонажу, прийшов романтизм з його прагненням передати усі відтінки настроїв, переживань і почуттів людини.

Отже, в означений період Україна дала світові чимало видатних майстрів у різних царинах культури. Частина з них залишилася працювати на батьківщині, щоб нести своїм співвітчизникам знання, оздоблювати палаци, будинки, храми, доставляти радість від спілкування з високим мистецтвом. Дехто змушений був переїхати до Росії, здобували там визнання й славу як видатні діячі російської культури. Здається несправедливим викреслювати й їх імена з вітчизняної культури.

Контрольні запитання

1. Назвати причини, передумови і характер Української національної революції.
2. Назвіть основні битви українців з поляками.
3. Розкрийте основні положення Зборівського і Білоцерковського миру.
4. Якою була зовнішня політика Б. Хмельницького?
5. Охарактеризувати устрій і значення Української гетьманської держави.
6. Як розвивалися воєнні події після Переяславської Ради?
7. Якою є роль Б. Хмельницького в історії України, яку оцінку йому дав народ у своїй творчості?
8. Як розвивались події після Переяславської Ради?
9. Яке історичне значення діяльності Б. Хмельницького?
10. Які особливості характеризують Руїну?
11. У чому причини невдалого правління І. Виговського, П. Тетері?

12. Які причини виникнення розбрату в Гетьманщині?
13. Коли був укладений Гадяцький договір? Охарактеризуйте його зміст.
14. Яку політику проводив Ю. Хмельницький?
15. Якими були наслідки Андрусівського перемир'я для України?
16. Яку зовнішню політику проводив П. Дорошенко?
17. У чому суть політики царизму щодо України?
18. Які основні причини невдачі боротьби українського народу за незалежність України?
19. Як змінилася національна самосвідомість українського народу після
20. Визвольної війни і як це відбилася в усній народній творчості, культурному процесі?
21. Що ви знаєте про козацький літопис?
22. Як Ви оцінюєте місце І. Мазепи у вітчизняній історії?
23. Які основні етапи обмеження самоврядування України XVIII ст.?
24. Які причини ліквідації Запорозької Січі?
25. Що сталося з козаками після ліквідації Запорозької Січі ?
26. Як змінювалася карта України протягом XVIII ст.?
27. Які існують судження щодо заснування Катеринослава?
28. Назвіть українських гетьманів, хто був останнім гетьманом, що ви про нього знаєте?
29. Назвіть основні антифеодальні виступи в Україні у XVIII ст.
30. Яку роль відіграла в культурному житті України та інших країн Києво-Могилянська академія?
31. Кого з ректорів і професорів Києво-Могилянської академії ви знаєте?
32. Які літературні жанри були популярні в Україні, яких видатних українських письменників означеного періоду Ви знаєте?
33. Якою є роль І. Котляревського в українській культурі?
34. Що таке українське бароко?
35. Які архітектурні пам'ятники означеного періоду Ви знаєте, зокрема у нашій області, місті? Чи можете їх описати?
36. Кого з видатних українських художників і композиторів XVIII ст. ви знаєте?

Тема 5. Відродження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX ст.). Українське національно - культурне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.

План

1. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст.
2. Україна в період капіталістичних трансформацій.
3. Українська культура в XIX ст.

Опорні терміни: імперія, розклад феодально-кріпосницької системи, капіталістичні (буржуазні) відносини, наймити, вільнонаймані робітники, мануфактура, реформи, фабрика, завод, буржуазія, промисловість, торгівля, вільнодумство, декабристи, буржуазні реформи, «розселяння селянства», фінанси, земства промисловий переворот, модернізація, іноземний капітал,

залізниця, металургія, машинобудування, трудова еміграція, українська нація, громади, конституція, народництво, агітація, терор, страйк, марксизм, політичні партії, робітничий рух, марксизм, університет, гімназія, ампір, еклектика.

1. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст.

Національно-культурне відродження. На початок XIX ст. українські землі перебували в межах двох багатонаціональних імперій – Австрійської та Російської. Західна Україна, (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття) знаходилася у складі Австрії. Більша частина України, зокрема Правобережна Україна, Наддніпрянщина, Слобожанщина, були поділені російською владою на 9 губерній: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Миколаївську (Херсонську), Слобідсько-Українську (Харківську). Остаточно зникають особливості полкового адміністративно-територіального устрою, вся виконавча влада в губерніях здійснювалася губернаторами, яких призначав цар, а в повітах – справами.

У підросійській Україні проживало понад 8 млн. людей, здебільшого українців і росіян. Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття були в складі Австрійської імперії Габсбургів. Чисельність населення зазначених регіонів дорівнювала 3,5 млн. людей. За національним складом це були українці (русини), поляки, мадяри, валахи (молдаване).

Соціально-економічне становище українців, особливо селян у обох імперіях було економічно важким, але суттєво відрізнялося. Для австрійців і поляків українці були чужими за культурою вірою і звичаями, їх слід було онімечити та полонізувати. У Росії кріпосницький гніт мало чим відрізнявся від рабства, але українці тут вважалися руськими, частиною єдиного народу.

За офіційною ідеологією, національну основу Росії становив російський народ, який мав три гілки – великоруську, білоруську та малоруську. До останньої входили українці, яких тоді офіційно прийнято було називати росіянами, а на побутовому рівні – ще малоросами або хохлами. Відповідним було ставлення з боку влади й до української мови. Якщо не існує окремої малоросійської (української) нації, то для чого, мовляв, й окрема малоросійська мова? Через це російська влада, м'яко кажучи, не заохочувала вживання української мови в культурному житті, а часом і забороняла.

Українська шляхта та більшість колишньої козацької старшини, чиновництво, ставши російськими дворянами, повністю або майже повністю русифікувалися, байдуже ставилися до української культури, мови. Негативно до всього українського ставилася буржуазія, більшість якої була неукраїнського походження, особливо у важкій промисловості, – росіяни, німці, англійці, бельгійці, французи тощо. Однак починаючи з кінця XVIII ст. проглядає й протилежна тенденція – пробудження інтересу до національного коріння, до української історії, мови, народних звичаїв. Проте, якщо спочатку шанувати все «малоросійське» було даниною моді, що поширювалася серед російської знаті та інтелігенції – нащадків козацьких старшин, то у другій половині XIX ст. в умовах зародження української політичної нації з'являються ідеї здобуття культурно-національної автономії

України. Виникає національно-визвольний рух, у якому беруть участь представники демократичних верств суспільства, так званих різночинців.

На тлі зазначеної другої тенденції з кінця XVIII ст. в Україні розпочинається національно-культурне відродження, проявом якого стала поява наукових праць у галузі української історії, мовознавства, етнографії, фольклору тощо. Особливо популярними стають такі твори, як «Історія русів» Григорія Полетики (?), «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського та «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича.

«Історія русів» – твір, що з'явився на рубежі сторіч і тривалий час поширювався в рукописному варіанті (вийшов друком лише в 1846 р.). У книзі намальована картина історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р. В основі твору – визнання самобутності України, любов до неї, повага до національних звичаїв і традицій, шанування своїх предків.

Чотирьохтомна «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського побачила світ у 1822 р. у Москві. Вона написана із широким використанням неопублікованих раніше архівних матеріалів, містить дуже багатий фактичний матеріал, зокрема з історії Київської Русі, козацтва, Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Цінними є біографічні дані з історії козацьких старшинських родин.

«Малоросійські пісні» – це збірник народних пісень, який видав Михайло Максимович, відомий ботанік і філолог, майбутній професор і перший ректор Київського університету. З приводу етнографічних досліджень ученого М. Гоголь так писав у одній зі своїх статей: «Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу...».

Великим історичним здобутком української культури початку XIX ст. було впровадження української літературної мови, заснованої на принципах фіксації усного народного мовлення із залученням певних «книжкових» елементів минулого. 1818 р. у Петербурзі була опублікована перша граматика української мови, підготовлена О. Павловським.

Вивчення української історії, фольклору, народних призвело до появи низки оригінальних літературних художніх творів І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, про що мова буде далі.

Формуванню національної самосвідомості українського народу, поширенню просвіти, видавничої справи та шкільництва сприяла діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1846-1847 рр.) – нелегальної політичної організації, провідними діячами якої були Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Тарас Шевченко. Братство відстоювало ідею єдності всіх слов'янських народів включно до створення об'єднаної демократичної слов'янської держави, про що яскраво написав один із фундаторів організації М. Костомаров у «Книзі буття України»: «І встане Україна зі своєї могили, знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі слов'янським». Водночас визнавалися рівні права всіх

народів на національну самобутність і національно-культурну автономію, вільний розвиток мови та національної культури.

Національно-культурне відродження, що відбувалося на теренах Наддніпрянської (підросійської) України мало великий вплив на інтелігенцію Галичини, яка знаходиться в імперії Габсбургів. Так, протягом 1833-1837 рр. у Львові діяло демократично-просвітительське літературне угруповання «Руська трійця», керівниками й засновниками якого були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький.

У 1837 р. у Пешті (Угорщина) надруковано українською мовою підготовлений діячами «Руської трійці» збірник «Русалка Дністрова». Збірник містив фольклорний матеріал, забраний у Галичині, і низку власних творів з проблем історії України. У вступному слові, яке написав М. Шашкевич, прозвучав заклик до духовного єднання українців Наддністрянської та Наддніпрянської України:

Вспоминайте, браття милі...

Може спомин собі дасть

Воскресить в новій силі

Руську славу, руську владсть!

Розклад феодально-кріпосницької системи в підросійській Україні.

Селянство становило приблизно 93% населення України, більше половини селян були кріпаками. Решта являла собою колишніх козаків, державних селян і переселенців. Поміщики долею своїх кріпаків фактично розпоряджались безконтрольно. Ще наприкінці XVIII ст. була введена рекрутчина (наси́льницька віддача кріпаків в солдати). Служити в армії селяни повинні були 25 років. Рідко хто повертався здоровим і неушкодженим. Знущання над солдатами, мордобій, виснажлива муштра, погане харчування, різні хвороби і часті війни, що вів царизм, призводили до загибелі і каліцтва солдат. Цар Олександр (1801-1825 рр.) розквартирував на Україні 50-тисячне військо, утримання якого в значній мірі лягло на селян.

Панщина за законами Російської імперії мала бути не більше трьох днів на тиждень. Проте свавілля поміщиків над кріпаками не знало меж. Наявна свобода інших селян була теж обмежена. На державних селян і козаків підвищили податки і повинності на 15%. Феодальне ведення господарства базувалось на примітивних ручних знаряддях праці. Майже всюди на Україні домінувала трьохпільна система землеробства. Відстале малоефективне сільське господарство знаходилося у глибокому кризовому стані. Намагаючись підвищити його продуктивність, поміщики в 1830-1840- рр. збільшували панщину до 5-6 днів на тиждень, вводили так звану «місячину», але стан сільського господарства і життя селян не поліпшувались. Вся система феодального господарювання все більше і більше приходила в протиріччя з потребами розвитку суспільства, переживаючи глибоку кризу.

Поступово всередині економічної системи феодального суспільства формуються капіталістичні відносини. Набуває широкого розмаху лихварство. Зростає система орендних відносин, усе частіше земля стає об'єктом купівлі-продажу. Власниками землі робляться купці, міщани, а також зростаюча кількість заможних селян, які починають використовувати найману працю. Де середини XIX

ст. у 8% селянських господарств були наймити. Водночас у середині XIX ст. на Лівобережжі і Київщини нараховувалось 200 тис. безземельних селян. Виникають ринки найму працівників. Одним з найбільших ярмарків сільськогосподарських робітників стало м. Каховка, куди до літа прибувало до 40 тис. найманців.

Кріпосницьке господарювання підривалося й розвитком промисловості. Поступово відбувався перехід від поміщицької мануфактури до фабрики. На фабриках і заводах застосовувалась і вільнонаймана праця. В 1860 р. в промисловості вільнонаймані працівники вже становили 74% усіх робітників. У промисловості розвивалися галузі, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини, з видобутком корисних копалин. У 1820-х рр. в Україні були збудовані перші цукрові заводи. Виникають нові підприємства по переробці шкіри, виробництву мила, свічок, цегли, черепиці, виробів з металу, механічні заводи. Якщо в 1825 р. діяло 650 підприємств, то на кінець 1850-х їх кількість перевищила 2300. На середину XIX ст. виникають кам'яновугільна і металургійна промисловість. Кількість найманих робітників з початку XIX ст. збільшилась у 1861 р. з 10 тис. до 115 тис., тобто майже в 12 разів.

З розвитком промисловості, торгівлі і диференціації селянства серед населення України в першій половині XIX ст. формується і прошарок торговельно-промислової і сільськогосподарської буржуазії. Модернізуються старі і виникають нові міста, зростають ринки, посилюється товаризація як поміщицького, так і селянського господарства. Внутрішня торгівля на Україні здійснювалась в основному на ярмарках, яких в середині XIX ст. налічувалось близько 12 тис. Але розвиток торгівлі і товарно-грошових відносин гальмувався низьким рівнем транспорту. І все-таки найхарактернішою ознакою цього періоду є поглиблення кризи феодално-кріпосницької системи і народження капіталістичних відносин.

Становище українців в західноукраїнських землях. У першій половині XIX ст. населення західноукраїнських земель, що було під владою Австрії, теж знаходилося в тяжкому становищі. Відірваність західних українців від основної маси українського народу, постійне політичне, соціальне, національне і економічне гноблення гальмувало хід вільного цивілізованого розвитку, яким йшли європейські країни. Внаслідок низки причин, насамперед асиміляторських зусиль і шовіністичної політики правлячих кіл і панівної верхівки відносна кількість українців у загальній масі населення поступово зменшувалась.

Сільське господарство, що займало провідне місце в економіці Західної України, знаходилося на низькому рівні розвитку, бо носило екстенсивний характер. Малоземелля українських селян, примітивні засоби виробництва, великі феодалні повинності зумовили низьку продуктивність землеробства. Врожайність озимих культур в середньому становила 6 центнерів, а ярих – 4,5 центнера з гектару. Лише на середину XIX ст. у кращих господарствах вона стала досягати 11-12 центнерів. Регулярні недороди основних культур прирікали населення на постійні злидні і голодну смерть.

Промисловість в західноукраїнських землях знаходилась на відсталому ремісничо-мануфактурному рівні. Мануфактури працювали в основному в панських маєтках. Кількість мануфактур в містах з найманою робочою силою залишалась незначною. У 30-40-х рр. XIX ст. намітилось деяке промислове

піднесення, почалось використання механічних двигунів. Проте переростання мануфактурної промисловості у фабричну гальмувалось дискримінаційними заходами уряду (адміністративні обмеження, непомірне високі податки тощо) та всевладдям великих землевласників.

Селянство Західної України постійно вело боротьбу проти феодальної експлуатації, відмовлялось виконувати повинності, піднімало повстання. Одне з таких повстань сталося в 1846-1848 рр. під проводом Лук'яна Кобилиці.

Під впливом революції 1848-1849 рр. в Австрійській Україні було скасовано кріпосництво і феодальні повинності селян. Однак отримавши волю, селяни не отримали землі. Оскільки ж промислового виробництва в Західній Україні майже не було і знайти роботу було практично неможливо, більшість селянства в результаті такого «звільнення» залишилася без засобів до існування. Відтак сотні тисяч українців з Галичини, Буковини й Закарпаття мусили шукати кращої долі в інших країнах, здебільшого за океаном – у США, Канаді, Бразилії, Чилі тощо, де в цей час відбиралися у індіанців і розорювалися великі території. Відтоді в цих країнах утворилися великі українські діаспори, які в наступні роки поповнювалися все новими іммігрантами з України.

Суспільно-політичний рух в Україні в 1820-ті рр. Характерною ознакою першої чверті XIX ст. було пожвавлення суспільно-політичного руху. Поштовхом для чого стала Вітчизняна війна 1812 р., яка почалася після нападу на Росію військ французького імператора Наполеона Бонапарта. Основні військові дії розгорнулися в Центральній Росії, Литві, Білорусі, однак частково зачепили Волинь. Переважна більшість українського народу виступила проти французьких загарбників. Чимало українців служило в регулярній російській армії. У боях з ворогом відзначилися Малоросійський, Полтавський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Сумський, Єлисаветградський та інші піхотні та кінні полки. Командир Охтирського гусарського полку відомий поет Денис Давидов започаткував використання регулярними військовими частинами партизанської тактики. Українські селяни і міщани також виловлювали французьких шпигунів, ховали від іноземців провіант. Однак частина українського суспільства лояльно ставилась до окупантів, даремно сподіваючись на те, що вони допоможуть ліквідувати кріпосницький лад і панування царату на Україні.

Народ, що звільнив свою вітчизну від ворога, відчув власні сили і не хотів більше жити у рабстві. Передові офіцери-дворяни під час війни побачили кращі якості свого народу і відчували сором за існування в країні самодержавства і кріпацтва. Ненависть до кріпосництва стала причиною вільнодумства серед передових дворян, зокрема офіцерів. Закордонний похід російської армії після перемоги в 1812 р. дав можливість ознайомитись з суспільно-політичним життям західноєвропейських країн. Це і підштовхнуло передових офіцерів до рішучих кроків. Все більшої сили серед них набували ідеї створення таємної організації для здійснення військового перевороту.

Такою організацією на Україні було «Південне товариство», створене в 1821 р. Воно, як і «Північне товариство», що існувало в Петербурзі, стало готуватись до збройного повстання. В «Південне товариство» входило понад 100 осіб. Воно мало три відділення (у Василькові, Кам'янці і Тульчині). Керував ним Павло Пестель.

Він розробив політичну програму товариства, яку назвав «Руською правдою». Згідно з цим документом намічалось шляхом військового перевороту повалити царизм, проголосити Росію республікою, скасувати кріпосне право, наділити селян землею безкоштовно, ліквідувати всі стани, надати всім людям однакові громадянські права тощо. У цьому Павло Пестель виявив значно більший радикалізм, ніж керівник «Північного товариства» Микита Муравйов, який у програмному документі організації, «Конституції», планував встановлення конституційної монархії й особисте звільнення селян від кріпацтва, але без наділення їх землею. Однак на відміну від П. Пестеля, який відкидав національне самовизначення українського народу, М. Муравйов передбачав певну автономію України у складі побудованої за федеративним принципом Росії.

У 1825 р. з «Південним товариством» злилося «Товариство об'єднаних слов'ян», яке було створено у 1823 у Новоград-Волинському російськими дворянами братами Петром і Андрієм Борисовими. Організація ставила за мету добитися визволення від самодержавства всіх слов'янських народів і об'єднання їх у федеративну республіку. «Об'єднані слов'яни» створили четверту управу – «Слов'янську».

Повстання «Північного товариства» відбулось 14 грудня (звідси назва революціонерів – декабристи) 1825 р., а «Південного товариства» – в кінці грудня. Але повстання було жорстоко придушене. П'ять керівників його (П. Пестель, К. Рилєєв, С. Муравйов-Апостол – нащадок гетьмана Данила Апостола, М. Бестужев-Рюмін і П. Каховський) були повішені. 137 офіцерів відправили на каторгу в Сибір або під кулі на Кавказ, де царизм завойовував гірські народи. Чотири тисячі солдат-декабристів прогнали крізь стрій, позбавили отриманих у війні з Наполеоном нагород і відправили на Кавказ чи заслання. Незважаючи на свою поразку, декабристи започаткували революційний рух проти царизму і відіграли велику роль у ліквідації кріпосницького ладу.

2. Україна в період капіталістичних трансформацій.

Кримська війна. На початку 1850-х рр. черговий раз загострюється геополітичне протистояння між давніми суперниками – Туреччиною й Росією. Турецький султан будь-що прагнув зберегти свою владу над балканськими країнами. Росія, натомість, прагнула посилити свій вплив на всі слов'янські народи, що сповідували християнську православну віру. У 1853 р. Туреччина оголосила Росії війну, яка тривала до 1856 р. і отримала назву Кримської. Економічна відстала Росія мала достатньо сильні сухопутні й морські збройні сили, щоб нанести поразку ще більш відсталій Туреччині. Однак посилення Росії не бажали правлячі кола низки європейських держав, зокрема Великобританії й Франції. Спочатку вони надавали політичну й воєнну підтримку Туреччині, а коли виявилася воєнна слабкість тієї, самі розпочали воєнні дії проти Росії. У квітні 1854 р. англо-французька ескадра бомбардувала з моря Одесу, на початку вересня англо-французькі війська висадилися в Криму і нанесли поразку російській армії на р. Альма і взяли в облогу Севастополь – базу Російського воєнно-морського флоту. Оборону міста очолювали талановиті й мужні воєначальники – адмірали В. Корнілов, П. Нахімов, В. Істомін. Укріплення міста будувалися під керівництвом видатного інженера генерала Є. Тотлебена. Справжній героїзм і патріотизм

виявили захисники міста, солдати й матроси. Серед них росіяни й українці Федір Заїка, Іван Демченко, Дмитро Горленко та ін. Особливу хоробрість й воєнну кмітливість виявив матрос Петро Кошка з Вінниччини. Щиро співчували російській армії передова українська громадськість. В українських містах і губерніях здійснювали збір коштів на потреби армії й допомогу сім'ям хоробрих воїнів, піклувалися про вдів військових і сиріт, працювали в шпиталях тощо.

Однак героїзм і патріотизм народу й талант деяких воєначальників не могли компенсувати економічну й військово-технічну відсталість Росії. Російській парусний флот не міг успішно протидіяти паровим кораблям коаліції. Гладкоствольні російські рушниці й гармати значно поступалися нарізній зброї противника у далекобійності, швидкострільності та прицільності стрільби. Через казнокрадство й недолугість російського чиновництва, військових інтендантів, армія постійно відчувала нестачу зброї, пороху, ядер і навіть лопат для риття окопів. В результаті Росія програла війну й мусила підписати в 1856 р. Паризький мир на умовах, висунутих Англією й Францією. За цим договором, зокрема, Росії заборонялося мати військові кораблі на Чорному морі та будувати на його узбережжі укріплення, що робило її практично беззахисною на Півдні; частина придунайської території, що була відвойована у Туреччини у XVIII ст., передавалася Молдавському князівству; Молдавія поверталася під протекторат Туреччини. Усе це значно погіршило умови для розвитку зовнішньої торгівлі й загальмувало економічний розвиток південноросійських (українських) губерній.

Скасування кріпацтва й інші буржуазно-ліберальні реформи в Росії в 60-70-х рр. XIX ст., особливості їх проведення в Україні. Поразка царської Росії у Кримській війні (1853-1856 рр.) змусила передову частину російських правлячих кіл замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави.

У середині XIX ст. царизм вимушений був стати на шлях ліквідації кріпосницької системи. За словами російського царя Олександра II, краще це було зробити «згори», ніж чекати, коли селяни звільняться «знизу», тобто самостійно. Згідно з селянською реформою 1861 р. було звільнено від кріпацтва 5,3 млн. селян, вони отримали у своє розпорядження земельні наділи.

Водночас реформа була проведена у такий спосіб, щоб поміщики не тільки не зазнали втрат, а, навпаки, виграли. Їх землю відразу викупила держава по завищеній ціні. Тож селяни мусили сплачувати гроші не окремим поміщикам, а державі впродовж 49-ти років. А для того, щоб ці гроші сплачувалися своєчасно і в повному обсязі, держава встановила відповідальність селянської общини за це. Крім того, внаслідок реформи селяни втратили понад 15% загальної площі землі, яка раніше перебувала в їх користуванні. В Катеринославській та Полтавській губерніях відрізані у селян землі доходили до 40%, в Харківській і Чернігівській – до 30%. 220 тис. селян взагалі були звільнені без землі, 100 тис. отримали наділ до 1 десятини, 1 млн. 600 тис. (в загальній кількості близько 3-х млн. селян, що жили на Україні) отримали від однієї до трьох десятин.

Визначальним фактором капіталістичного розвитку сільського господарства стало дрібнотоварне селянське господарство, яке поступово розорялося. Соціальні суперечності загострювали і чисельні залишки феодальних відносин.

Капіталістичні відносини руйнували і дворянські латифундії, землю яких скуповували зростаюче куркульство та купці.

Слідом за селянською царизм провів ще низка реформ, які охоплювали різні сторони економічного і суспільного життя країни і мали на меті прискорити капіталістичні перетворення. У 1862 р. була проведена фінансова реформа, яка вводила золоте забезпечення карбованця, що надало йому стійкість і централізувала управління грошима в руках міністерства фінансів. Наступного року запровадженням нового університетського статуту було відкрито доступ до освіти нижчим станам населення. В січні 1864 р. вийшло положення про організацію земств, а в 1870 р. про створення міських дум. – органів місцевого самоврядування. Обрані до цих органів так звані гласні займались питаннями благоустрою, відкриттям лікарень, шкіл, притулків, будівництвом і утриманням шляхів, колодязів та ін. У листопаді 1864 р. була введена судова реформа, що призвела до встановлення відкритого некастового суду присяжних. Проведена у 1862-1874 рр. військова реформа скасувала рекрутські набори. Були проведені й інші реформи: цензурна, поліцейська тощо.

Проведені царизмом у 1860-1870-х рр. реформи, попри свою обмеженість, дали значний поштовх перетворенню феодальної країни в буржуазну монархію, розвитку капіталістичних відносин, економічному зростанню країни. По-перше, з ліквідацією кріпацтва економіка отримала ринок найманої робочої сили, якої їй не вистачало раніше. По-друге, внаслідок розширення за рахунок частини селянства такої соціальної верстви, як купецтво, збільшилися капітали, що направлялися у виробництво й торгівлю. По-третє, в суспільному житті дедалі більше зростає роль промислової, фінансової й торговельної буржуазії. Міста починають виконувати роль не тільки адміністративних, а передусім індустріальних центрів, а тому дуже швидко розвиваються.

Поштовхом до промислового підйому стало будівництво мережі залізниць, що з'єднала на кінець століття всі великі міста (Харків, Київ, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Полтава, Севастополь та інші). В Україні починає швидко розвиватись капіталістична промисловість. З 1861 по 1900 рр. в Україні більш як у 115 разів зріс видобуток кам'яного вугілля, у 158 разів – залізної руди. Наприкінці XIX ст. Україна давала понад половину загальноімперської виплавки чавуну (92 млн. пудів), трохи менше половини заліза і сталі (59 млн. пудів). Тут було зосереджено понад 30% всіх машинобудівних заводів імперії. Україна стала основним районом виробництва сільськогосподарської техніки і цукру в країні. Тож, на відміну від Західної України, яка залишалася відсталою окраїною Австро-Угорщини, підросійська Україна дедалі ставала усе більш розвиненою в економічному відношенні частиною імперії.

Нові копалини і заводи (особливо металургійні і механічні) будувались переважно на кошти іноземних капіталістів (бельгійських, французьких, англійських, німецьких). Іноземний капітал в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України зайняв ключові позиції. На багатьох заводах адміністративно-технічний персонал, інженерно-технічні працівники майстри і навіть частина кваліфікованих робітників були теж іноземцями. Багато було і робітників, що прибули з Курської, Орловської, Тульської, Воронезької та інших

губерній Росії. Тож, і частина буржуазії, насамперед, власники великих промислових підприємств, і найбільш соціально активна частина робітничого класу не сприймали суто національні українські інтереси. Крім того, економіка українських регіонів, наприклад, Криворіжжя та Донбасу, була більшою мірою пов'язана з російськими губерніями, ніж між собою. Зазначені обставини не могли повністю зупинити процес формування української нації, але дуже гальмували цей процес.

Національно-визвольний рух. Національно-визвольний рух на Україні в II половині XIX ст. проходив в умовах жорстоких поліцейських переслідувань царизму. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства студентська молодь Києва і Харкова створювала таємні гуртки, що пропагували необхідність боротьби проти царизму і шовінізму. Вони випускали прокламації, рукописні журнали під назвою «Гласність» у Києві і «Вільне слово» у Харкові. Повернувшись із заслання, члени Кирило-Мефодіївського товариства теж розгортають роботу. У 1861 р. ними починає видаватись в Петербурзі український журнал «Основа».

Специфічними осередками національно-визвольного руху на Україні стають напівлегальні чи нелегальні організації демократичної інтелігенції, що дістали назву «Громади». Перша така таємна громада виникла у Києві на рубежі 1860-1861 рр. Її ідеологами були Володимир Антонович, Павло Чубинський, Михайло Драгоманов. Громади також виникають в Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі та інших містах. Вони підтримують зв'язки з журналом «Основа». У 1862 р. Чубинським був написаний вірш «Ще не вмерла Україна», що закликав українців до боротьби за волю і який був із захопленням зустрінутий українською громадськістю. Незабаром до нього М. Вербицьким була написана музика. Ця пісня стала всенародною, гімном для борців за визволення українців від російсько-польсько-австрійського гноблення. Поступово громади об'єднувались в єдину загальнодемократичну організацію.

Царизм вживав заходи по придушенню національно-демократичного руху. Поряд з переслідуванням членів громад в 1863 р. міністром внутрішніх справ Валуєвим був виданий циркуляр, яким заборонялось друкування українською мовою шкільних підручників, науково-популярних і навіть релігійних творів. Цю заборону Валуєв «обґрунтовував» тим, що ніби ніякої окремої української мови не було, немає тому, що і бути не може. А через 13 років сам цар підписав Емський указ, яким не тільки заборонялось друкування українською мовою книжок, але й ввозити їх з-за кордону. На Україні також заборонили читання лекцій українською мовою, театральні вистави і навіть співати в школах українські пісні. Хоча, правду кажучи, якихось особливих переслідувань з боку царизму за порушення зазначених указів не було. Скориставшись цим, всупереч заборонам в 1860-1890 рр. громади розгорнули велику культурно-демократичну діяльність. Створене Південно-західне товариство видавало українські пісні. Громади займались розвитком земського і міського самоврядування, всюди зміцнюючи українство, захищаючи основи національної культури і ідеології. Вони навіть переносили свою діяльність за межі царської Росії. В кінці 1880-х роках виникли гуртки так званих свідомих українців, що намагались перетворити український культурний рух в політичний. У 1897 р. на основі об'єднання 20 українських громад В.Антонович і О. Кониський

заснували Загальну Українську Безпартійну Організацію. Вона відкрила видавництво «Вік» і допомагала переслідуваним царизмом революціонерам.

Австро-Угорську імперію населяли десятки народів, що мали різні мови, історичні корені, рівень культурного розвитку. Відчуваючи постійну загрозу її розпаду, австрійська влада мусила піти на деякі поступки у національному питанні. Вона дещо лібералізувала політичний режим у імперії. Політичні права одержали й українці, які отримали право обирати депутатів загальноімперського парламенту і крайового сейму, видавати журнали, газети тощо. У Львові в 1868 р. було утворене культурно-просвітницьке товариство «Просвіта», яка відіграла значну роль в розвитку самосвідомості західних українців. У 1873 р. у Львові виникло літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке видавало журнали та книжки. На його базі в 1892 р. було засновано Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), яке мало мету об'єднати діяльність усіх вчених України і видавало наукові збірники. Михайло Грушевський у НТШ очолював історико-філософську секцію. Завдяки його і Івана Франка клопотанням у Львові було створено Всеукраїнський культурний центр.

Революційний рух в Україні. У 1860-1890 рр. в Україні поряд з національним розгортався і революційно-демократичний, а потім і робітничий рух. Найбільш відомим революційно-демократичним рухом було народництво, який започаткувала революційне настроєна молодь. Метою народників було повалення царизму шляхом селянського повстання і встановлення соціалістичного ладу в країні на базі існуючої селянської общини. Йдучи «в народ», революційна молодь намагалась за якихось 2-3 роки підняти селян і здійснити «соціальний переворот». І хоч народники проявили величезний ентузіазм, проте їх дії потерпіли поразку, бо вони йшли хибним шляхом.

Народницький рух пройшов ряд етапів – від створення таємних організацій для ведення агітації на селі і до проведення політичного терору. Високою організованістю й активністю в Україні відзначалася діяльність осередків загальноросійської народницької організації «Земля і воля». Великого розголосу в 1876-1877 рр. набула так звана Чигиринська змова. Група київських народників, яку очолював Я. Стефанович, вирішила використати заворушення селян в Чигиринському повіті. Спираючись на наївний монархізм селянства, вони підробили і розповсюджували від імені царя грамоту, який нібито закликав селян збиратись у «таємні дружини» і скинути поміщицьке ярмо. Змова була розкрита, поліція схопила організаторів. Усього вона арештувала близько 1000 осіб.

У відповідь на репресії царизму нова народницька організація «Народна воля» зробила основною формою боротьби проти царизму терор проти урядовців. Але після вбивства царя Олександра II у 1881 р., жандарми провели масові арешти народників. Народницький рух увійшов у період кризи і став занепадати.

Поряд з народництвом на Україні в 1870-х рр. розгортається робітничий рух. Важка виснажлива праця по 12-14 годин на добу, грабіжницька політика штрафів, тяжке життя робітників призводило до виникнення страйкового руху. Перший страйк робітників України відбувся в 1869 р. на Грудецькому цукровому заводі. В 1870 р. бастували будівельники Харківського залізничного вокзалу, а в 1871 р. – робітники Миколаївського порту, в 1874 р. – шахтарі Юзівки, в 1875 р. – ливарники

Одеси. В 1870-х роках на Україні відбулось 30 страйків, а за 1885-1895 рр. – понад 80. Царизм всіляко душив робітничий рух.

Робітники разом зі студентами починають створювати таємні гуртки. В 1870-х рр. студенти Одеського університету організували на ряді підприємств робітничі гуртки, які Є. Заславський і В. Обнорський об'єднали в 1875 р. в єдину організацію «Південноросійський союз робітників». Союз керував страйками і встановив зв'язки з робітниками підприємств Миколаєва, Херсона, Харкова та інших міст України. З виникненням робітничого руху створились передумови для розповсюдження марксизму. На Україні з'являються твори К. Маркса і Ф. Енгельса, перекладені на російську мову. Одним з перших на Україні став викладати економічне вчення Маркса та популяризувати основні положення його вчення доцент Київського університету М.І. Зібер (1844-1888 рр.). У тісному зв'язку із загальноросійським революційним рухом з кінця 1880 р. виникають перші марксистські гуртки в ряді промислових центрів України, в тому числі і в Катеринославі. В 1890-х рр. слідом за Петербургом і Москвою в Катеринославі розгортається широка робота по розповсюдженню марксизму серед робітників.

У 1995 р. В. Ульянов (Ленін) створює «Союз боротьби за визволення робітничого класу», революційну організацію, що ставила за мету повалення царизму і боротьбу проти капіталізму. Невдовзі «Союзи боротьби» були створені в інших містах Росії. В Катеринославі активно пропагували марксизм П. Точиський, Г. Ліндов, О. Винокуров, І. Лалаянц, І. Бабушкін, Г. Петровський, К. Петрусевич та ін. Наприкінці 1897 р. катеринославські марксистські гуртки були об'єднані в «Катеринославський Союз боротьби за визволення робітничого класу». У березні 1898 р. в Мінську зібрались представники російських соціал-демократичних організацій на I з'їзд, що прийняв рішення про створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Окрім осередків загальноросійських партій в Україні створюються партії, які на перше місце ставлять національні гасла. На Галичині в 1890 р. утворюється «Русько-українська радикальна партія» (РУРП), яка прагнула в своїй діяльності поєднати теоретичні засади соціалізму з захистом соціальних та національних інтересів українців. У 1890 р. у Харкові утворюється Революційна українська партія. В 1896 р. виникає партія клерикального спрямування «Русько-український союз». У 1899 р у Львові утворюється «Українська націонал-демократична партія» (УНДП) – наймасовіша і найвпливовіша партія в українському таборі Галичини, яка боролась за самостійність України. Створення політичних партій лівого спрямування свідчило про активізацію суспільного життя в Україні, посилення національно-визвольного руху й наближення революційних подій.

3. Українська культура в ХІХ ст.

Освіта і наука. ХІХ століття – це період розвитку капіталістичних відносин у Росії й, відповідно, в Україні як найбільш розвинутому регіоні імперії. Попри те, що правлячі кола країни у своїй переважній більшості боялися поширення знань серед широких верств населення, вони мусили вживати певних заходів щодо розвитку мережі навчальних закладів різного рівня. Уряд також змушений був надати можливість отримати середню й навіть вищу освіту представникам недворянських (різночинських) верств населення. Адже капіталізм був пов'язаний

з розвитком промисловості й торгівлі, міським будівництвом, ускладненням правових відносин у державі, руйнацією натурального господарства, а це, в свою чергу, збільшувало потребу в освічених і кваліфікованих працівниках.

Найнижчою ланкою освіти залишалися парафіяльні школи, які створювалися при церковних парафіях і були початковими. Навчання в них тривало 4-6 місяців у селах і до одного року у містах. Навчання велося російською мовою, учнів навчали читати, писати, рахувати, основ православної віри.

Трохи більш високий рівень початкової освіти надавали повітові школи, які були спочатку дво-, а згодом – трикласними. Тут навчалися здебільшого діти купців, дворян, чиновників, заможних ремісників. Вони вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, фізику.

Хлопчики з дворянських родин, які зазвичай отримували початкову освіту за допомогою гувернерів, продовжували навчання в гімназії. Для дівчат існували інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони. Термін навчання в гімназіях спочатку становив 4, згодом – 7 років. Викладалися іноземні мови, зазвичай французька, німецька, грецька, латинська, Закон Божий, література, історія, географія.

Крім того, у першій половині століття на зразок відомого ліцею в Царському селі (під Санкт-Петербургом), де навчався юний О. Пушкін, були відкриті три ліцеї в Україні: Рішельєвський в Одесі, Кременецький на Волині, Ніжинський на Чернігівщині. Ліцеї були закритими навчальними закладами для дітей із аристократичних сімей. Освіта, яку вони надавали, формально не була вищою, але фактично була надзвичайно високою. У середині XIX ст. ліцеї були перетворені на вищі навчальні заклади. Зокрема, на базі Рішельєвського ліцею був відкритий Новоросійський університет.

У 1864 р. було проведено реформу освіти. Згідно з нею парафіяльні та повітові школи були перетворені на початкові народні училища, а гімназії були поділені на два типи: класичні і реальні. В класичних, як і раніше, перевага надавалася вивченню гуманітарних дисциплін, насамперед давніх мов. Їх випускники могли без іспитів поступати до всіх вищих навчальних закладів. У реальних гімназіях (згодом вони стали називатися реальними) вивчалися природознавство, фізика, математика тощо). Їх випускники могли без екзаменів вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Крім того, було створено декілька окремих жіночих гімназій.

Наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 17 тис. початкових шкіл, 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, якими було охоплено приблизно 30% дітей. Як наслідок в Україні, як і загалом в імперії, письменні становили менше ніж чверть населення.

Одночасно із загальноосвітніми навчальними закладами відкривалися спеціалізовані навчальні заклади. Так, у кадетському корпусі у Полтаві і Києві з дітей дворян виховували офіцерів. У Єлисаветграді працювала медична школа, у Києві – фельдшерське, в Миколаєві – артилерійське і штурманське училища, у Севастополі – морська школа. У біля Харкова відкрилася землеробська школа, яка готувала агрономів. Священнослужителів готували духовні семінарії та Київська

академія, яка на початку XIX ст. втрачає роль загальнослов'янського освітнього й наукового центру, перетворюється на рядовий духовний заклад.

Глибокі зміни в системі вищої освіти українців пов'язані зі створенням університетів. Перший університет на українських землях у складі Російської імперії засновано в 1805 р. у Харкові за ініціативою вченого Василя Каразіна. Харківський університет мав чотири факультети, на яких спочатку навчалося 65 студентів, через п'ятдесят років – близько 500. У 1834 р. відкрився Київський університет св. Володимира, в 1865 р. – Новоросійський (в Одесі). Кількість студентів у них збільшилася до 4 тисяч.

Організація навчального процесу в університетах була майже такою, як і в західноєвропейських університетах, однак, на відміну від останніх, в російських і українських університетах не було богословських факультетів. Вони готували чиновників, юристів, науковців, працівників освіти.

Потреби економічного й соціального розвитку країни обумовлювали необхідність створення технічних, педагогічних, медичних та інших спеціалізованих вищих навчальних закладів. У 1850-1880-ті рр. відкриваються інститути: Київський політехнічний, Південноросійський (Харківський), Ніжинський історико-філологічний, Глухівський учительський та ін. У 1899 р. у Катеринославі відкрито Вище гірниче училище, яке започаткувало вищу освіту в Придніпров'ї й відіграло величезну роль у розвитку гірничої й металургійної промисловості регіону. Усього на початку XX ст. в українських містах Російської імперії було 29 вищих навчальних закладів, у яких нараховувалося 35 тис. студентів. Ще декілька вищих навчальних закладів виникло в 1918 р. у період Гетьманату Павла Скоропадського. Зокрема, був відкритий університет у Січеславі (Катеринославі).

У Західній Україні на початку XX ст. діяло 4 вищі навчальні заклади: Львівський університет (1784 р.), Львівський політехнічний інститут (1844 р.), Львівська ветеринарна академія (1855 р.), Чернівецький університет (1875 р.). Проте контингент студентів у цих навчальних закладах здебільшого формувався не з українців, а поляків, австрійців, румунів тощо. Викладання теж в основному здійснювалося польською або німецькою мовами, тож зазначені навчальні заклади мало впливали на формування української інтелігенції.

Радикальні зміни в економіці, позитивні зрушення в освіті зумовили інтенсивний розвиток науки. Основними осередками, які продукували та популяризували наукові знання, були університети. Водночас з метою концентрації інтелектуального потенціалу, координації досліджень, організації ефективного обміну науковою інформацією було створено низку наукових товариств – Харківське, Київське, Одеське товариства дослідників природи; Харківське математичне, Київське фізико-математичне товариства; Історичне товариство Нестора Літописця в Києві, історико-філологічні товариства в Харкові, Ніжині, наукове товариство ім. Шевченка у Львові та ін.

У XIX ст. особливого розвитку набули природничі науки. Ціла плеяда науковців, які працювали в Україні, здобули світове визнання. Зокрема, математик О. Ляпунов створив загальну теорію стійкості та рівноваги руху механічних систем. Став одним із засновників нової науки – фізичної хімії М. Бекетова. Зоолог

І. Мечніков заклав підвалини порівняльної патології, еволюційної ембріології, мікробіології. В 1886 р. він разом з мікробіологом М. Гамалією у Одесі заснував першу в Російській імперії та другу в світі бактеріологічну станцію для щеплення проти сказу. За наукові розробки в галузі мікробіології в 1908 р. І. Мечніков отримав Нобелівську премію. Засновником російської фізіологічної школи став Іван Сеченов. Його вчення про рефлекси головного мозку започаткувало науково-експериментальні дослідження вищої нервової діяльності людини. Видатним ученим у галузі електромеханіки був І. Пуллой. Він сконструював трубку для Х-променів, чим потім скористався німецький вчений Рентген, ім'ям якого й були названі промені, що зараз так широко використовуються в медицині та техніці. Феноменальним у ті часи явищем була наукова діяльність однієї з перших жінок-математиків Софії Ковалевської (у дівоцтві Корвін-Круковської), яка походила зі старовинної української старшинської родини.

Суттєві зрушення відбулися в гуманітарних науках. Зокрема, в історичній науці особливо відзначилися Д.М. Бантиш-Каменський, М.А. Маркевич, М.І. Костомаров, О.М. Лазаревський, В.Б. Антонович, а також О.Я. Єфименко, перша жінка – доктор історичних наук. Дмитро Яворницький здійснив ґрунтовні дослідження з історії запорозького козацтва. Костянтин Ушинський заснував педагогічну систему яка базувалася на двох основних принципах – повага до учнів та використання мови як найкращого виховного засобу. «Мова народу, – писав К. Ушинський, – найкращий кві́т усього духовного життя, що починається далеко за межами історії; цей кві́т ніколи не в'яне і вічно розвивається. У мові одухотворюється весь народ і його батьківщина...». Видатним мовознавцем світового рівня був професор Харківського університету О. Потебня.

Таким чином, освіта і наука в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. розвивалися в руслі загальноросійських тенденцій і за багатьма напрямками відповідали європейському й світовому рівню. Однак дедалі сильніше виявлялося відставання Росії від розвинених європейських країн за рівнем загальної писемності і освіти серед селянських і робітничих мас. Попри певні позитивні зрушення, вітчизняна система осві́та значною мірою зберігала свій становий і класовий характер.

Література, театр, музика. Засновником нової художньої української літератури став Іван Котляревський, поема якого «Енеїда» була надрукована в 1798 р. З формального погляду поему І. Котляревського можна було б назвати пародією на відомий твір античного римського поета Вергілія, якби не такі яскраві образи козацької минувшини, не жива народна українська мова, не надзвичайно соковитий гумор. «Енеїда» І.Котляревського засвідчила факт перетворення української мови на літературну. Пізніше Котляревський написав п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», які мали великий читацький успіх не тільки в Україні, але й у Росії. З іншого боку, великий вплив на формування літературної творчості на українських землях мала російська література, насамперед творчість О. Пушкіна і М. Лермонтова.

У розвитку української художньої літератури визначне місце належить Г.Ф. Квітці-Основ'яненку, Є.П. Гребінці. Григорій Квітка-Основ'яненко довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Найвідомішими прозаїчними творами Г.Квітки-Основ'яненка є повісті «Пан Халявський»,

«Маруся», «Конотопська відьма», а також та п'єси «Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-денщик».

Досить різноманітна творча спадщина Євгена Гребінки – вірші, історичні поеми, повісті, байки, переклади. Талант Євген Гребінки виявився й у ліричних віршах, які він писав українською та російською мовами і які стали піснями, серед них відомі «Очи черные, очи жгучие» та «Помню, я еще молодушкой была». Але найбільшої слави здобув письменник завдяки байкам, які стали окрасою української літератури.

Полтавщина – мала батьківщина геніального письменника Миколи Гоголя, який завжди пишався своїм «малоросійським» походженням. Перший літературний успіх М. Гоголю приніс цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки». В них змальовано поетичний образ України, овіяний народними повір'ями і легендами. Українській тематиці присвячені його збірка «Миргород» і передусім повість-епопея «Тарас Бульба», що присвячена героїчній визвольній боротьбі українського (руського – у Гоголя) народу проти польських поневолювачів. Вершиною творчості М. Гоголя вважаються поема «Мертвые души» та комедія «Ревизор».

Одним з найбільш видатних синів українського народу по праву вважається Тарас Григорович Шевченко (1814-1861 рр.). Т. Шевченко збагатив українську культуру такими високохудожніми творами, як поетична збірка «Кобзар», поеми «Гайдамаки», «Катерина», «Сон», «Кавказ», «Єретик», «І мертвим, і живим, і не ненародженим землякам...», дев'ять повістей, написаних російською мовою, яку він до речі шанував не менше, ніж українську. Справжнім гімном визвольної боротьби народних мас став Шевченків «Заповіт». Шевченко разом з такими видатними російськими літераторами, як Некрасов, Чернишевський, Добролюбов, Салтиков-Шчедрин та ін., започаткував критично-реалістичний напрям у художній літературі, змістом якого стала допомога народу в пошуках відповідей на питання «хто винен?» і «що робити?». У своїх чисельних творах Т. Шевченко висловлював глибоке співчуття і палку любов до свого народу, викривав і засуджував самодержавство і кріпосництво. Шевченкові належить провідна роль у формуванні національної самосвідомості українців, духовних засад визвольного руху в Україні, в історії української культури XIX ст. Іван Франко писав, що Т. Шевченко «був сином мужика – і став володарем у царстві Духа. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком – і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим... Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду...».

Подальший розвиток літератури критичного реалізму й демократичної спрямованості пов'язаний з поколінням українських письменників, творчість яких припадає на другу половину XIX і початок XX ст. Зокрема, до класики української й світової літератури увійшли байки Леоніда Глібова, «Народні оповідання» Марка Вовчка (Марії Вілінської), соціально-побутові повісті «Микола Джеря» та «Кайдашева сім'я» Івана Нечуй-Левицького. Суттєвим був внесок у розвиток української літератури також багатьох письменників ліберально-буржуазної течії, передусім Пантелеймона Куліша, який створив перший класичний український

історичний роман «Чорна рада». Одним із засновників і кращим представником неоромантичного напрямку в українській літературі була Леся Українка – автор драми-феєрії «Лісова пісня», поеми «Осінь казка», багатьох ліричних віршів тощо.

У духовному житті Галичини, що була австро-угорською колонією, особливо значне місце посідав Іван Франко, видатний письменник, учений, громадський діяч, автор близько 5 тисяч наукових і літературних творів. Серед них: історичний роман «Захар Беркут» та соціально-побутові повісті «Борислав сміється» і «Воа constrictor», «Бориславські оповідання», в яких відтворюється реалістична картина важкої праці й злиденного життя галичан. Поетичні твори І. Франка «Смерть Каїна», «Мойсей», збірки ліричних віршів «Зів'яле листя», «З вершин і низин», «Мій ізмарагд», «Із днів журби» явили чудовий взірєць глибокої філософської думки і ніжної інтимної лірики.

Наприкінці XVIII ст. поряд з чисельними аматорськими музично-драматичними колективами утворюється професійний український театр. Першим постійний театр був заснований у 1797 р. Харківський театр, директором, режисером і актором якого згодом став Г.Квітка-Основ'яненко. Згодом утворюються театри в Полтаві та Києві. На сценах трьох названих театрів грав геніальний російський актор Михайло Щепкін. Його, як і Т. Шевченка, викупили з кріпацтва представники російської та української громадськості.

У другій половині XIX ст. в українській драматургії і театрі виділяються три постаті – драматурги, режисери, актори Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий (Тобілевич), Михайло Старицький. М. Кропивницький написав і поставив близько 40 так званих «етнографічних драм», серед яких «Доки сонце вийде, роса очі виїсть». І.Карпенко-Карий створив гостро соціальні драми «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сто тисяч» тощо. М. Старицький є автором п'єс «Циганка Аза», «За двома зайцями», «Ой не ходи, Грицю», «Не судилося» тощо. Перу Старицького також належать історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші».

Серед чудової плеяди видатних українських акторів виділялася Марія Заньковецька, яка була не тільки блискучою актрисою, але й прекрасною співачкою. Вона мала чудовий голос – драматичне сопрано й незрівнянно виконувала у спектаклях українські народні пісні. Пісня допомагала актрисі розкрити глибину створеного нею образу, а слухачам – пізнати душу українського народу. Для неї спів був одним з найдійовіших на глядачів.

З тріумфом виступала М. Заньковецька на сценах театрів Петербурга і Москви, куди приїжджали на гастролі група українського професіонального театру на чолі з М. Кропивницьким. Захопленню московської публіки не було меж. Актриса страждала на сцені, а люди плакали у залі. Вони підходили до каси і питали: «Сегодня Заньковецкая будет плакать?» Якщо відповідали: «Будет», то квитки брали.

Оцінюючи творчість майстрів української сцени XIX ст., один із засновників Московського художнього академічного театру, всесвітньо відомий режисер Костянтин Станіславський – писав: «Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський – блискуча плеяда майстрів української

сцени, ввійшли золотими літерами на скрижалі світового мистецтва... Той хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять про них на все життя».

Невід'ємною складовою українського театру було музика. В її розвитку переламне значення мали дві наступні події: постановка у 1863 р. у Петербурзькому Маріїнському театрі першої української опери «Запорожець за Дунаєм», яку створив відомий оперний співак Семен Гулак-Артемівський, та відкриття в 1867 р. у Києві оперного театру (тепер – Національна опера України ім. Т.Г. Шевченка). Однак справжній підйом оперного й загалом музичного мистецтва пов'язаний з творчістю великого українського композитора Миколи Лисенка. Він досконало опанував багатий український народний мелос і на його основі створив опери «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка», «Пан Коцький», оперу для дітей «Коза-Дереза», низку музичних творів на теми з «Кобзаря» Т.Шевченка. Всього він написав музику до близько 600 пісень. У 1862 р. композитор М. Вербицький, написавши музику до віршу П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», створив національний український гімн.

Україна завжди славилася своїми музичними талантами. Українські родові коріння мало чимало видатних музикантів, співаків, композиторів. Особливе місце серед них належить геніальному композитору Петру Чайковському, який написав багато творів практично в усіх музичних жанрах (фортеп'янна музика, симфонія, соната, опера, балет, романс тощо). При цьому опери «Мазепа» та «Черевички» (за творами О. Пушкіна і М. Гоголя) він написав на українську тематику, присвятив їх батьківщині своїх предків з козацького роду Чайків.

Архітектура та образотворче мистецтво. У першій половині XIX ст. розвиток архітектури України, як і Росії, визначали класицизм, тобто використання античних канонів і прийомів, і ампір як різновидність класицизму, що орієнтується переважно на традиції стародавнього імператорського Риму, характеризується монументальністю й урочистістю архітектури. Російська імперія прагнула втілити в архітектурні форми свою велич і могутність, що зросли після перемоги над Наполеоном.

Серед найкращих зразків класицизму та ампіру в архітектурі можна назвати такі споруди, як церква-ротонда на Аскольдовій могилі архітектора А. Меленського, головний («червоний») корпус Київського університету архітектора О. Беретті, Потьомкінські сходи на Приморському бульварі в Одесі архітектора Ф. Боффо, садово-парковий комплекс графів Потоцьких під Уманню («Софіївка») тощо.

У другій половині XIX ст. набуває поширення так званий неоренесанс або еклектизм – суміш елементів різних стилів. У оздобленні фасадів та інтер'єрів надмірно використовуються різноманітні ліпні прикраси, скульптура, розпис, позолота тощо. Усе це не вважається проявом високого естетичного смаку. Тим не менш багато хто з пересічних людей у захваті від архітектури Одеського оперного театру, збудованого за проектом віденських архітекторів Г. Гельмера і Ф. Фельнера та Київської опери архітектора В. Шретера. Прикрасою Києва став також Володимирський собор архітекторів І. Штрома, О. Беретті, А. Прахова, які використали канони середньовічних візантійських храмів. Внутрішній розпис собору здійснений у стародавньому руському стилі групою видатних митців. Один

з них – російський художник В. Васнецов, автор відомої картини «Три богатиря». Примітними спорудами Львова стали оперний театр, який спроектував архітектор З. Горголевський та будинок Галицького крайового сейму (нині – Національний університет імені І. Франка), збудований в дусі віденського неоренесансу за проектом Юліуса Гохберга.

На межі XIX-XX ст. на характер архітектурних форм сильно впливали нові будівельної технології й широке застосування таких будівельних матеріалів, як метал, залізобетон, скло. З'являється стиль «модерн», який відзначався поєднанням архітектурних образів середньовіччя (готики, візантійського, московських стилів), і новаторських архітектурних ідей. У модерновому стилі побудовані будинок архітектора Владислава Городецького («будинок з химерами» - нині резиденція Президента України) та Бесарабський критий ринок у Києві (арх. Г. Гай), залізничні вокзали Києва, Харкова, Львова. Художник В. Кричевський спроектував будинок Полтавського губернського земства (нині – краєзнавчий музей) і оформив Канівський музей-заповідник «Могила Т.Шевченка».

У XIX ст. набула розвитку монументальна скульптура. Найвидатнішим є пам'ятник Богдану Хмельницькому, створений Михайлом Микешиним. Виходець з України Іван Мартос, який став професором, а згодом ректором Петербурзької Академії мистецтв, створив пам'ятник Мініну і Пожарському на Красній площі в Москві та Дюку Рішельє в Одесі. Видатні російські митці В. Демут-Малиновський та П. Клодт є авторами пам'ятника кн. Володимиру Хрестителю, встановленому в Києві. З поміж українських скульпторів Галичини світову славу здобув Михайло Паращук, який разом з Антоном Попелем створив пам'ятник Адаму Міцкевичу у Львові.

Чимало російських художників, зокрема В. Тропінін, працювали в Україні, використовуючи у своїх картинах українську тематику. Водночас й вихідці з України І. Сошенко, А. Мокрицький, В. Боровиковський та багато інших художників збагатили як українське, так і російське образотворче мистецтво. Особливо видатне місце в українському мистецтві належить Т. Шевченку, який у 1844 р. закінчив Петербурзьку Академію мистецтв, був учнем самого Карла Брюллова, автора знаменитої картини «Останній день Помпеї». Т. Шевченко створив низку живописних творів з життя селянства («Циганка-ворожка», «Катерина», «Селянська родина» тощо), чимало портретів та офортів (гравюр на міді). За серію офортів Петербурзька Академія мистецтв надала Т. Шевченкові звання академіка гравірування.

Поетична і художня спадщина Т. Шевченка мала величезний вплив на розвиток української культури і, зокрема, образотворчого мистецтва. Вона визначили його демократичну спрямованість, яка яскраво відбилася в творчості випускників Петербурзької Академії мистецтв Л. Жемчужникова і К. Трутовського. Обидва росіяни, що багато років жили на Україні й більшу частину своєї творчості зв'язали з Україною, відстоювали впродовж свого життя право українців на національну культуру. Обидва брали участь у створенні альбому «Живописна Україна», написали чимало картин з життя і побуту простих українців. Костянтин Трутовський також відомий своїми ілюстраціями до творів М. Гоголя, Т. Шевченка, Марко Вовчка, а також до біографії Т. Шевченка.

У подальшому більшість прогресивних українських художників поділяли ідеї створеного 1870 р. Товариства пересувних художніх виставок та його лідерів: І. Крамського, В. Сурікова, І. Рєпіна, В. Перова. Беручи приклад з російських «передвижників», українські митці прагнули у своїй творчості використовувати реалістичну художню мову, яку розуміє народ, і показувати свої картини жителям різних міст. Зокрема, в Одесі було створено Товариство південноросійських художників, яке активно займалося виставочною справою.

Художня довершеність і високий реалізм притаманні картинам Миколи Пимоненка. Найбільш відомі його роботи – «Проводи рекрутів», «Сінокіс», «Суперниці», «Свати». У історичному жанрі виявив свій талант О. Мурашко. Він є автором відомої картини «Похорони кошового», для центральної постаті якої позував М. Старицький. У пейзажному живописі найбільше обдарування проявив Сергій Васильківський, творчість якого тісно пов'язана з Харківщиною. Він відкрив український живопис Європі, де був удостоєний честі виставляти свої картини у паризькому салоні «поза чергою». Васильківський був справжнім співцем українського степу з його задумою, епічною величчю, грайливістю барв. Все це розкривають його картини: «Козаки в степу», «Отара в степу» «В Запорізькому степу». Чудовими майстрами пейзажного живопису були також С. Світославський, К. Костанді, В. Орловський.

Постійно підтримував свій зв'язок з Україною Ілля Рєпін, який народився у Чугуєві на Слобожанщині. Серед багатьох творів видатного майстра особливе місце посідає його картина «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Для цієї картини в ролі кошового писаря, зображеного в центрі полотна, позував художнику його товариш – історик Дмитро Іванович Яворницький, який все своє життя присвятив вивченню історії запорозьких козаків і якого за це називали Нестором Запорозької Січі. Кошовим отаманом Іваном Сіркою в картині зображений генерал Михайло Драгомиров.

Таким чином, у ХІХ ст. культурний розвиток України відбувався в нерозривному зв'язку з прогресивною культурою російського народу. Так само, як і чимало українців робили внесок в загальноросійський культурний розвиток. Творчість найкращих українських культурних діячів ХІХ ст. стала здобутком світової культури.

Контрольні запитання

1. Чим було схожим і чим відрізнялося становище українців у Російській і Австрійській імперіях?
2. У чому проявлявся розклад феодально-кріпосницької системи?
3. Як вплинула Вітчизняна війна 1812 р. на суспільні настрої?
4. Чим відрізнялися програмні документи Північного й Південного товариств?
5. Які ідеї обстоювала «Руська трійця»?
6. Які основні положення програми Кирило-Мефодіївського товариства?
7. Чим була викликана масова еміграція західних українців?
8. Чому Росія зазнала поразку в Кримській війні?
9. Які політичні й соціально-економічні наслідки мала поразка Росії в Кримській війні?

10. У чийх інтересах була проведена селянська реформа 1861 р.?
11. Які буржуазні реформи були проведені у 1860-1870-х рр.?
12. Якими були економічні й соціальні наслідки буржуазних реформ 1860-1870-х рр.?
13. Чиї інтереси відбивав народницький рух, які методи боротьби застосовували революціонери-народники?
14. Що зумовило виникнення робітничого руху в Україні?
15. Яку мету переслідувала царська влада, приймаючи Валувський указ та Емський акт?
16. Як проявився інтерес до українських національних традицій на початку ХІХ ст.?
17. Які вимоги висувало Кирило-Мефодієвське братство?
18. Яку роль відіграли громади і «просвіти» в українському національному русі?
19. Як був створений український гімн «Ще не вмерла Україна»?
20. Що зближувало діяльність Кирило-Мефодіївського братства та «Руської трійці»?
21. Які нові типи навчальних закладів з'явилися у ХІХ ст.?
22. Що Ви знаєте про виникнення перших українських університетів?
23. Який вищий навчальний заклад започаткував вищу освіту на Катеринославщині?
24. Що Ви знаєте про наукові здобутки українських учених у ХІХ ст.?
25. Які твори М. Гоголя присвячені Україні?
26. Чому український народ шанує і любить Т. Шевченка?
27. Хто автор першого українського національного історичного роману? Що Ви про нього знаєте?
28. Хто заснував український професійний театр?
29. Які архітектурні споруди в Україні класичного стилю Ви знаєте?
30. Які історичні події надихнули Гулака-Артемовського на створення першої української національної опери?
31. Кого з українських «передвижників» Ви знаєте?
32. Хто з українських митців був улюбленим учнем автора картини «Останній день «Помпеї»?
33. Хто з лідерів Товариства пересувних художніх виставок народився в Україні, на Слобожанщині? Які свої твори він присвятив Україні?
34. Хто автор пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві?

Тема 6. Український національно - визвольний рух і державотворчі процеси 1917 - 1921рр. Розвиток української культури в період визвольних змагань (1917 –1921рр.).

План

1. Загострення соціально-економічної та політичної кризи.
2. Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр.
3. Здобутки української культури на початку ХХ ст.

Опорні терміни: монополія, концентрація, синдикат, банк, фінансовий капітал, економічна криза, політичні партії, більшовики, меншовики, революція, буржуазія, пролетаріат, дума, хутір, відруб, січковий стрілець, війна, репресії,

профспілки, революція, двовладдя, УНР, універсал, окупація, громадянська війна протириччя, ради, тривладдя, національний конгрес, універсали, секретаріат, більшовики, з'їзд, угода, окупація, переворот, авторитаризм, гетьманат, консерватизм, директорія, анархія, громадянська війна, «воєнний комунізм».

1. Загострення соціально-економічної та політичної кризи.

Соціально-економічне і політичне становище України на рубежі XIX-XX ст. На рубежі XIX-XX ст. Україна залишалася поділеною між двома імперіями – Російською, до якої входили землі на схід від Збруча (Східна Україна), та Австро-Угорською, в якій перебували Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття (Західна Україна). Під владою Росії проживало більшість українців. На початку XX століття в Східній Україні швидкими темпами розвивалися промисловість та сільське господарство. Це був період інтенсивного проникнення капіталізму в усі сфери економіки. Найбільш важливими центрами промисловості стали Донбас та Придніпров'я. У 1900 р. Україна давала 69,5% кам'яного вугілля, 57,2% залізної руди, 51,8% чавуну від їх загальної кількості на ринку Російської імперії.

З кінця XIX ст. в економіці Російської імперії, як і в інших країнах, розпочинаються суттєві зрушення. Зростає концентрація промисловості, виникають монополістичні промислові об'єднання (картелі, синдикати, трести, концерни), відкриваються численні банки, зокрема, Азово-Донський, які все активніше впливають на розвиток виробництва. Зрошення банківського капіталу з промисловим призводило до утворення фінансового капіталу.

Завдяки наявності багатих корисних копалин, у результаті російських та іноземних інвестицій Східна Україна в цьому відношенні йшла попереду багатьох російських регіонів. Уже в 1887 р. у Києві утворюється синдикат цукрозаводчиків, на початку XX століття виросли синдикати «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Трубопродажа» (1902), «Гвоздь» (1903). Це були досить могутні об'єднання. Зокрема, утворений у 1904 р. синдикат «Продуголь», до якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні. Проте, приносячи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресу, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин.

У Східній Україні було розташовано 21% промислових підприємств Російської імперії, але значна їх частина належала іноземним підприємцям – німцям, французам, бельгійцям, англійцям. Поряд із великими успіхами в економіці спостерігалися явища, які гальмували її розвиток промислового й сільськогосподарського виробництва. Перш за все необхідно звернути увагу на нерівномірність розвитку сільського господарства в різних регіонах України. Так, на Лівобережжі залишилися елементи кріпацтва (відробіткова система), у Південно-Західному районі існувало дрібнобуржуазне господарство, на Півдні – розвивалося капіталістичне сільське господарство.

У Західній Україні перш за все розвивалася добувна промисловість (нафта, ліс). На початку XX ст. панівне становище в промисловості Східної Галичини, Буковини, Закарпаття також посіли монополістичні об'єднання. Посилився процес концентрації виробництва. З 1902 до 1910 р. кількість робітників Галичини

збільшилася на третину, а кількість підприємств зменшилася майже вдвічі. Разом з тим Галичина, Закарпаття, Буковина залишалися аграрно-сировинним придатком Австро-Угорської імперії.

У соціальній сфері головним наслідком капіталістичного розвитку було зростання робітничого класу, який на початку століття становив більш 500 тис. людей. За своїм складом робітничий клас був багатонаціональним. На підприємствах України працювали не тільки українці, а й росіяни, білоруси, поляки, євреї та представники інших національностей. Зростає соціальна напруга, яка була зумовлена економічною кризою 1900-1903 рр., посиленням експлуатації робітничого класу, неврожаєм 1902 р., існуванням великого поміщицького землеволодіння і відповідного безземелля та малоземелля переважної більшості, селян. Суспільне невдоволення породжувало численні страйки робітників (Загальний політичний страйк 1903 р.), повстання селян на Полтавщині та Харківщині 1902 р., демонстрації та виступи студентства України.

На початку XX ст. Росія стала вузловим пунктом усіх соціальних суперечностей, осередком жорстокої експлуатації трудівників і національно-колоніального гніту, який переплітався з поліцейським деспотизмом царизму, відсутністю представницьких органів влади і абсолютною незабезпеченістю громадянських прав. Потребу докорінних змін усвідомлювали майже всі верстви населення. Поступове наростання революційної кризи обумовило виникнення різних політичних партій. Ще у 1898 р. була створена РСДРП, яка згодом у 1903 р. розкололася на два крила – більшовицьке (радикали) і меншовицьке (поміrkовані). Спадкоємці народників утворили партію соціалістів-революціонерів (есерів). Під час революційних подій 1905-1907 рр. виникли партії, які відстоювали інтереси буржуазії та буржуазної інтелігенції (октябристи, кадети та ін.). Поміщики і велика буржуазія об'єднувалася головним чином навколо прогресистів і різних монархічних партій.

В Україні, крім організацій загальноросійських партій, виникли національні партії. З-поміж них: Революційна українська партія (РУП), Народна українська партія (НУП), Українська демократична партія (УДП), Українська радикальна партія (УРП).

Дві останні партії у 1905 р. об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП), яка ставила за мету автономію України у складі буржуазної Росії. Усього напередодні першої російської революції в Україні існувало близько 50 партій.

Отже, характерною рисою цього періоду була перевага в українському русі лівих національно-соціалістичних сил. Українські ліберали та консерватори не змогли організаційно згуртувати свої сили на національному ґрунті і тому орієнтувалися на загальноросійські політичні партії консервативного та ліберального напрямків.

Революція 1905-1907 рр. На початку XX ст. у Російській імперії відбувається загострення низки протиріч, насамперед між паростками буржуазного суспільства і старими феодальними відносинами, самодержавством, поміщицьким землеволодінням, відсутністю демократичних свобод. У 1904-1905 рр. відбулася російсько-японська війна, яку Росія програла. Це призвело до зростання

невдоволення політикою царизму серед різних верств населення. Безпосереднім приводом до її початку став розстріл за наказом уряду 150-тисячної мирної робітничої демонстрації 9 січня 1905 р. у Петербурзі – «кривава неділя». Хвиля протестів прокотилася й по Україні. Протягом січня – березня 1905 р. страйкували робітники Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Маріуполя, Юзівки, Горлівки, Житомира. Упродовж трьох місяців революції страйкували 170 тис. працівників на 320 заводах і фабриках України.

Селяни також підтримували робітничі виступи, вони громили поміщицькі маєтки, підприємства, самовільно захоплювали землю. До літа 1905 р. відбулося близько 1300 селянських виступів. Червневі виступи українських селян 1905 р. охопили 64 із 94 повітів. За масштабами селянського руху Україна посідала одне з перших місць у Російській імперії.

14 червня 1905 р. відбулося повстання матросів на броненосці «Потёмкин» під керівництвом Г. Вакуленчука і О. Матюшенка, а в листопаді ще на 12 кораблях Чорноморського флоту на чолі з лейтенантом П. Шмідтом. Їх підтримали сапери у Києві на чолі з Б. Жаданівським й солдатами харківського гарнізону. Це свідчило про поширення революційних настроїв серед солдат і матросів.

Головні події в Російській імперії, зокрема в Україні, почали розгортатися у жовтні 1905 р. Загальний політичний страйк змусив Миколу II підписати маніфест 17 жовтня, у якому народові обіцяли громадянські свободи (недоторканість особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів), декларувалося скликання російського парламенту – законодавчої Державної думи із залученням до виборі усіх верств населення. Однак і після 17 жовтня протистояння в країні тривало. У грудні 1905 р., у деяких містах України відбулися збройні повстання. Найзапекліші бої відбулися у Горлівці, Катеринославі. Після поразки повстань революційна хвиля почала спадати.

У квітні 1906 р. розпочала свою роботу перша Державна Дума. В її складі від України нараховувалося 102 депутата, 45 з яких об'єдналися в Українську думську громаду, яка вимагала політичної автономії України, відродження національної культури, демократизації суспільно-політичного життя. Під редагуванням знаного історика і громадського діяча М. Грушевського громада випускала журнал «Український вісник» і газету «Рідна справа».

Революція сприяла поживленню національного руху в Україні. У різних містах виникають культурно-просвітницькі організації «Просвіта», в роботі яких брали участь Б. Грінченко, Л. Українка, М. Лисенко, М. Коцюбинський, Д. Яворницький та інші. Вони видавали та поширювали українські книги, створювали бібліотеки й читальні для населення, організовували виставки, концерти самодіяльних колективів. З'являється українська періодична преса.

Протягом 1905-1907 рр. виходило 24 україномовних видання. В цей час певну роль в організації українського руху відігравали політичні партії: УСДРП (виникла у грудні 1905 р.), «Спілка», а також створена в 1906 р. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Розпуск 3 червня 1907 р. другої Державної думи знаменував собою завершення революції і початок реакції.

Революція 1905–1907 рр. зазнала поразки. В її ході не було вирішено багато гострих питань, у тому-числі аграрне й робітниче, однак вона стала поштовхом для

перетворення Росії на конституційну монархію. В процесі революційних подій було створено законодавчу Думу, легалізовані партії, профспілки, скасовано, попередню цензуру щодо друкованих періодичних видань, дозволені мітинги та демонстрації. Під тиском трудящих мас уряд змушений був скасувати викупні платежі селян, робочий день на підприємствах зменшився до 10 годин. У середньому на 15 % зросла заробітна плата, дещо послаб у цей час і національний гніт.

Столипінська аграрна реформа та її наслідки для України. Жорстока політична реакція супроводжувалася погіршенням економічного становища в Росії. Скорочувалося і припинялося виробництво, зростало безробіття, гостро стояла проблема малоземелля та безземелля. Щоб припинити сповзання країни у прірву і зміцнити економіку в умовах монархічного режиму, в Росії вдруге після 1861 р. було проведено аграрну реформу, її ініціатором виступив російський прем'єр-міністр П. Столипін. Логічним продовженням модернізаційних процесів в Росії в середині XX ст. комплекс реформ, розпочатих указом 9-го листопада 1906 р. У його основі були покладені три головні ідеї: руйнування селянської общини, дозвіл селянину отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Основою аграрної реформи П. Столипіна була ставка на особисту ініціативу та, конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності у бідності.

Столипінська аграрна реформа комплексно вирішувала цілу низку важливих завдань: підняття ефективності сільськогосподарського виробництва, підвищення товарності селянського господарства, утворення соціальної опори самодержавства на селі, вирішення проблеми аграрного перенаселення. У перспективі здійснення столипінської програми обіцяло поліпшення ситуації у суспільстві. Однак, вона значною мірою була зустрінуто вороже. Проти неї виступили і праві, і ліві політичні сили. Правих не влаштовувало руйнування традиційного сільського укладу, а ліві не бажали послаблення протиріч на селі, які були збудниками революційної активності селянства. Загалом селянство також дуже насторожено поставилося до реформаторських ідей. Це було зумовлено природним консерватизмом селян, зрівняльною психологією і невірою у власні сили.

Реформи Столипіна найбільший успіх мали в Україні. Цю обставину слід пояснити особливостями української ментальності, сильнішим, ніж у росіян, потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю на території України селянських общин. Упродовж 1907-1915 рр. на Правобережжі вийшли з общини 48 % селян, на Півдні – 42 %, на Лівобережжі – 16,5 %. На 1916 р. утворилося 440 тисяч хуторів, що становило 14% селянських господарств. Селяни купили майже 500 тис. десятин землі. Ці показники були значно вищі, ніж у європейській Росії, де з общини виділилося 24% селянських господарств, а переселилося на хутори 10,3%. Аграрні перетворення прискорили розвиток товарних відносин у сільськогосподарському виробництві, сприяли розвитку кустарних промислів, артілей і кооперативних товариств. Україна стала житницею Російської імперії, вийшла на друге місце в світі за виробництвом сільськогосподарської продукції. Українська пшениця становила понад 40%, ячмінь близько 50% загальноросійського експорту цих культур.

Проте в результаті проведення Столипінської аграрної реформи так і не вдалося остаточно зруйнувати селянську общину. Не було ліквідоване і поміщицьке землеволодіння, хоча спроби перерозподілу поміщицьких земель шляхом купівлі-продажу через Селянський банк робилися владою досить активно. Аграрна реформа призвела до соціального розшарування серед селянства, скорочення земельних наділів, і навіть до обезземелення селян. Уряд втілював програму переселення найбідніших селян на вільні землі Сибіру і Далекого Сходу. На нові землі протягом 1906-1912 рр. виїхало з України майже 1 млн. селян. Та через погану організацію процесу переселення, важкі умови життя близько третини переселенців померло, а четверта частина повернулася в Україну.

Отже, аграрні реформи на початку XX ст. не реалізували повністю свого потенціалу і не досягли поставленої мети через низку причин: протидію селян, політичних сил, недостатнє фінансування та погану організацію реформаційних заходів, відсутність соціальної бази, загибель П. Столипіна тощо. Однак, вони прискорили процес переходу українського села на рейки буржуазного розвитку.

Україна в I світовій війні. Вище вже відзначалося, що однією з тенденцій розвитку світової економіки наприкінці XIX – на початку XX ст. є утворення фінансового капіталу. Названа тенденція вносить суттєві зміни у характер міжнародних стосунків. Якщо доба промислового капіталізму позначена вивозом товарів у інші країни, то з появою фінансового капіталізму надається перевага вивозу капіталу. Як наслідок, посилюється агресивність розвинутих країн, загострюється їх боротьба за переділ колоній і розподіл інших країн на сфери впливу, що врешті-решт призводить до світових війн.

У 1914 р. розпочалася перша світова війна, яка тривала до 1918 р. Україна стала ареною військових дій двох протиборчих сил – Антанти (Англія, Франція, Росія) та Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Плани поневолення українських земель виношували обидва блоки імперіалістичних держав (Антанта та Троїстий союз). Зокрема, Росія готувалася загарбати Галичину, Закарпаття та Буковину. Австро-Угорщина прагнула приєднати до себе Волинь та Поділля. Німеччина готуючись до «дранг нах остен» (рух на Схід), мала на меті узяти під свій протекторат Донбас, Крим тощо. До російської армії було мобілізовано близько 3,5 млн. селян і робітників Східної України, а до австро-угорської – 250 тис. українців Західної України і 2500 січових стрільців, загони яких сформувалися у 1914 р. у Львові із членів молодіжних військово-спортивних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» та ін.

До початку війни в Галичині було 96 таких загонів. Українські політичні партії щодо війни зайняли різні позиції. Більшість українських діячів в Російській імперії, зокрема, С. Петлюра і Д. Дорошенко, підтримали царський уряд, зайнявши позицію оборонства. ТУП (Товариство українських поступовців) на чолі з М. Грушевським пропонувало дотримуватись нейтралітету. Група діячів УСДРП (В. Винниченко) висловилася проти війни.

У Галичині українські політичні партії (Національно-демократична, Радикальна, Соціал-демократична) створили під керівництвом К. Левицького Головну Українську Раду (ГУР). Цей осередок підтримав свій уряд, доклавши

багато зусиль для мобілізації українства під гаслами австро-німецького блоку. Військовою організацією Ради став Легіон українських січових стрільців, який увійшов до складу австрійського війська.

У Львові в серпні 1914 р. була створена Спілка визволення України (СВУ) з представників українських партій. До її складу увійшли діячі «Спілки» – М. Меленевський та О. Скоропис, колишні члени УСДРП – А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов. Представники СВУ робили головну ставку на німецьку армію, вбачаючи в ній силу, здатну здолати Російську імперію, що таким чином сприяло б утворенню самостійної України. В Австро-Угорщині також діяли політичні сили проросійської орієнтації, які заснували в Києві «Карпато-русский освободительный комитет».

Під час війни ареною жорстоких бойових дій стала Галичина. Австро-угорська армія в ході Галіційської битви (серпень-вересень 1914 р.) зазнала поразки, а російські війська досягли Карпат. Однак у 1915 р. в результаті контрнаступу австро-німецьких військ російська армія мусила залишити Буковину та більшу частину Галичини. Повернення австрійської влади викликало нову хвилю репресій проти українців, яких підозрювали в русофільстві.

Новий наступ військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова відбувся весною 1916 р. Російська армія повернула свої втрачені позиції в Західній Україні. Однак до кінця 1916 р. російські війська втратили вбитими і пораненими 1,2 млн. солдатів і офіцерів, полоненими – понад 2 млн. людей. З фронту дезертирувало близько 1,5 млн. військовослужбовців. Війна паралізувала роботу транспорту, промисловості і сільського господарства. Обсяг промислового виробництва скоротився на 30-50%. Зерна в Україні було зібрано на 200 млн. пудів менше, ніж до війни.

Значно погіршилося матеріальне становище населення. Селяни, змучені тяжкими податками і поборами, відмовилися виконувати воєнні перевезення, рити окопи. Понад 190 тис. робітників українських підприємств брали участь у страйках 1916 р.

Отже, війна перетворила українські землі на об'єкт експансії, арену воєнних дій, а їхніх жителів – на учасників братовбивчого протистояння. Крім того, війна зумовила руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу. Серед трудящих мас посилювались антивоєнні настрої та відбулося піднесення національно-визвольного руху, що свідчило про назрівання демократичної революції.

2. Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр.

Центральна Рада та її діяльність. Світова війна загострила всі протиріччя, що існували у Російській імперії: між капіталістичним і феодальними укладами, буржуазією і робітниками, буржуазією і поміщиками-дворянами, царатом і суспільством, імперією і національними окраїнами. Названі протиріччя зумовили повалення царизму, Лютневу демократичну революцію. Влада у Росії опинилася у Тимчасового уряду, який отримав мандат на владу від Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на час до скликання Установчих Зборів.

В Україні процес формування влади мав свою специфіку. Якщо в Росії склалося двовладдя, то в Україні – тривладдя. Поруч зі структурами російського

Тимчасового уряду і Радами постала Українська Центральна Рада (УЦР), що була утворена 4(17) березня 1917 р. представниками низки політичних партій та політичних блоків: Товариства українських поступовців (ТУП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та ін. Головою УЦР був обраний професор-історик Михайло Сергійович Грушевський.

6-8 квітня 1917 р. відбувся Український національний конгрес, у якому взяли участь делегати з багатьох губерній України, а також з Петрограду, Москви, Кубані, Криму, де було багато українців. Конгрес ухвалив утворення Центральної Ради, як вищої законодавчої влади. У червні 1917 р. утворено виконавчий орган Центральної Ради — Генеральний секретаріат, який очолив письменник Володимир Кирилович Винниченко.

У своєму I Універсалі (10 червня 1917 р.) УЦР проголосила автономію України у складі оновленої Росії. Однак під тиском Тимчасового уряду УЦР змушена була прийняти II Універсал (3 липня 1917 р.), де відмовлялася від автономії до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

Після повалення більшовиками Тимчасового уряду та утворення Раднаркому на чолі з В.І. Леніним (25—26 жовтня 1917 р.) Центральна Рада проголосила себе вищою владою в Україні, зайняла антибільшовицьку позицію і прийняла III Універсал (7 листопада 1917 р.). У цьому документі говорилося про: утворення Української Народної Республіки (УНР) у складі Російської Республіки; передачу землі селянам; введення 8-годинного робочого дня; державний контроль над виробництвом; демократичні свободи тощо. Однак у здійсненні своїх рішень УЦР проявила повільність та непослідовність, що зменшило її авторитет і призвело до зростання більшовицького впливу в Україні.

Режим гетьмана П. Скоропадського. Центральна Рада була розпущена і в українських землях виникло нове державне утворення — гетьманат «Української держави». Це була нова модель української держави, яка повинна була зупинити радикалізацію, дезорганізацію і деградацію суспільства, стати творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався на приватній власності та дотриманні правових норм. П. Скоропадський, очоливши гетьманат, зосередив у своїх руках усю повноту влади. Він призначав голову Ради Міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію. У «Грамоті до всього Українського народу» гетьман обіцяв «забезпечити населенню спокій, закон і можливості творчої праці».

У період гетьманату відбувається деяке налагодження економічного життя. Це було зумовлене відновленням приватної власності, підтримкою П. Скоропадським вільного підприємництва, можливістю промислових і торговельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади, широкий збут товарів до Австро-Угорщини та Німеччини. Протягом короткого часу було відновлено грошовий обіг, створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі. Поступово було відновлено залізничний рух, реорганізовано державний флот.

Разом з тим становище трудящих значно погіршилося. Власники фабрик і заводів, намагаючись ліквідувати здобутки робітників періоду революції, застосовували так звані локауті — зупинки підприємств з наступним набором нової дешевої робочої сили. П. Скоропадський мав намір відновити козацтво як основу національної армії. Однак реалізувати цей план не встиг. Не вдалося здійснити також і заплановану аграрну реформу на базі викупу великої поміщицької власності.

Певних успіхів було досягнуто у сфері відродження національної культури і освіти. Було створено понад 150 українських гімназій, вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників, відкрито 2 державних університети у Києві, Кам'янець-Подільському широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів, Національна галерея мистецтв. Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр тощо). У листопаді 1918 р. відкрито Українську Академію Наук, президентом якої став В. Вернадський. У духовній сфері важливим зрушенням стало утворення влітку 1918 р. Української автокефальної православної церкви.

Гетьманська держава значних успіхів досягла у сфері зовнішньої політики: український уряд розширив коло зовнішніх відносин, вів переговори та контактував з Грузією, Доном, Кримом, Кубанню, Литвою, Фінляндією, Голландією, Іспанією, Данією, Норвегією, Швецією та ін. Разом з тим уряд проводив пронімецьку політику, забезпечив умови для пограбування України окупантами.

У листопаді 1918 р. Німеччина і Австро-Угорщина зазнали поразки у світовій війні і змушені були вивести свої війська з України, що привело до низки важливих наслідків, зокрема: утворення Західної Української Республіки (ЗУНР), до складу якої увійшли Галичина, Буковина, Закарпаття; падіння режиму гетьмана Скоропадського і прихід до влади Директорії на чолі з В. Винниченком.

Отже, консервативним силам за допомогою авторитарної влади так і не вдалося стабілізувати політичне і економічне становище в Україні. Не могли кардинально змінити ситуацію на краще окремі успіхи П.Скоропадського у сфері освіти, економіки, міжнародних відносин. Внутрішні і зовнішні протиріччя виявилися сильнішими за гетьманську владу. Падіння режиму гетьмана П. Скоропадського було зумовлено такими причинами як: залежність Української держави від австро-німецьких військ; відсутність регулярної армії, реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя; вузька соціальна база; підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади; наростання соціальної напруги та формування організованої опозиції.

Правління Директорії. Партії соціалістичної орієнтації у травні 1918 р. утворили опозиційний гетьманові Український національно-державний союз (з серпня — Український національний союз). У ніч на 14 листопада на таємному засіданні керівництва політичних партій УНС було створено новий орган відновленої УНР — директорію на чолі з В. Винниченком. Командуючим військами

став С. Петлюра. Крім того, до складу Директорії увійшли Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко.

Армія Директорії, ядро якої становив полк січових стрільців полковника Є. Коновальця, розгромило 18 листопада 1918 р. військо гетьмана П. Скоропадського, а 14 грудня 1918 р. здобула Київ. Зрікшись влади, Скоропадський виїхав до Німеччини. Директорія проголосила відродження Української Народної Республіки, відновила її закони та призначила свій перший уряд під керівництвом В. Чеховського. Вища законодавча влада належала Трудовому конгресові, який був сформований з селянських і робітничих депутатів, представників інтелігенції. Однак внутрішня політика Директорії відзначалася непослідовністю і наявністю суттєвих суперечностей. Декларуючи ліквідацію приватної власності на землю, уряд так і не зміг втілити в життя цей закон. Залишилась недоторканою і поміщицька земля. Директорія заявила про свою солідарність з робітниками, але разом з тим придушувала страйки і розганяла профспілки. На Правобережжі і Чернігівщині відбувалися єврейські погроми. Елементом дезорганізації державного життя було і особисте протистояння лідерів Директорії, відсутність у них єдності поглядів на першочергові завдання влади та політичну орієнтацію країни. Гостро дискутувалося питання, що краще для України: парламентська республіка чи радянська система? У зовнішній політиці Директорія орієнтувалася на держави Антанти, передусім Францію. З Францією був підписаний договір, за яким Україна підпала під її протекторат.

Наприкінці грудня 1918 р. – у січні 1919 р. політична ситуація в Україні загострилася. На Півдні України та в Криму відповідно до україно-французької угоди висадилися 60-тисячні війська Антанти. На Південному Сході росла небезпека з боку Добровольчої армії генерала Денікіна, який прагнув відтворити Російську імперію. Польща мала претензії на Галичину. Вона вже захопила Львів і продовжувала тиснути на схід уряд і армію Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Проти Директорії рішуче виступили також Радянський уряд Росії та більшовики України. 20 листопада 1918 р. був створений Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд, який 4 грудня дав наказ радянським військам розпочати наступ на територію України. 1 січня 1919 р. у Харкові влада перейшла до Рад, а 3 січня в місто ввійшли передові радянські частини і переїхав більшовицький Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд.

Директорія намагалася низкою дипломатичних кроків (спроби налагодження контактів з Антантою, проголошення Акта возз'єднання УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.) вивести державу з політичної ізоляції, знайти засоби для зміцнення власних дипломатичних, фінансових та воєнних позицій. Однак ці кроки були безуспішними. Виявився безперспективним курс на союз з Антантою, яка робила ставку на відновлення єдиної і неділимої не більшовицької Росії. Не виправдав сподівань і акт возз'єднання УНР і ЗУНР, який значною мірою мав формальний декларативний характер. Отже, УНР і ЗУНР не мали реальних сил, щоб посилити інтеграцію та боронити свою державність. Під час падіння гетьманату Директорія мала 100-тисячну армію, а перед здачею Києва наприкінці січня 1919 р. могла розраховувати лише на 21 тис. бійців. Більшість вояків не хотіли ризикувати життям заради збереження влади Директорії. Поразка Директорії стала реальною

після того, як радянські війська 12 січня захопили Чернігів, 19 січня – Полтаву, а 27 січня – Катеринослав. 5 лютого 1919 р. війська УНР залишили Київ, а навесні цього року радянська влада була встановлена на всій території України, крім Надзбруччя і західних областей.

Отже, народна підтримка, швидке формування армії, авторитетні та впливові лідери, вдало обраний момент для повстання сприяли приходу Директорії до влади. Однак її недалекоглядна, суперечлива внутрішня політика, відсутність моделі державотворення, протистояння політичних лідерів, слабкість армії, міжнародна ізоляція, втрата контролю за розвитком подій були тими причинами, які не дали змоги Директорії надовго втриматись при владі і побудувати незалежну УНР.

Прихід до влади більшовиків. Україна була одним з головних театрів воєнних дій громадянської війни в колишній Російській імперії. Війна розпочалася з того, як більшовики розігнали Установчі збори у січні 1918 р. Основна причина війни полягала у неприйнятті нового політичного режиму, більшовицьких ідей та економічної політики радянського керівництва з боку різних соціальних верств: буржуазії, дворян-поміщиків, значної частини селянства й інтелігенції. З подіями громадянської війни тісно переплелась визвольна боротьба народів проти інтервенції військ німецького блоку і Антанти.

Після поразки Директорії Україна стала ареною бойових дій між силами Червоної Армії і білогвардійської армії Денікіна. У квітні-серпні 1920 р. Червона Армія воювала з польсько-українським військом (що було наслідком угоди С. Петлюри з польським урядом). З серпня 1920 р. велась війна проти військ Врангеля, яким пощастило закріпитись в Криму після поразки Денікіна. У листопаді 1920 р. радянські війська вигнали білогвардійців із Криму. Одночасно війська Червоної Армії розгромили решту петлюрівських військ між річками Дністер та Південний Буг.

В умовах громадянської війни на території, яка контролювалась. Урядом РСФРР і УСРР, здійснювалась економічна політика «воєнного комунізму». Її основні риси: мілітаризація всього економічного життя, жорстка централізація управління і розподілу ресурсів; заборона приватної торгівлі; введення продрозкладки; карткова система забезпечення; націоналізація банків і промислових підприємств; введення загальної трудової повинності під гаслом: «Хто не працює, той не їсть!». На характер, хід і результати громадянської війни в Україні великий вплив мали коливання українського селянства, в розумінні якого уживались комуністичні уявлення про справедливість, бажання вільно працювати на власній землі і самостійно користуватися результатами своєї праці. Все це проявилось у діяльності т. зв. Революційно-Повстанської армії, яку очолив Нестор Махно. Селянська армія, яка нараховувала в різні періоди громадянської війни від 5 до 80 тис. бійців, спочатку в союзі з Червоною Армією вела бої проти білогвардійців (Денікіна, Врангеля), а згодом проти більшовицьких сил, які проводили на Україні політику воєнного комунізму.

Загострення стосунків Радянської держави з селянством припадає на першу половину 1921 р., коли повстанський рух поширився майже на всю територію України. Але на той час радянська влада вже досить зміцніла і селянські повстання було придушено завдяки силам регулярної більшовицької армії.

Головними політичними наслідками громадянської війни в Україні стали: усунення з політичної арени українських національних сил, їх дискредитація; загибель УНР; встановлення Радянської влади, утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

3. Здобутки української культури на початку ХХ ст.

Розвиток науки і освіти. Капіталістичні трансформації в Російській імперії сприяли розвитку науки і техніки не тільки в Москві й Санкт-Петербурзі, але й в різних російських губерніях.

Розвиток природничих наук і техніки в Україні на початку ХХ ст. пов'язаний з діяльністю математика Д. Граве, фізика Д. Романського, зоолога О. Сєверова, ботаніка В. Арнольдї, епідеміолога і мікробіолога М. Гамалії, металурга М. К. Курако та ін.

Активну діяльність розгорнуло Київське товариство повітроплавання, засноване в 1909 р. Членами товариства були видатні конструктори і льотчики Д. Григорович, І. Сікорський, П. Нестеров та ін. І. Сікорський сконструював перші в світі багатомоторні літаки: «Російський витязь» та «Ілля Муромець».

Найвидатнішим істориком України початку ХХ ст. був М. С. Грушевський. Найбільшою його науковою працею вченого є десяти томна «Історія України-Русі», в якій висвітлена історія України до 1663 р. Головною заслугою М. Грушевського є створення і послідовне проведення у своїх працях нової схеми наступності українського історичного процесу від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство до Великого князівства Литовського та держави Богдана Хмельницького. Як і інші представники народницької історіографії, Грушевський головною рушійною силою історичного процесу вважав народ. До наукової школи М. Грушевського належали видатні українські історики, зокрема у Катеринославі продовжувалася діяльність неперевершеного дослідника історії запорозького козацтва Д. Яворницького.

Низка важливих праць з українського фольклору, мовознавства й літератури створив видатний учений-філолог, сходознавець, історик А. Кримський. Значною подією в розвитку українського мовознавства було видання «Словника української мови» за редакцією Б. Грінченка.

У зв'язку з подальшим зростанням потреби в спеціалістах мережа навчальних закладів і учнів та студентів у них збільшувалися. У 1914-1915 навчальному році в українських губерніях Російської імперії налічувалось 26 тис. загальноосвітніх шкіл, у яких навчалися 2,6 млн. учнів. Працювали також 80 середніх спеціальних навчальних закладів (механіко-технічні, гірничі, залізничні та інші училища), в яких навчалися 12,5 тис. учнів, і понад 60 нижчих професійно-технічних училищ і шкіл, у яких здобували освіту і ремесло близько 5 тис. учнів. У 27 вищих навчальних закладах, у тому числі в трьох університетах – Харківському, Київському і Новоросійському (у Одесі), навчалися 35,2 тис. студентів.

Однак усе це не задовольняло потреб, унаслідок чого три чверті було неписьменним Крім того, царський уряд не допускав української мови в навчальні заклади, включаючи початкові школи.

Не краще з освітою було й на західноукраїнських землях, особливо в гірських районах, де вміла писати й читати лише одна людина з десяти. Рівень освіти в

західноукраїнських землях був нижчим, ніж в усіх інших провінціях Австро-Угорської імперії.

Викладання українською мовою велося у край незначній кількості гімназій. Українців серед учнів гімназій було лише 20%.

У Львівському університеті викладання майже повністю велося польською мовою, у Чернівецькому – німецькою. При цьому у Львівському університеті в 1911 р. серед студентів українці становили п'яту частину, у політехнічному інституті – 4,4 %.

Національне культурне піднесення розпочала в Україні революція 1917 р. Попри несприятливі економічні, політичні та військові обставини практично всі уряди України – Центральна Рада, Українська держава гетьмана П. Скоропадського, Директорія, більшовики – намагалися розвивати освіту, літературу, мистецтво.

Поклала початок створенню національної освіти лише революція. В березні 1917 р. була відкрита українська гімназія в Києві, десятки українських гімназій в інших містах. У жовтні 1917 р. розпочинає свою роботу Український народний університет у Києві, а в Житомирі – Український учительський інститут. Восени 1918 р. створені університети у Катеринославі та Кам'янці-Подільському, консерваторія в Харкові, сільськогосподарський інститут в Одесі.

Значною подією в культурному житті України стало заснування в листопаді 1918 р. Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), яка мала три відділення: історико-філологічне, фізико-математичне, соціально-економічне. Першим президентом Академії був обраний всесвітньовідомий український учений В. Вернадський. До першого складу Академії ввійшли також такі знані українські вчені, як історик Д. Багалій, економіст М. Туган-Барановський, правознавець Ф. Тарановський, біолог М. Кащенко та ін.

Водночас постійні військові події, що велися на території України, часта зміна політичної влади, економічна розруха, яка була викликана громадянською війною та іноземною інтервенцією, не могли сприяти розвитку освіти, науки, культури. а рівнем освіти й Україна була далеко відкинута від провідних європейських країн.

Українська література, театр, музика. На початку ХХ ст. в українській літературі розвивалися демократичні традиції, що були започатковані Т. Шевченком. У центрі уваги більшості українських письменників було життя простого народу, його нелегка доля, сподівання на краще життя. У численних творах Михайла Коцюбинського таврувався царизм і вся самодержавна система, створені яскраві образи революціонерів. У повісті «Fata morgana» Коцюбинський глибоко художньо й правдиво змалював соціальні конфлікти, революційні події, психологію мас, настрої і думки селян.

Письменницею широкого діапазону виступала Леся Українка (Лариса Петрівна Косач). Вона створила велику кількість високохудожніх поетичних, прозових і драматургічних творів: «Contra spem spero», «Лісова пісня», «Кам'яний господар» та ін, у яких глибоко відображено життя народних мас, їх прагнення до свободи, послідовно проводиться думка про громадське призначення творчості письменника.

Плідну літературну творчість і активну політичну діяльність поєднував Володимир Винниченко. Він був одним з лідерів українських партій – спочатку РУП, а потім УСДРП, у 1917 р. став головою уряду Центральної Ради. У своїх ранніх творах – оповіданнях і повістях «Голота», «Солдатики», «Контрасти», «Малорос-європеець» та інших В. Винниченко реалістично зображував соціальні контрасти, глибоко відтворював внутрішній світ героїв.

У драматичних творах В. Винниченка, значна частина яких була написана в еміграції після поразки Української революції, показані українська інтелігенція, українське місто. Письменник художньо дослідив психологію політизованої людини, революціонера-аскета, зобразив конфлікт між ідеалами людини та її політичними поглядами, моральні хитання особистості.

На Буковині найвидатнішою письменницею демократичного напрямку була О. Ю. Кобилянська. Найвизначнішим її твором є повість «Земля», присвячена гострим соціальним конфліктам, що відбувалися в українському селі на початку нового століття.

Незважаючи на тяжкі умови, продовжували розвиватися в Україні драматургія, театр, музика. Найбільш значною в Україні була театральна українська трупа М. Кропивницького до якої входили М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий та ін. У 1907 р. після успішних гастролей цієї трупи в Києві, М. Садовський заснував перший український стаціонарний театр.

В активізації музичного життя в Україні визначну роль відіграло створення М. Лисенком у 1904 р. в Києві музично-драматичної школи, яка в 1913 р. була реорганізована в консерваторію, і в 1903 році у Львові з ініціативи А. Вахнянина – Вищого музичного інституту ім. М. В. Лисенка. Світової слави в ці роки набула видатна українська співачка С. Крушельницька.

Продовжуючи свою творчу роботу видатний український композитор М. Лисенко написав твори, які мали глибоко громадянське, революційне звучання: хор-гімн «Вічний революціонер» на слова І. Франка, кантату «До 50-х роковин смерті Т. Г. Шевченка» тощо.

Низку творів високого громадянського звучання написали учні й послідовники М. Лисенка. Зокрема, К. Стеценко створив героїчну оперу «Кармалюк», музично-вокальні твори на слова Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки. М. Леонтович найбільше уславився хоровою обробкою народних пісень («Щедрик», «Дударик», «Козака несуть» тощо). Організуючи учнівські й народні хори, Леонтович багато зробив для розвитку масового хорового мистецтва.

На західноукраїнських землях композитором демократичного напрямку був С. Людкевич. У своїх творах «Хор підземних ковалів», «Останній бій», «Кавказ» (на слова Т. Шевченка) Людкевич створив образ нескореного народу.

Архітектура й образотворче мистецтво. У архітектурі й образотворчому мистецтві відбувалися складні процеси пошуку нових форм, що було пов'язано з руйнуванням старих світоглядних основ, певною кризою класичних і реалістичних традицій.

У архітектурі на початку ХХ ст. поширилися стилі модерн (від французького *moderne* – новітній, сучасний) та конструктивізм. Прихильники модерну, відмовляючись від принципів класичної архітектури, шукали натхнення не в гармонійній і раціональній архітектурі античної епохи, а в дивовижних образах Середньовіччя. Вони часто застосовували народні мотиви, різні вигадливі оздобы, символічні химерні орнаменти. Натомість конструктивісти прагнули показати красу сполучення самих архітектурних форм і конструкцій. Для цього архітектори використовували нові залізні конструкції й оздоблювальні матеріали (цементне ліплення, штукатурка, прикраси з витого заліза та ін.). Вони часто вдавалися до асиметричного планування будівель, деформації звичних форм (вигнуті карнизи, криволінійні віконні прорізи та ін.).

Одними з кращих споруд у стилі модерн є Критий ринок на Бессарабці в Києві (архітектор Г. Гай) та «Будинок з химерами» (архітектор В. Городецький чимало архітекторів намагалися поєднати принципи модерну з прийомами народної дерев'яної архітектури і народного прикладного мистецтва (форми дерев'яних хат, господарських будівель, національний орнамент, барвіста кераміка тощо.). У цьому стилі українського модерну споруджено за проектом архітектора В. Кричевського будинок Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей) і школу ім. І. Котляревського, у Харкові художнє училище (архітектор К. Жуков) та ін.

Серед катеринославських будинків початку ХХ ст. найбільшою яскравим пам'ятником модерну із застосуванням українських національних мотивів є відомий Будинок інженера В. Хреннікова в Катеринославі (нині Гранд-Готель «Україна»).

Яскравим прикладом конструктивізму початку ХХ ст. у нашому місті є Палац залізничників, побудований за проектом відомого архітектора М. Гінзбурга.

У Харкові архітектор О. Бекетов створив будинки Харківського медичного товариства з Бактеріологічним інститутом ім. Л. Пастера і Комерційного інституту, М. Верьовкін спорудив адміністративний будинок страхового товариства «Росія» (тепер Палац праці) і прибутковий житловий будинок кредитного товариства «Саламандра» на Сумській вулиці.

У Севастополі у 1905 р. за проектом архітектора В. Фельдмана зведено будинок панорами «Оборона Севастополя», в якому було розміщено полотно панорами, створене художником-баталістом Ф. Рубо.

У образотворчому мистецтві продовжували свою діяльність художники К. Костанді, М. Пимоненко, С. Васильківський та ін. Так, нові цікаві картини створив С. Васильківський. Зокрема, разом з художниками М. Самокишем та М. Беркосом він написав для будинку Полтавського земства три монументальні композиції – «Чумацький Ромоданівський шлях», «Вибори полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота». Любов до рідної України надихала й О. Мурашка, автора відомого твору «Похорон кошового», жанрових картин з життя українських селян. У Західній Україні плідно працювали в живопису І. Труш і А. Манастирський. Перший із зазначених художників створив низку портретів видатних діячів української культури: І. Франка, Л. Українки, М. Лисенка та ін. Більшість творів Манастирського написані за мотивами українських народних пісень і дум.

Значний поштовх в розвитку українського мистецтва зазначеного періоду пов'язаний зі створенням у 1917 р. Української Академії Мистецтв, Перший ректор Академії видатний художник-графік Г. Нарбут залишив помітний слід в історії української культури. Зокрема, він створив п'ятнадцять своєрідних композицій до «Української абетки», де особливо відчутні національні фольклорні мотиви. Йому належать рисунки грошових знаків Української Народної Республіки, державної символіки, гербів тощо. Для графічних творів характерні витончена техніка, бездоганний художній смак.

Контрольні запитання

1. Які нові тенденції в соціально-економічному розвитку України з'явилися на зламі ХХ-ХХІ ст.
2. Які були причини і завдання революції 1905-1907 рр.?
3. Який вплив мала революція на розвиток національного руху в Україні?
4. Які політичні партії діяли в Україні під час революції?
5. У чому суть політичної реакції після поразки революції?
6. Які цілі переслідувала аграрна реформа П. Столипіна? Чи були вони досягнуті?
7. Які були причини Першої світової війни?
8. Які цілі у війні переслідували її основні учасники?
9. Які наслідки мала війна для українського населення?
10. Хто такі січові стрільці?
11. Що Ви знаєте про Брусиловський прорив?
12. Який партійний склад і політична орієнтація Центральної Ради?
13. У чому основний зміст I, II, III, IV Універсалів Центральної Ради?
14. Чому Центральна Рада не змогла добитися незалежності України?
15. У чому причини перевороту П. Скоропадського?
16. Чому Директорії не вдалося побудувати демократичну українську державу?
17. Хто такий Махно? На які соціальні сили він спирався? Яку мету ставили його дії?
18. У чому причина успіхів Червоної Армії в боротьбі з Директорією, іноземними інтервентами, Денікіним, Врангелем?
19. Які політичні наслідки громадянської війни в Україні?
20. Яким був вплив революційних подій початку ХХІ ст. на розвиток освіти в Україні?
21. Що Ви знаєте про здобутки української науки на початку ХХІ ст.?
22. Якими були особливості української літератури початку ХХІ ст.?
23. Що характеризує стилі модерн і конструктивізм? Чи можете назвати приклади застосування зазначених стилів у архітектурі?
24. Кого з видатних українських художників початку ХХІ ст. Ви знаєте?

Тема 7. Розвиток української державницької ідеї в міжвоєнний період та у роки Другої світової війни. Культура українських земель у 20 -х - 80 -х років ХХІ ст.

План

1. Зміцнення більшовицької влади в Україні.
2. Україна в Другій світовій війні.
3. Радянізація української культури

Опорні терміни: федерація, радянська влада, продрозкладка, продподаток, неп, денаціоналізація, кооперація, кооператив, червонець, репресії, культ, класова боротьба, індустріалізація, план, п'ятирічка, Дніпрогес, колективізація, конституція, змагання, новатори, стахановці, номенклатура, диктатура, тоталітарний режим, голодомор, соціалістичне будівництво, командно-адміністративна система, фашизм, нацизм, агресія, ультиматум, пакт, оборона, оточення, окупація, плацдарм, рейд, рейкові операції, ОУН, УПА, партизани, фронт, героїзм, мужність, звитяга, Червона армія, Перемога, загальна освіта, інститут, соціалістичний реалізм, кіно.

1. Зміцнення більшовицької влади в Україні

Входження України до складу СРСР. Україна вийшла з громадянської війни поділеною на 4 частини: Галичина і Волинь опинилась у межах Польщі, Буковина – Румунії, Закарпаття – Чехословаччини; всі землі на схід від р. Збруч увійшли до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Формально УСРР виникла як самостійна держава, що знаходилася з РСФРР лише у договірних відносинах, однак фактично, починаючи з 1919 р., вона була у повній залежності від останньої, адже керівники УСРР були членами КПУ, що була не самостійною партією, а однією з організацій РКП(б). Тому вони були зобов'язані керуватися вказівками з Москви. Російські керівники не зважали на незалежний статус України і час від часу втручалася в її внутрішні справи. Частина компартійної верхівки – і в Україні, й у Росії – прагнула побудувати радянську державу в кордонах колишньої Російської імперії.

У березні 1922 р. українське керівництво звернулося до Центрального Комітету РКП(б) з пропозицією упорядкувати відносини між РСФРР і УСРР, маючи на увазі утворення конфедерації радянських республік, тобто збереження їх суверенітету. Враховуючи, що подібні пропозиції були висунуті й у інших республіках, Політбюро ЦК Російської компартії створило спеціальну комісію під головуванням В. Куйбишева. Спочатку комісія схилилася до пропозиції Й. Сталіна про входження республік до складу РСФРР на правах автономії (план «автономізації»). Однак після гострої критики плану «автономізації» з боку В. Леніна комісія ухвалила план створення федерації радянських республік. Саме цей план був покладений в основу установчих документів, Декларації про утворення СРСР і Союзного Договору, що були прийняті 30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді Рад, і першій Конституції СРСР, що була прийнята в січні 1924 р.

Союз заснували: Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Українська Соціалістична радянська Республіка, Білоруська Соціалістична Радянська Республіка, Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, що складалася з трьох автономій (Грузії, Вірменії, Азербайджану). Формально СРСР від утворення й до свого кінця був федеративною державою,

тобто державою, яка складається з низки суверенних держав, які утворили разом союзний центр і добровільно передали йому частину своїх повноважень.

УСРР (з 1936 р. – УРСР), як і інші союзні республіки, мала всі державні атрибути: власну законодавчу й виконавчу владу, конституцію, герб, прапор тощо, але фактично українська влада мусила лише виконувати рішення, що приймалися центром, а вся державна атрибутика мала лише декоративний характер. Більшість питань внутрішньої та економічної політики мали вирішуватися на республіканському рівні. Однак жорстка централізація, що посилилася в умовах правління Сталіна, поступово призвела до повної ліквідації суверенітету республік і перетворення СРСР із федеративної держави в унітарну, тобто таку, де республіки фактично були не державами, а адміністративними територіями, хоча і зберігали деякі атрибути державності. Про це свідчать визнання територіальної цільності України, існування в республіці власного адміністративного центру та державного апарату, надання певних прав компактно проживаючим національним меншинам та ін. Свідченням унітарного характеру новоствореної багатонаціональної держави є той факт, що більшість республіканських керівників України призначалися з Москви: у 1923 р. – П. Постишев, у 1925 р. – Л. Каганович, у 1938 р. – М. Хрущов.

Відтак Союз РСР фактично став унітарною державою, тобто державою, яка складається не з суверенних держав (республік, земель, штатів), а з адміністративно-територіальних одиниць. Україна фактично була не державою, а адміністративною територією, хоча і зберігали деякі атрибути державності.

Водночас у 1920-ті рр. радянське керівництво ще не наважувалося відверто ігнорувати національні інтереси України, більше того – проводило політику українізації в кадровій політиці (коренізацію) й культурно-освітній сфері. Однак з 1930-х рр., після встановлення сталінської диктатури й тоталітарного режиму, відбулося «згортання» зазначеної політики, адже вона, на думку більшовицького керівництва, почала виходити з-під їхнього контролю суперечила «пролетарському інтернаціоналізму» й заважала будувати соціалістичне суспільство. На зміну політики українізації прийшла політика уніфікації, радянізації, русифікації з метою перетворення всіх народів СРСР у єдину спільноту – радянський народ. Збільшилося й число союзних радянських республік – до кінця 1930-х рр. їх стало 16.

Економічна політика в Україні. Політична і економічна криза в країні змусила більшовицьке керівництво тимчасово відмовитись від політики воєнного комунізму і перейти до непу. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком. Незабаром уряд УРСР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн. пудів зерна замість 180 млн. пудів згідно з продрозкладкою.

Поява непу була зумовлена наступними об'єктивними причинами: закінчення громадянської війни, перехід до мирного будівництва, початок відбудови господарства; кризовий стан економіки; невдоволення селянства продрозкладкою, що періодично виливалося у збройні виступи проти існуючої влади; спад світового революційного руху і втрата надії на швидке здійснення світової революції, матеріально-технічної допомоги з боку західного робітничого класу.

Нова економічна політика передбачала систему заходів, що спрямовані на використання товарного виробництва, запровадження ринкових відносин, економічних методів господарювання. Найважливішими з них були: заміна продрозкладки продовольчим податком; денационалізація частини промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, допуск приватного капіталу, заохочення іноземних концесій (у 1921 р. орендувалось понад 5 тис. підприємств); відмова від натуралізації господарських відносин і запровадження вільної торгівлі (на території УСРР діяло біля 75 тис. приватних торговельних закладів); нормалізація фінансової системи (відновлено у повному обсязі грошовий обіг, банки, кредитні установи, проведено грошову реформу 1922-1924 рр., яка зупинила інфляцію); децентралізація керівництва промисловістю (введення галузевих госпрозрахункових трестів).

Впровадження непу в Україні дало позитивні результати щодо виведення економіки з кризи, відбудови і подальшого розвитку народного господарства, незважаючи на помилки і великі труднощі ліквідовано повстанський рух, бандитизм, досягнута стабільність в Україні. В 1923 р. були завершені аграрні перетворення. Дрібні селянські господарства збільшилися за рахунок поміщицьких та церковних земель, а також наділів. До селян перейшло 31 млн. десятин землі, тобто 92% земельного фонду республіки. Селянські господарства швидко відновили своє виробництво, підняли продуктивність у землеробстві і тваринництві. Виробництво зерна в Україні майже досягло довоєнного рівня. Особливо успішно розвивався в республіці кооперативний рух. Кооперативні товариства експортували свою продукцію, яка успішно конкурувала на європейському ринку.

Завдяки непу було відновлено промислове виробництво, налагоджена робота транспорту, усунуті наслідки голоду, подолана інфляція, проведена грошова реформа і введена тверда грошова одиниця – червонець (8,6 гр. золота). Однак неп не слід ідеалізувати, бо ця політика означала лише тимчасове повернення до ринкової економіки і вона, на жаль, проіснувала лише до 1929 р. Обмеженість і непослідовність нової економічної політики згодом полегшили Сталіну повернення до воєнно-комуністичних методів управління державою.

Отже, неп був реакцією на об'єктивні обставини – кризовий стан економіки, невдоволення селян продрозкладкою, спад світового робітничого руху тощо. Запровадження нової економічної політики сприяло відродженню приватної ініціативи, поліпшенню економічної ситуації. Ця політика була вимушеним тактичним кроком, а не стратегічною лінією більшовиків.

Водночас не можна ідеалізувати неп, адже подальше проведення непу не могло призвести до значного відставання радянської економіки від західних країн, які мали потужну індустрію. Необхідно було в найкоротший час провести власну індустріалізацію. Для цього, на думку більшовицького керівництва, були потрібні: по-перше, планова економіка що й було реалізовано у формі п'ятирічних планів; по-друге, великі капіталовкладення. У зв'язку з цим постало питання: де взяти гроші? З'ясувалося, що гроші може дати тільки село: посіяли зерно, зібрали врожай, продали його за кордон – отримали валюту. Далі постало й друге питання: яким чином хліб (гроші) вилучити у селянина? Спочатку була невдала спроба

використати метод «ножиць цін», тобто в наказному порядку встановити низькі ціни на хліб і одночасно різко підняти ціни на промислову продукцію. Проте селяни відмовилися продавати хліб і купувати промислову продукцію (реманент, одяг, взуття тощо). Тоді влада зробила спробу відібрати у селян хліб примусово. Знову не вийшло: селяни або обмежували виробництво власними потребами, або ховали врожай. Відтак у Й. Сталіна виникла ідея використати ідею В. Леніна про кооперацію для примусового об'єднання селянських господарств у колгоспи, оскільки вилучити хліб з колгоспів було набагато легше, ніж у мільйонів окремих селянських господарств.

При проведенні масової колективізації, що розпочалася наприкінці 1920-х рр., було допущено безліч зловживань, головними з яких були неповага до власного народу, ігнорування приватних інтересів селянства, жорстокість методів колективізації. Як наслідок – негативні наслідки політики колективізації. Серед них – голодомор 1932-33 рр., який призвів до загибелі мільйонів селян. У 2006 р. Верховна Рада України визнала голод 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Слід усвідомити причини того, що голодомор був особливо жахливим в Україні, що стало підставою називати його геноцидом проти українського селянства. По-перше, Україна була основною житницею СРСР. По-друге, волелюбні українські селяни-хлібороби чинили найбільш відчайдушний опір політиці колективізації й були здатні зірвати цю політику.

Однак попри великі жертви й складнощі, основна мета колективізації була досягнута: ціною мільйонів людських життів Радянська держава отримала хліб, перетворила його у валюту, створила фінансову основу для проведення індустріалізації. В процесі індустріалізації в Україні було побудовано сотні тисяч великих промислових об'єктів, серед яких: Дніпрогес, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Харківський тракторний завод, Краматорський завод важкого будування, Луганський паровозобудівний завод тощо. На кінець другої п'ятирічки (1933 – 1938 рр.) вартість валової продукції України порівняно з 1913 р. збільшилася в 7 разів, промислова продукція України перевищувала продукцію всієї промисловості дореволюційної Росії. По видобутку вугілля Україна зайняла четверте, а по виробництву чавуну – третє місце у світі. Машинобудівна промисловість України в 1940 р. перевищила рівень 1913 р. в 50 разів. Тож наприкінці 1930-х рр. Україна перетворилася з аграрно-індустріальної республіки на індустріально-аграрну.

Варто також відмітити, що політика індустріалізації була б неможливою без масового ентузіазму, самовідданості, трудової звитяги мільйонів людей, чим зловживала більшовицька влада, всіляко експлуатувала найкращі людські якості. У середині 1930-х рр. на Донбасі виник так званий стаханівський рух, названий на честь шахтаря О. Стаханова. Участь у стаханівську русі взяли трудівники всіх республік країни і різних галузей. Зокрема, стаханівський рух на залізничному транспорті започаткував машиніста тепловозу П. Кривоніс.

Головним соціальним наслідком націоналізації засобів виробництва, індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства була ліквідація промислово-фінансової торговельної і сільської буржуазії, створення міського і сільського пролетаріату, позбавленого приватної власності. Вважалось,

що були створені соціалістичні за своїм характером класи та ліквідована експлуатація людини людиною. Хоча насправді, замість одних панівних класів сформувався новий – партноменклатура, у колективній власності і володінні якої фактично опинилися всі засоби виробництва.

Створення партійно-бюрократичної номенклатури. Політичні репресії 1930-х рр. в Україні. Економічний розвиток в Україні, як і в СРСР загалом, відбувався в умовах формування тоталітарного режиму, встановлення сталінської диктатури. Об'єктивними причинами тоталітаризму були: слабкий економічний розвиток країни, зруйноване господарство, низька загальна й політична культура більшості населення, відсутність демократичних традицій, постійне перебування країни фактично у воєнному стані тощо. Головними суб'єктивними чинниками, очевидно, були більшовицькі вожді, передусім Й. Сталін, людина край честолюбна, енергійна, вольова, жорстока, підступна. Для Сталіна вище за все були інтереси держави й влади, а люди з їхніми інтересами, потребами, національними та іншими почуттями були «гвинтиками» державної машини.

На посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталін був обраний у 1922 р., згодом В. Ленін усвідомив, яку небезпеку створює діяльність Й. Сталіна. Він запропонував (у листі до з'їзду партії) усунути Сталіна з цієї посади. Однак виконання цієї рекомендації було заблоковано впливовими партійними діячами Л. Каменєвим і Г. Зинов'євим, бо головну небезпеку встановлення авторитарного режиму вони бачили в особі Л. Троцького, а не Й. Сталіна. Й. Сталін разом з Г. Зинов'євим і Л. Каменєвим усунули Л. Троцького, потім виступив проти своїх союзників разом з М. Бухаріним та О. Риковим, а потім (у 1929 р.) усунув з ключових керівних посад і останніх. Одночасно встановився порядок, згідно з яким керівні посади в державі могли займати, як правило, тільки партійці з числа т.зв. партгоспноменклатури, тобто радянських чиновників. Цей порядок Й. Сталін використав для того, щоб наблизити до керівництва відданих особисто йому людей.

За активної участі Й. Сталіна в системі державного управління встановився порядок, згідно з яким керівні посади в державі могли займати, як правило, тільки партійці з числа т.зв. партгоспноменклатури, тобто радянських чиновників. Цей порядок Й. Сталін використав для того, щоб наблизити до керівництва відданих особисто йому людей.

Тоталітарному режиму, який сформувався в СРСР були притаманні наступні риси: 1) тотальне відчуження народу від власності й політичної влади; 2) монополія на владу комуністичної партії; 3) неосяжний контроль держави над усіма сферами життя радянського суспільства; 4) наявність формальних ознак соціалістичного народовладдя; 5) підпорядкування усього громадського життя одній комуністичній ідеології, надмірна ідеологізація суспільства; 6) соціальна демагогія, проголошення життя в країні втіленням добра, справедливості, матеріального благополуччя людей.

Здається цілком природним, що такий режим не міг обійтися без насилля, без застосування в управлінні й внутрішній політиці терору, без придушення будь-якого інакодумства, недопущення будь-якої критики режиму. Тому починаючи з середини 1920-х рр. у системі державної влади дедалі більше, а згодом ключове місце посідають репресивно-каральні органи. Для виправдання репресій Й. Сталін

також висуває теорію, за якою нібито чим більшими є успіхи в соціалістичному будівництві, тим гострішою стає класова боротьба.

У 1934-1938 рр. відбулося фізичне знищення більшої частини «ленінської партійної гвардії», провідних воєначальників, діячів науки та культури. Теоретичною базою масової репресивної політики стала теза Сталіна про посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва, хоча на цей час в радянському суспільстві вже не існувало жодної опозиційної до існуючого режиму сили. Від сталінського терору загинули: перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, другий секретар ЦК П. Постишев, Голова Раднаркому УРСР П. Любченко, колишній голова Раднаркому України В. Чубар, нарком освіти В. Затонський, командуючий Київським військовим округом І. Якір і безліч інших.

Політичний терор вийшов за межі Радянської України. Зокрема, здійснювався проти Організації українських націоналістів (ОУН), що була створена у 1929 р. Е. Коновальцем та ін. у Відні, мала в основному антипольський характер, поширювала свою діяльність лише на Західну Україну.

Говорячи про наслідки встановлення сталінської диктатури, варто відмітити дві речі. По-перше, вона значною мірою вплинула на характер соціально-економічного й політичного розвитку країни. По-друге, переважна більшість людей в Україні, як і в інших республіках, мало що знала про репресії, повністю довіряла партійному керівництву, обожнювала «генія всіх часів і народів Сталіна», була щиро переконана у неперевершеності радянського суспільства, його соціалістичній сутності.

За цих умов у 1936 р. була прийнята Конституція СРСР і проголошена перемога соціалізму (аналогічна Конституція УРСР з'явилася у 1937 р.). Однак об'єктивний аналіз радянського суспільства показує, що в ньому поряд з безперечно соціалістичними рисами (соціальні гарантії, планування економіки, суспільний характер виробництва) існували феодальні елементи (сталінська деспотія, кріпосне право, примусова праця, номенклатурні привілеї). Отже, саме гострота цих суперечностей і зумовила особливий драматизм в історії України радянського періоду.

2. Україна в Другій світовій війні.

Війна і входження Західної України до складу УРСР. На зламі 20-30-х рр. ХХ ст. країни Заходу опинилися у глибокій економічній і політичній кризі, яка супроводжувалася падінням виробництва, інфляцією, безробіттям, гострими соціальними конфліктами, розчаруваннями різних верств населення у капіталістичних цінностях: вільному ринку, невтручанні держави в підприємницьку діяльність, індивідуалізмі тощо. Пошуки шляхів виходу з кризи і засобів врятування своєї влади підштовхнули правлячі кола різних країн до певної «соціалізації» своєї економіки. У США, наприклад, у ході реалізації «нового курсу» президента Рузвельта були успішно запроваджені такі методи управління, як: державне регулювання економіки і система соціального захисту населення. Ті ж самі методи активно застосовувалися й у Німеччині, де утворився альянс де утворився альянс феодально-поліцейської влади, олігархії та люмпенізованих верств населення, яких об'єднала ідея панування германо-арійської раси й неповноцінності інших народів – нацизм, який підігрівався приниженням німців

після поразки в Першій світовій війні. За таких обставин у 1933 р. до влади в Німеччині прийшла Націонал-соціалістична робітничка партія на чолі з А. Гітлером.

Агресія, війни, загарбання чужих територій – це одна з форм існування німецького нацизму. У 1935 р. Німеччина захопила Саарську область, у 1936 – підтримала фашистський путч Франко в Іспанії, у 1938 – здійснила «аншлюс» Австрії та виставила ультиматум Чехословаччині з вимогою передати їй Судетську область.

Претензії Німеччини були схвалені на Мюнхенській зустрічі Гітлера (1938 р.) з керівниками Англії (Н. Чемберленом) та Франції (Е. Деладьє), які сподівалися направити таким чином німецьку агресію на Схід, на Радянський Союз. Саме тому вони не підтримали ініціативу СРСР щодо створення системи колективної безпеки у Європі. Відчувши підтримку з боку провідних європейських держав, Німеччина захопила всю Чехословаччину.

У ситуації, що склалася, керівництво Радянського Союзу погодилося з пропозицією Німеччини підписати пакт про ненапад, що й було здійснено 23 серпня 1939 р. («Пакт Молотова-Ріббентропа»). Був також узгоджений таємний протокол про поділ країн Східної Європи між Німеччиною і СРСР. Досі в наукових колах точаться дискусії стосовно цих подій. Існує думка, що провина у розв'язуванні війни лежить і на тодішньому керівництві СРСР.

Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. після нападу Німеччини на Польщу, скінчилася 2 вересня 1945 р. після капітуляції Японії (союзника Німеччини). Вона назрівала протягом багатьох років. Причини її були складними і різноманітними. Найважливішою з них було загострення суперечностей між низкою країн, зокрема, між Німеччиною, Італією та Японією, з одного боку, і США, Англією і Францією, з другого. Тому, незважаючи на глибокі суперечності, що розділяли капіталістичні країни й СРСР, війна почалася не між ними, а всередині капіталістичного світу, у ролі підпалювача війни виступила нацистська Німеччина.

Як вже зазначалося, наприкінці 1930-х рр. українські землі знаходилися у складі 4-х країн: СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. З початком німецького нападу на Польщу СРСР відповідно до угоди з Німеччиною ввів свої війська у Західну Україну (17 вересня 1939 р.). У червні 1940 р. СРСР відібрав у Румунії Північну Буковину, яка теж увійшла до складу радянської України. Відбулося об'єднання основної частини українських земель у складі СРСР. Поза Радянською Україною залишилося лише Закарпаття. Після розвалу Чехословаччини тут утворилася маріонеткова (по відношенню до Німеччини) українська держава – Закарпатська Русь, яка незабаром була загарбана Угорщиною.

Отже, восени 1939 р. та влітку 1940 р. відбулося етнічне возз'єднання України. Західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР. Незважаючи на неоднозначність і суперечливість політики сталінського режиму в Західній Україні, об'єднання вперше за багато століть у межах однієї держави більшості українських етнічних територій було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

Входження в СРСР, об'єднання з наддніпрянською Україною населення західноукраїнських земель зустрічало з ентузіазмом. Однак зміни, що відбувалися в цьому регіоні України, мали суперечливий характер. З одного боку, відбувалися

експропріація маєтків польських і румунських землевласників, перерозподіл їхньої землі між українськими селянами, українізація системи народної освіти, державних установ тощо. З іншого – активна радянська, руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеною місцевою українською інтелігенцією. Здійснювалися насильницька колективізація, антицерковні акції, репресії проти так званих «буржуазних спеціалістів», масові депортації населення.

Роль Червоної Армії в Перемозі й визволенні України. Друга світова війна ввійшла в новий період 22 червня 1941 р. після нападу Німеччини на СРСР і початку Великої Вітчизняної війни. Проти Радянського Союзу виступили у союзі з фашистською Німеччиною Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія. Велика Вітчизняна війна тривала до 8 травня 1945 р., коли був підписаний Акт про капітуляцію Німеччини.

У червні 1941 р. армія агресора нараховувала 190 дивізій (157 з них – німецькі), 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. На Україну наступала група армій «Південь» (командуючий фельдмаршал фон Рундштедт). Разом із сателітами (румунськими та угорськими дивізіями) вона налічувала 57 дивізій і 13 корпусів. Їй протистояли 88 дивізій двох фронтів Червоної Армії: Південно-Західного (командуючий генерал М.П. Кирпонос) та Південного (командуючий генерал І.В. Тюленев). В Україні було вжито низку заходів, направлених на мобілізацію сил. На фронт було відправлено понад 2 млн. жителів УРСР (понад 200 тис. з них – добровольці). Формувались загони народного ополчення. Широко залучались до будівництва оборонних споруд жителі міст і сіл.

У 1941 р. Червона Армія, у складі якої воювали мільйони українців, вела жорстокі бої під Києвом, Одесою, Харковом, на Донбасі. Особливо великих втрат зазнала вона під Києвом, де загинуло командування Південно-Західного фронту на чолі з генералом М.П. Кирпоносом, потрапило у полон понад 600 тис. червоноармійців та командирів. Червона Армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. людей, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були менше в 10 разів. Причинами перших вражаючих невдач радянських військ були некомпетентність воєнностратегічного керівництва, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна невідповідність армії, раптовість фашистського нападу, міжнародна ізоляція Радянського Союзу, розпорошення сил Червоної Армії проти Німеччини, Туреччини та Японії, масові репресії 1937-1938 рр. проти армійського командного складу. Однак ціною величезних втрат Червона Армія витримувала декілька місяців наступ ворога і зірвала виконання німцями плану «Барбаросса», за яким належало вже до зими 1941 р. вийти на лінію «Архангельськ – Астрахань». Героїзм радянських воїнів, зокрема, на території України, дав змогу керівництву СРСР організувати перебудову виробництва для потреб війни і підготувати сили для оборони Москви, а потім, у грудні 1941 р., розпочати контрнаступ і завдати німцям першого з початку їхньої агресії серйозного удару. Нашим молодим людям слід завжди пам'ятати про те, що вони є нащадками справжніх патріотів, пишатися цим.

У битві під Москвою вирішувалася доля і України, питання про її незалежність. Не менш важливу роль у цьому відіграли й дві наступні грандіозні битви Великої Вітчизняної і Другої світової війн: під Сталінградом (17 липня 1942

р. – 2 лютого 1943 р.) і на Курській дузі (5 липня – 23 серпня 1943 р). Остання битва скінчилася звільненням Харкова. Після чого розпочалося звільнення всієї України.

Наступні етапи визволення України пов'язані з битвою за Дніпро, Корсунь-Шевченківською, Львівсько-Сандомирською та ін. операціями I, II, III, IV Українських фронтів (командуючі М.Ф. Ватунін, І.С. Конєв, Р.Я. Малиновський, Ф.І. Толбухін). У ході боїв за Дніпро 25 жовтня 1943 р. був звільнений Дніпропетровськ. Розгромом ворога на підступах до Кривого Рогу та Нікополя у лютому 1944 р. завершено визволення Дніпропетровської області.

28 жовтня 1944 р. була повністю звільнена від окупантів територія УРСР, а 25 листопада наші війська вибили ворога із Закарпаття, яке незабаром було возз'єднане з Радянською Україною. Відтоді до травня 1945 р. бойові дії Великої Вітчизняної війни відбувалися за межами України. Червона Армія виконувала визвольну місію у Європі. Честь здійснення Берлінської операції була надана поряд з військами I та II Білоруських фронтів I Українському фронту на чолі з І.С. Конєвим.

Отже, визволення України було стало можливим завдяки розгрому фашистських загарбників. Для Перемога була одержана завдяки значному напруженню сил народу мужності та відданості бійців і командирів Червоної Армії, загальнонародному патріотизму, плідній співпраці фронту і тилу.

Роль антифашистського Руху Опору. Для того, щоб краще охарактеризувати характер і розмах Руху Опору під час війни, слід насамперед визначати дві головних причини його появи: поперше, радянський патріотизм більшості українців; по-друге, усвідомлення своєї жахливої долі під німецькою окупацією. При цьому основною силою (крім регулярної армії), яка боролася з ворогом, був партизанський й підпільний рух, який діяв під керівництвом Компартії й набув небачених масштабів.

В Україні не було жодної області або району, де б не діяли підпільні обкоми, міськкоми, райкоми КП(б)У. Організаторами підпілля на Дніпропетровщині були секретар підпільного обкому партії М.І. Сташков, міському партії Ю.Г.Савченко, Криворізького міському В.С. Снігірцев, Павлоградського А.П. Караванченко, Криничанського райкому В.С. Терещенко та ін. Другою особливістю радянського партизанського руху було те, що він мав централізований характер: загальне керівництво партизанським рухом в Україні здійснював Український штаб партизанського руху на чолі з генералом Т.А. Строкачем. Третя особливість – об'єднання партизанських загонів у великі партизанські з'єднання, найбільші з яких очолювали С.А. Ковпак, О.Ф. Федоров. Четверта особливість – його масовість і величезна роль у визволенні України. У період 1941-1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях налічувалося майже 180 тис. людей, третина яких загинули. За час війни партизанські формування провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км.

Серед підпільних молодіжних організацій найбільш відомі «Молода гвардія» (м. Краснодар) і «Партизанська іскра» (с. Кримки Миколаївської області).

Окрему роль у Другій світовій війні відігравала Організація українських націоналістів (ОУН), яка була створена у 1929 р. Є. Коновальцем, колишнім полковником січових стрільців. У 1940 р. розкололася на 2 провали – поміркований

ОУН-М (А. Мельник) і радикальний ОУН-Б (С. Бандера). У роки війни керівники ОУН покладали великі сподівання на те, що їм вдасться використати протистояння між СРСР і Німеччиною для здобуття незалежності України. Було декларовано боротьбу як проти німців, так і проти «совєтів». З цією метою були створені військові формування «Нахтігаль», «Роланд», «Поліська січ», УПА, дивізія СС «Галичина». Найбільш потужною силою серед них була УПА, яка в 1942-1944 рр. контролювала значні території Волині та Полісся з населенням 4 млн. людей. Були непоодинокі випадки нападів підрозділів УПА на німецькі гарнізони, інші партизанські дії. Однак масштаби таких бойових дій значно поступаються не тільки радянсько-німецькому фронту, але й діям радянських партизанів. У 1944–1945 рр. і повоєнний час УПА вела терористичну боротьбу в тилу Червоної Армії та проти органів радянської влади. Щодо інших військових формувань ОУН, то вони або відверто співпрацювали з німцями («Роланд», «Нахтігаль»), або взагалі діяли у складі німецьких військ (СС «Галичина»).

Значення Перемоги для українського народу. Останнім часом порушується питання про те, чи правильно вважати війну 1941-1945 рр. Великою Вітчизняною війною. Факти свідчать, що війна була справді народною вітчизняною й у ній вирішувалися питання про існування не тільки радянського суспільного устрою, але й самого українського народу. Коли б Червона Армія зазнала поразку, то про будь-яку українську державність не могло бути й мови. Очевидно, що фашисти хотіли знищити більшість населення України, а інших перетворити в рабів.

Не може бути ніякого сумніву в тому, що переважна більшість українців прагнули захистити свої родини, свою батьківщину, соціалістичні завоювання. Населення окупованих територій також дуже скоро повною мірою відчувало, що таке фашистський режим на практиці і чого можна очікувати у разі перемоги Німеччини. Як і більшість бійців Червоної Армії, громадяни України всіх національностей виявили масовий героїзм і мужність на фронті. Понад дві тисячі українців були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 31 з них – двічі, один – І.М. Кожедуб – тричі.

Україна найбільше постраждала з воюючих країн. Матеріальні збитки, завдані їй, становили 285 млрд. крб. у довоєнному обчисленні. Без житла залишилося майже 10 млн. людей. На фронтах війни загинуло 3 млн. українців. Ще більшими були жертви мирного населення. Загалом у роки війни загинув кожний шостий українець. Більше 2 млн. осіб було вивезено в Німеччину. Війна обійшлася Україні 14-мільйонними демографічними втратами.

Однак Перемога СРСР, в якій поніс великі жертви український народ, посилила радянську державу та її позиції на міжнародній арені. Україна, яка разом з Росією і Білорусією винесла на собі основний тягар війни, стала одним із засновників і членів ООН. Серед важливих результатів розгрому фашизму було об'єднання майже всіх українських земель у складі однієї держави. Щоправда, перемога радянського народу була використана сталінським режимом для свого зміцнення.

3. Радянізація української культури.

Освіта і наука. На початок 1920-х рр. приблизно 70 % дорослого населення України було неписьменне. За цих умов в Україні розгорнулась кампанія щодо

ліквідації неписьменності. У 1923 р. створено товариство «Геть неписьменність», яке очолив Голова ВУЦВК Г.І. Петровський. Протягом 1920-х рр. кількість неписьменних скоротилася з 76 до 43 % дорослого населення, у 1939 році – до 25%. У наступні десятиріччя неписьменність була практично ліквідована.

У перші пореволюційні роки постала необхідність створення нової школи на засадах безоплатної обов'язкової загальної політехнічної освіти. Така школа мусила бути трудовою, тобто забезпечувати тісний зв'язок навчального процесу з працею, що здається цілком виправданим в умовах високих темпів економічного зростання.

У 1924 р. було розпочато підготовку до запровадження обов'язкового початкового чотирирічного навчання для дітей. У містах це завдання було вирішене протягом кількох років, проте ще у 1927/28 навчальному році не вчилася близько 35% дітей шкільного віку.

У 1932 р. була запроваджена єдина структура загальноосвітньої школи, яка у незмінному вигляді збереглася до кінця 1950-х років: початкова (I—IV класи), неповна середня (I—VII класи) і середня (I—X класи). Стандартизація торкнулася й навчальних програм. Учителі у викладанні матеріалу повинні були дотримуватися тексту підручника. Після 1934 р. збільшилося будівництво шкільних приміщень, що дало змогу ліквідувати навчання у третю зміну. Середньою школою в середині 1930-х рр. було вже охоплено до третини учнів, що дало підставу радянському керівництву висунути наприкінці 1930-х років завдання переходу до загальної середньої освіти молоді, чому, однак, завадив напад на СРСР фашистської Німеччини.

Одночасно з середньою швидкими темпами розвивалася й вища освіта. Кількість вищих навчальних закладів в Україні зросла з 27 у 1917 р. до 129 у 1938/39, а чисельність студентів у них, — відповідно, з 35 тис. до 124 тис. Серед багатьох вищих навчальних закладів, що були створені в УРСР у 1930 р. і відіграли величезну роль у підготовці кваліфікованих кадрів для народного господарства, був і ДІІТ, який нині є Національним університетом залізничного транспорту ім. В. Лазаряна. Уперше вузівськими центрами стали 28 міст республіки. У вересні 1933 року відновилися діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі і Харкові.

З метою забезпечення соціальної справедливості й створення умов для навчання представникам тих верств населення, які за царського режиму були практично позбавлені можливості отримати вищу освіту, створювались так звані робітфаки – підготовчі факультети для вихідців з робітників та селян. У 1925 р. в Україні діяло близько 30 робітфаків при вищих навчальних закладах. Завдяки державній поліції у галузі освіти вже в 1930-ті рр. Україна випередила за кількістю студентів найбільш розвинуті країни Європи.

У січні 1934 р. було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів і професорів. Наприкінці 1935 р. скасовані обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів.

У 1920-ті рр. розвиток української науки спирався на дореволюційні наукові школи і кадри. У 1921 р. український радянський уряд схвалив положення, згідно з яким Українська академія наук, що була створена за часів гетьманату П.

Скоропадського (1918 р.) визнавалася найвищою науковою державною установою радянської республіки. Причому її назвали Всеукраїнською Академією наук (ВУАН), тим самим декларуючи намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всієї України. Президентами Академії були видатний природознавець Володимир Вернадський, ботанік Володимир Лепський, мікробіолог й епідеміолог Данило Заболотний.

Продовжили діяльність три секції ВУАН: історико-філологічну, фізико-математичну і соціально-економічну. Найбільш плідно працювала історико-філологічна секція, де провідну роль відігравав М. Грушевський. У 1924 р. він повернувся з-за кордону і був обраний академіком ВУАН, а в 1929 р. – академіком АН СРСР. Членами секції були історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблін, Осип Гермайзе, Дмитро Яворницький, літературознавці Сергій Єфремов та Володимир Перетц, етнограф Андрій Лобода, філолог і сходознавець Агатангел Кримський, мистецтвознавець Олексій Новицький.

У фізико-математичній секції працювали вчені зі світовими іменами: математики Дмитро Граве та Микола Крилов, хіміки Володимир Кістяківський та Лев Писаржевський, в соціально-економічній секції – Костянтин Воблій, який започаткував вивчення економічної географії України, статистик і демограф Михайло Птуха, історик права Микола Василенко. Дійсними членами ВУАН стали засновник української школи фізіології рослин Євген Вотчал, ботанік Олександр Фомін, біолог Микола Кащенко, геолог Павло Тутковський.

У 1934 р. у складі Академії наук утворився Інститут електрозварювання під керівництвом всесвітньо знаного вченого у галузі зварювання металів і містобудівництва Євгена Оскаровича Патона. Видатні відкриття в Україні зробив фізик Лев Давидович Ландау, який пізніше стане лауреатом Нобелівської премії (1962 р.).

Водночас разом із зміцненням тоталітарного режиму, встановленням сталінської диктатури, проведенням репресивної політики відбувався наступ на українську інтелігенцію, що згодом переріс у справжній терор. Першим ударом по українській науці став процес Спілки Визволення України в 1930 р., на якому були засуджені декілька провідних діячів ВУАН. Після цього в Академії були проведені «чистки». Ліквідували Науково-дослідний інститут історії української культури, Інститут економіки й організації сільського господарства, Інститут літературознавства ім. Шевченка в Харкові. Під час затвердження в лютому 1936 р. нового статуту її було перейменовано на Академію наук УРСР. Президентом ВУАН у 1930 р. став О.О. Богомолець.

З 1929 р. почалося цькування академіка М. Грушевського, який був невдовзі висланий з Києва до Москви, а через кілька днів заарештований як керівник неіснуючого «Українського національного центру». Старий і хворий академік не витримав психологічного тиску і обмовив себе. Проте Й. Сталін, побоюючись міжнародного резонансу, наказав звільнити М. Грушевського. Помер М. Грушевський у 1934 р. під час хірургічної операції.

У 1933 р. Й. Сталін оголосив головною небезпекою місцевий націоналізм (а не російський шовінізм, як раніше). Це стало сигналом до контрнаступу на українізацію, яка тепер вважалася націоналістичною контрреволюцією. У 1937 р.

слово «українізація» остаточно зникло з партійних документів. У 1938 р. в усіх школах було запроваджене обов'язкове вивчення російської мови. Українська абетка, граматики і словники були максимально наближені до російських.

Було зменшено кількість українських шкіл, скоротився відсоток українських учителів і науковців, закривалися українські театри, заборонялися п'єси українською мовою. Якщо у 1931 р. 90% газет і 85% журналів були україномовними, то в 1940 р. їх частка скоротилася, відповідно, до 70% і 45%. Фактично відновилася політика русифікації, хоча вголос це ніколи не проголошувалося. У 1933 р. Й. Сталін оголосив головною небезпекою місцевий націоналізм (а не російський шовінізм, як раніше). Це стало сигналом до контрнаступу на українізацію, яка тепер вважалася націоналістичною контрреволюцією. У 1937 р. слово «українізація» остаточно зникло з партійних документів. У 1938 р. в усіх школах було запроваджене обов'язкове вивчення російської мови. Українська абетка, граматики і словники були максимально наближені до російських.

Було зменшено кількість українських шкіл, скоротився відсоток українських учителів і науковців, закривалися українські театри, заборонялися п'єси українською мовою. Якщо у 1931 р. 90% газет і 85% журналів були україномовними, то в 1940 р. їх частка скоротилася, відповідно, до 70% і 45%. Фактично відновилася політика русифікації, хоча вголос це ніколи не проголошувалося. Вища і загальноосвітня школи були перетворені на важливі інструменти тоталітарного режиму і комуністичної пропаганди. Чимало організаторів української освіти, викладачів вищої школи і вчителів було репресовано.

Однак, незважаючи на політичні негаразди, українська наука відіграла значну роль у розвитку економіки, реконструкції народного господарства. Значним був внесок українських науковців у Перемогу у Великій Вітчизняній війні. У тилу українська науково-технічна інтелігенція брала активну участь у налагодженні роботи заводів і фабрик, шахт і електростанцій, складала технічні проекти, розробляла нові технології, створювала досконалішу, ніж у ворогів, зброю. Допомогу оборонним підприємствам і фронту тією чи іншою мірою надали майже всі академічні інститути, тематика досліджень яких була відразу приведена у відповідність з потребами воєнного часу. Визначну роль у випуску танків Т-34 відіграв Інститут електрозварювання АН УРСР.

Література і мистецтво соціалістичного реалізму. Загальні тенденції політичного розвитку країни відображалися й у розвитку літературного процесу в Україні. Період 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. характеризувався відносно вільним розвитком літератури та мистецтва. У цей час створили свої найкращі прозові твори М. Хвильовий, В. Підмогильний, Г. Косинка, Ю. Яновський. Широку популярність завоював гуморист Остап Вишня. На 1920-ті рр. припадає розквіт творчості П. Тичини та М. Рильського, поряд з ними творила ціла плеяда талановитих поетів: М. Зеров, М. Драй-Хмара, Є. Плужник, В. Сосюра, М. Бажан, Т. Осьмачка, творчості яких були притаманні романтичні настрої, пошуки яскравих форм і засобів його художнього вираження. Продовжуючи притаманну для української культури барокову традицію, вони виробляли новий, необароковий стиль у формі

символізму. Подібні мотиви відчутні в творчості Миколи Бажана 20-х рр. Його поезія характеризувалася узагальненнями глибокого філософського значення. На творчості українських літераторів позначився також вплив європейських модернізму. Зокрема, тяжіння до нього було характерним для творчості поета, театрознавця, перекладача М. Вороного. Він одним з перших увів до української лірики тему міста, інші модерністські мотиви європейської поезії.

Найвидатніша постать тогочасної української поезії – Павло Тичина Поезії його збірки «Сонячні кларнети» мали новаторський характер. На жаль, під тиском політичної диктатури поет зайняв примиренську позицію і був канонізований як зразковий оспівувач соціалістичних перетворень.

Особливе місце у розгортанні культурного відродження належало неформальній літературній київській групі «неокласиків». Їх естетична програма характеризувалась прагненням до строгої форми, гармонійної завершеності вірша, наслідуванням класичних зразків. Вони намагалися позбавити українську поезію сентименталізму й поверховості, понад усе ставили в літературі професіоналізм, намагалися спиратися у мистецькій практиці на кращі зразки європейської класики.

Найвидатнішою поетичною індивідуальністю в групі неокласиків був Максим Рильський. Справжнім злетом творчості поета стали його збірки «Під осінніми зорями», «Крізь бурю і сніг», «Синя далечінь», «Тринадцята весна», де романтичний дух органічно поєднується з вишуканою ліричною формою. Однак у 1932 р. після гострої критики за «втечу від життя», «ідеалізм» і «книжність» М. Рильський змушений був «перебудуватися» і став офіційним радянським поетом, автором «Пісні про Сталіна».

До групи неокласиків належали також М. Зеров, М. Драй-Хмара П. Филипович, О. Бургхардт (псевдонім – Юрій Клен). Доля їх складалася трагічно, хист кожного так і не розкрився до кінця.

Визначним теоретиком неокласичного напрямку в літературі був Микола Хвильовий. Він бачив мету літературного процесу у розкритті прекрасного в людині. Така позиція суперечила офіційній комуністичній ідеології, спрямованій на формування «пролетарської культури» та «класових цінностей».

У Києві працював видатний російський письменник М. Булгаков, автор романів «Майстер і Маргарита», «Біла гвардія», п'єс «Дні Турбіних», «Собаче серце» тощо. Не можна викидати з української культури тих літераторів, що творили не українською, а російською мовою. Серед них були, такі видатні прозаїки й поети, як І. Бабель («Одеські оповідання», збірка оповідань «Кінармія»), І. Ільф і Є. Петров («Дванадцять стільців», «Золоте теля»), В. Катаєв (роман «Час, уперед!», повість «Біліє парус одинокий»), Е. Багрицький (поема «Дума про Опанаса») та ін.

Цікаві творчі пошуки відбувалися в 1920-ті рр. у драматургії та театрі. На кінець 1925 р. у республіці налічувалось 45 театрів, у 1932 – 70. Великої популярності серед глядачів набув перший державний Драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка, Утворений у 1912 р. у Києві, з 1927 р. цей театр працює у Дніпропетровську. Нині це Дніпропетровський український музичнодраматичний театр ім. Т.Г. Шевченка.

Засновником новітнього напрямку в українському театральному мистецтві став «Молодий театр», який організували відразу після революції Лесь Курбас і Гнат Юра. В основу його театральної естетики були покладені західноєвропейські модерністські тенденції.

Лесь Курбас здобув визнання як видатний організатор театру і режисерреформатор театрального мистецтва, який прагнув піднести український театр до світового рівня і зберегти притаманний йому національний стиль. У своїх естетичних пошуках режисер наближався до програми неокласиків, намагаючись синтезувати здобутки класичної європейської драматургії і традиції українського театру. У 1922 р. Л. Курбас на основі «Молодого театру» створив новаторське об'єднання – театр «Березіль». Традиції театру увійшли в творчу практику акторської майстерності, заклали підвалини новаторської театральної школи в Україні.

У 1919 р. відокремився від «Молодого театру» Г. Юра. З групою акторів він створив театр ім. І. Франка, що в наш час є одним з провідних українських театрів.

На рівень високої професійності виходить з 1920-х рр. українська музика. Значний внесок у її розвиток зробили композитори Микола Леонівич, Кирило Стеценко, Яків Степовий та ін. Активно розвивається жанр оперного мистецтва. В 1925-1926 рр. були створенні перші українські театри опери та балету в Харкові, Києві та Одесі. В Україні та за її межами здобули визнання виконавці Марія Литвиненко-Вольгемут, Іван Паторжинський, Іван Козловський, Зінаїда Гайдай, Борис Гмиря, Ольга Петрусенко та ін.

У 1920 рр. була створена державна українська мандрівна капела «Думка», яка за короткий час стала одним з найкращих хорів в країні і пропагувала українську хорову музику не лише в республіці, а і далеко за її межами. Успішно виступала Державна капела бандуристів під керівництвом М. Михайлова.

У 1923 р. було організовано Український державний симфонічний оркестр, у 1927 р. – Українську державну філармонію у Харкові, яка об'єднала оркестри, колективи, ансамблі та окремих виконавців республіки. На початку 1930-х рр. у Києві, Харкові та Одесі відкрились консерваторії.

У 1920-ті рр. значно поживавився новаторський пошук у галузі образотворчого мистецтва. Непересічне значення для розвитку українського монументального живопису має творчість художника М. Бойчука, який обстоював власну концепцію живопису, що ґрунтувалася на поєднанні національних (передусім іконописних) і світових традицій малярства. Під керівництвом М. Бойчука виконано розписи Луцьких казарм у Києві, санаторію ім. ВУЦВК в Одесі, Червонозаводського театру у Харкові. Звинувачений у пропаганді буржуазно-націоналістичних ідей, М. Бойчук був репресований 1937 р. і розстріляний, більшість його творів знищено. Але в теорію мистецтва міцно увійшли поняття «школа Бойчука», «бойчукізм».

Культурне піднесення в Радянській Україні майже припиняється вже на початку 1930-х рр., коли сталінське керівництво розпочало наступ на національну культуру, що супроводжувався переслідуванням, а далі й фізичним знищенням кращих сил творчої інтелігенції. «Розстріляне відродження» – під такою назвою увійшла в українську історію ця сторінка національної культури.

Доба «великого перелому» (1930-ті рр.) характеризувалася істотними, але неоднозначними результатами в галузі культурного будівництва. З одного боку, було досягнуто вагомих позитивних результатів у розвитку культури. Підвищився загальноосвітній рівень народних мас; розширювалося коло людей, професійно зайнятих творенням культурних цінностей. З іншого боку – репресії сталінського керівництва поширювалися у першу чергу на найбільш освічену частину суспільства і тому істотно підірвали його культурний потенціал.

Наслідки контрукраїнізації були негативними для української культури. Відбулося падіння престижу української мови і культури, зведення останньої до провінційного рівня, русифікації значної частини України, передусім східних областей і міського населення. Під загрозою опинилося саме існування українців як нації.

Унаслідок ідеологізації культурного життя за рамками дозволеного опинилися колосальні пласти із загальнолюдської культурної спадщини. Відбувається запекла боротьба з будь-якими проявами декадансу. Будь-який твір розглядається з позиції його придатності або непридатності для політичної пропаганди в інтересах «пролетаріату». Спроба ухилитись від політичної повинності сприймається як злочин. Тому ті митці, які прагнули зберегти творчу свободу, мусили емігрувати. А ті, що залишились, повинні були або загинути, або пристосовуватись, що призвело до руйнації їх творчості особистості.

Держава безпосередньо керувала митцями, об'єднуючи їх у організації на кшталт творчих спілок письменників, художників, журналістів тощо. Було проголошено утвердження єдино правильного мистецького стилю – «соціалістичного реалізму». Він вимагав зображення типових характерів у типових обставинах з неухильною орієнтацією на цілком визначену систему духовних цінностей, передбачав зображення дійсності «з точки зору інтересів пролетаріату», тобто заохочував її свідоме перекручування. Дійсно правдиве відображення життя засобами мистецтва було об'єктивно нездійсненним під наглядом цензури. Забороненою залишалася сувора правда тяжкого життя, соціальної несправедливості, масового голоду, кричущого порушення законності й репресії.

Кульмінаційними в розгromі українського культурного життя були 1933 і 1934 рр. На початку 1933 р. заарештували поета, прозаїка та драматурга М. Ялового. Вражений арештом свого друга і подіями, свідком яких був, застрелився Микола Хвильовий. Того ж року за звинуваченням у причетності до «Української військової організації» був ув'язнений Остап Вишня. Був розігнаний експериментальний театр «Березіль», а його творець Лесь Курбас загинув у трудовому таборі. Так, тільки в 1934–1938 рр. було репресовано більше половини членів та кандидатів в члени Спілки письменників України. Кілька сотень кобзарів були скликані на з'їзд, де їх усіх заарештували і розстріляли.

Ті талановиті радянські письменники, поети, художники, режисери, які уникнули репресій, змушені були орієнтуватися на пересічні ідеологічні стандарти та художні прийоми. Свободи творчості вони вже не мали. Різноманітні літературні об'єднання були закриті і злиті в Спілку письменників України. Вона була оформлена на Першому з'їзді письменників України, який відбувся у 1934 р. Слідом за письменниками об'єдналися у творчі спілки інші митці. Система

намагалась диктувати не лише творчий метод, художню форму, але й зміст мистецтва. Соціалістичний реалізм від початку заперечував доцільність розвитку національних культур народів СРСР, у тому числі українського.

Разом з тим було б невірно сприймати цей період розвитку української культури лише як час тотального нищення її здобутків та митців. Розвиток культури не припинявся і в часи апогею тоталітаризму. Уся складність і суперечливість радянської дійсності відбилася в житті й творчості геніального українського радянського кінорежисера і письменника Олександра Довженка, до здобутків якого належать кінострічки 1920-30-х рр. «Звенигора», «Арсенал», «Іван», «Аероград», «Щорс». Фільм О. Довженка «Земля» у 2015 р. визнаний ЮНЕСКО як один з десяти найкращих шедеврів світової кінематографії.

Яскравою сторінкою в історії української культури став період війни. У час, коли вирішувалася доля самого сталінського режиму, останній був змушений послабити репресії проти української інтелігенції, допустити відродження національних почуттів українців, жорстоко утискуваних в мирний період. Москва досить швидко зрозуміла, що війну з іноземними загарбниками не можна вести, не спираючись на патріотичні, у своїй основі національні почуття народу. Як писав М. Рильський, «Вперше за багато років українські вчені і письменники одержали право вголос сказати про «національний дух українського народу». У літературі і науці почався рух за відновлення власної історичної пам'яті, за реальне національне усвідомлення народу і не лише в боротьбі з фашизмом, а й у перспективі, у всіх галузях суспільного буття. І хоча цей рух був до певної міри контрольований, але в багатьох ділянках культурного життя він став помітною і впливовою реальністю. З кінця 1941 р. в українській радянській літературі одна за одною починають друкуватися статті істориків і письменників, присвячені величним сторінкам національного минулого, передусім яскравим зразкам відсічі загарбникам і поневолювачам. Раз у раз вони звертаються з різних тематичних приводів до героїчних постатей вітчизняної історії: Ярослава Мудрого, Данила Галицького, П. Конашевича-Сагайдачного. Відроджується потяг до національного традиціоналізму, прориваються назовні мотиви українського патріотизму, що не мав нічого спільного зі штучно культивованим радянським патріотизмом.

Роки війни стали часом появи значних, наповнених патріотичним пафосом віршованих творів, які об'єднала тема нестерпної туги за рідною землею, любові до отчого краю: «Слово про рідну матір» Максима Рильського, «Голос матері» Павла Тичини, «Любіть Україну» Володимира Сосюри та ін. Слова з поетичної «Клятви» М. Бажана «Ніколи, ніколи не буде Вкраїна рабою німецьких катів!» стали гаслом волелюбного українського народу в боротьбі проти жорстокого ворога.

Контрольні запитання

1. Які основні причини політичної і економічної кризи у 1921 р.?
2. У чому суть непу?
3. Яким чином був утворений СРСР?
4. Які причини призвели до згортання непу?
5. Яким чином проводилася індустріалізація промисловості в Україні?
6. Що означало на практиці проведення суцільної колективізації?

7. Хто з керівників УРСР був причетний до Голодомору 1932-1933 рр. ?
8. Як пояснити причини високого трудового підйому у середині 30-х рр.?
9. Чи був збудований у СРСР та УРСР соціалізм?
10. Які причини, передумови і характер II світової і Великої Вітчизняної війни?
11. Коли і в яких умовах відбулося об'єднання основної частини українських земель?
12. Які були плани фашистської Німеччини стосовно України ?
13. Проти кого і за що воювала УПА?
14. Що було спільного і відмінного між двома течіями ОУН – бандерівцями та мельниківцями?
15. Що Вам відомо про бойові дії Червоної Армії по визволенню України?
16. Чому відбувся українсько-польський етнічний конфлікт ?
17. Яку роль у визволенні України відіграли партизанський рух і радянське підпілля?
18. Яку ціну заплатив український народ за перемогу ?
19. Яке політичне значення перемоги СРСР над фашизмом для українського народу?
20. Якими були причини українізації та її наслідки для розвитку вітчизняної культури?
21. У чому головні здобутки розбудови мережі закладів освіти у 1920-1930-ті роки?
22. Які видатні твори української культури 20-30-х рр. ХХ. Ви знаєте?
23. У чому причини згортання українізації та широкомасштабного наступу на українську національну культуру у 30-ті рр.?
24. Який був внесок діячів української культури у перемогу у Великій Вітчизняній війні?

**Тема 8. Україна на шляху до суверенітету та державної незалежності.
Розбудова незалежної Української держави. Культуротворчі процеси в
Україні в умовах незалежності.**

План

1. Відбудова і «відлига» в Україні (1946-1964 рр.).
2. Україна в період науково-технічної революції.
3. Україна – незалежна, суверенна держава.
4. Культурний розвиток України.
5. Проблеми розвитку культури в незалежній Україні.

Опорні терміни: «холодна війна», відбудова, система соціалізму (соціалістичний табір), трудова звитяга, голод, критика культу особи, деєдалінізація, відлига, цілина, волонтаризм, реформи, партномеклатура, застій, перебудова, незалежність, реформи, декомунізація, Президент, Верховна Рада, прем'єр-міністр, Конституція, змішана (парламентсько-президентська і президентсько-парламентська) республіка, європейська, євроатлантична інтеграція. Болонський процес.

1. Відбудова і «відлига» в Україні (1946-1964 рр.).

Україна в повоєнному світі. Вирішальна роль Радянського Союзу у розгромі німецького нацизму і японського мілітаризму зумовила зростання його авторитету у світі, впливу на міжнародний розвиток. Одним із свідчень посилення позицій СРСР у післявоєнному світі стала участь УРСР (разом з СРСР і Білорусією) у створенні Організації Об'єднаних Націй (квітень-червень 1945 р). Відбулися і суттєві геополітичні зміни. Щезла напруга на західних кордонах України, бо у країнах Східної Європи (Албанії, Болгарії, Польщі, Східній Німеччині, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Югославії) утворилися залежні від СРСР режими. Під проводом компартій тут були проведені політичні та економічні перетворення на кшталт радянських, хоча й з урахуванням деякої специфіки. Диктатура пролетаріату здійснювалася у формі т.зв. народної демократії. Виникла світова система («світовий табір») соціалізму, до якої увійшли також і деякі країни Південно-Східної Азії (Китай, Монголія, Північна Корея, Північний В'єтнам).

За домовленістю з Чехословаччиною до УРСР було приєднано Закарпаття, а з Польщею – затверджені кордони, встановлені у 1939 р., відбулося переміщення етнічних українців з Польщі в Україну, поляків – навпаки. Процес врегулювання територіальних питань сприяв об'єднанню українських земель у складі єдиної держави, майже повному завершенню формування державної території.

Водночас правлячі кола західних країн, передусім США не могли змиритися з новою геополітичною розстановкою сил, прагнули будь що відновити свою домінуючу роль у світі. СРСР зазнав величезних людських і матеріальних втрат під час війни. Натомість війна значно збагатила Сполучені Штати Америки, де промислове виробництво зросло за роки війни вдвічі. Більшість країн світу потрапила у економічну і політичну залежність від США. У США була створена атомна бомба, її випробування відбулося на населенні японських міст Хіросіма (6 серпня) і Нагасакі (9 серпня 1945 р.). Розповсюдженню американського панування в світі заважав СРСР.

Маючи значну на той час економічну і воєнну перевагу над країнами соціалістичного табору, США розпочали першими підготовку до третьої світової війни у формі «холодної війни» проти СРСР, надали підтримки націоналістичному підпіллю, використовуючи його в якості інструменту послаблення свого потенційного супротивника у майбутній війні. В свою чергу, сталінське керівництво використало міжнародну напруженість як привід для подальшого зміцнення адміністративно-командної системи та нових репресій. Було безпідставно відселено із західних областей України сотні тисяч чоловік.

Відбудова народного господарства. Посилення політичної ваги СРСР у світі не співпадало зі станом економіки, яка дуже постраждала у роки війни. В Україні загинуло не менш як 7 млн. людей, зруйновано більш як 700 міст, 23 тис. сіл, 15 тис. промислових підприємств тощо. Великих втрат зазнали Білорусія, Росія. Потребували економічної допомоги союзники СРСР. Хоча через посуху 1946 р. в Україні настав голод, республіка була змушена ділитися продовольством із сателітами СРСР.

Змушене відволікання значної частини коштів і ресурсів на зміцнення обороноздатності, не завадило державі надати суттєву матеріальну підтримку регіонам, які особливо постраждали під час війни, Ворошиловградська,

Дніпропетровська, Львівська, Сталінська (нині Донецька), Харківська області протягом 1946-1948 рр. одержали з Росії 45 тис. верстатів, електродвигунів та іншої машинобудівної продукції. У відбудові Дніпрогесу брали участь понад 120 підприємств країни. Промисловість Львова була майже повністю укомплектована обладнанням, яке надійшло з Москви. Ленінграда та інших російських міст. Львівський завод телеграфної апаратури був повністю перевезений із Саратова.

Відбудова в Україні здійснювалася власними силами без зовнішньої допомоги. Характерними рисами відбудовчих процесів в республіці були пріоритетний розвиток важкої промисловості, активна роль командної системи. Водночас керівництво держави, правляча комуністична партія загалом вміло й професійно організували післявоєнну відбудову країни, зуміли мобілізувати втомлених від війни людей на звитяжну важку працю. Зі свого боку, більшість радянських людей підтримали політику партії й уряду. Вони віддавали всі сили роботі й здатні були миритися з відсутністю елементарних побутових зручностей заради «світлого майбутнього». Певну роль у відбудові відіграла також по суті рабська, неоплачувана праця в'язнів радянських концтаборів (ГУЛАГу). Завдяки зазначеним факторам відбудова промисловості в Україні була здійснена до 1950 р. Обсяг промислової продукції збільшився за 5 років майже в 4,5 рази і перевищив рівень 1940 р. на 15%. Україна знову стала однією з провідних індустріальних країн світу. Вона виплавляла більше чавуну на душу населення, ніж Великобританія, Німеччина, Франція. Особливо великим був прогрес у Західній Україні, де до війни великої промисловості практично не існувало.

Інше становище склалося у сільському господарстві, яке зазнало особливо великих втрат під час війни. Загинула на фронті більша частина чоловіків, повністю знищені машинно-тракторний парк, худоба тощо. Тут зберігалися елементи феодальних відносин: безкоштовна праця відробітки у колгоспному виробництві; фактичне покріпачення селянства, яке через відсутність паспортів було позбавлене можливості залишити місце проживання; велика особиста залежність колгоспника від адміністрації. Через посуху 1946 р. в Україні настав голод, від якого особливо постраждало сільське населення, померло близько 800 тис. людей.

Щорічно здійснювалося зниження цін на окремі товари, що подавалося пропагандою як піклування Сталіна про людей. Але це відбувалося головним чином за рахунок украй низького життєвого рівня більшості радянських людей, експлуатації селянства з боку держави, примусової підписки на облігації державної позики, низької заробітної плати тощо.

Напружену, виснажливу і майже безкоштовну працю людей на користь держави, їх здатність зносити матеріальні нестатки не можна пояснити тиском тоталітарної системи та рабською психологією «совків». Головне полягає в патріотизмі, впевненості громадян у правоті своєї справи, чим і відзначалося старше покоління.

Суспільно-політичне життя в Україні в повоєнні роки. Радянські люди, що перемогли фашизм і захистили свою Батьківщину, віддавали всі сили відбудові своєї країни. Багато хто сподівався на більш гуманне ставлення держави до власного народу. Цього не відбувалося: знов проводилися безпідставні арешти, примусові мобілізації робочої сили, масові депортації населення (західні українці,

кримські татари). У ході ідеологічної кампанії по боротьбі з космополітизмом і буржуазним націоналізмом, яка розпочалася наприкінці 1940-х рр., зазнали гонінь деякі видатні діячі культури. Серед них українські митці: кінорежисер О.Довженко, композитор К.Данькевич, письменники М.Рильський, О.Сосюра. Ю.Яновський та ін.

Процес лібералізації режиму розпочався лише після смерті Сталіна (5 березня 1953 р.) і увійшов в історію як період «хрущовської відлиги» від назви книги І. Еренбурга «Оттепель». Цей період пов'язаний з діяльністю Микити Сергійовича Хрущова – видного радянського державного діяча. У 1938-1949 рр. він обіймав (з перервою) посаду першого секретаря ЦК КП України. Запопадливо проводив у республіці «лінію партії», беззастережно виконував усі вказівки Й. Сталіна. Проте по-своєму любив Україну, мав репутацію «хохла». Попри свою низьку освіченість залишив після себе в республіці непогану згадку як енергійний і розумний керівник. В результаті боротьби за владу, що почалася серед партійної верхівки після смерті Й. Сталіна, М. Хрущов став Першим секретарем ЦК КПРС, фактичним лідером СРСР.

За ініціативою М. С. Хрущова почалася реабілітація невинно засуджених, були здійснені заходи щодо обмеження влади адміністративно-управлінського апарату, припинилася практика політичного терору проти цілих соціальних верств і позасудового покарання громадян, заохочувалася суспільно-політична активність населення. Помітною подією у суспільно-політичному житті УРСР стало святкування у січні 1954 р. 300-річчя Переяславської Ради як ювілею Возз'єднання України з Росією. З урахуванням складного економічного становища Кримської області, а також близькості її до УРСР Президія Верховної Ради СРСР прийняла у ці дні рішення про входження Криму до складу Української РСР.

Видатну роль у десталінізації радянського суспільства відіграв XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), делегати якого на закритому засіданні заслухали доповідь М.С.Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки». Гостра критика культу особи не зачіпала суті командно-адміністративної системи. Однак вона була важливим і сміливим кроком на шляху десталінізації, який стимулював процес лібералізації суспільного життя, свідчив про реальну перспективу його демократизації.

У жовтні 1961 р. відбувся XXII з'їзд КПРС. Він прийняв третю Програму КПРС, яка започаткувала «розгорнуте будівництво комуністичного суспільства» в СРСР, тобто такого суспільства, де не буде поділу людей на класи, нормою суспільного життя стане комуністична мораль, і на основі високоефективної економіки буде діяти принцип «від кожного – по здібностях, кожному – по потребах». Завдання були нереальним у зв'язку з посередньою продуктивністю суспільної праці, однак стимулювало чимало чудових рухів і починань: за комуністичне ставлення до праці, за перехід передовиків виробництва у відстаючі трудові колективи, за подолання відмінностей між містом і селом, благоустрій сільських населених пунктів, поєднання шкільної освіти з виробництвом тощо. Характерною ознакою часу було тяжіння молоді до освіти, наукових знань, культурної спадщини людства.

«Хрущовська відлига» створила сприятливі умови для творчості. Лауреатами Ленінської премії, яка присвоювалась з 1956 р., стали О. Довженко за кіносценарій «Поема про море», М. Рильський за збірки «Троянди і виноград» та «Далекі небосхили», М. Стельмах за трилогію «Велика рідня», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль». О. Гончар за роман «Тронка».

Щирі спроби М.С. Хрущова позбавитися сталінської політичної та ідеологічної спадщини поєднувалися з його волюнтаристськими діями. Зокрема, прорахунки у визначенні шляхів і темпів розвитку суспільства й держави стали результатом збереження недемократичних методів керівництва партією і державою. Як і в часи Сталіна, у партійних організаціях право на висловлення істини в останній інстанції в часи Хрущова зберігалось лише за ним. Будь-які його новації приймалися та ухвалювалися без серйозної критики і всебічного обговорення.

На початку 1960-х рр. за ініціативою Хрущова до статуту КПРС були внесені деякі зміни, зокрема про заборону обіймати виборні керівні партійні посади понад двох строків поспіль, що викликало велике невдоволення партноменклатури. Помилки М.С. Хрущова були використані нею як привід для його усунення від влади. У жовтні 1964 р. Першим (з 1966 – Генеральним) секретарем ЦК КПРС став Л.І. Брежнєв. Головою Верховної Ради СРСР М.В. Підгорний.

Під гаслом критики волюнтаризму і суб'єктивізму почалося в СРСР відродження сталінізму, хоча й без масових репресій. Провідником цієї політики в Україні був Перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест, який спочатку лестив Хрущову, а у жовтні 1964 р. взяв участь у його зміщенні та паплюженні. Отже, суть кардинальних змін, що проводилися в період «хрущовської відлиги», полягає у лібералізації всього суспільного життя. Ця лібералізація виявилася у припиненні кампанії проти націоналізму; певному уповільненні процесу русифікації; частковій реабілітації жертв сталінських репресій; зростанні українського фактора у державному і громадському житті, розширенні прав республіки в економічній, фінансовій та юридичній сферах.

Економічні реформи М. Хрущова. Соціально-економічні процеси 1950-1960-х рр. в Україні обумовлювалися численними економічними і політичними кампаніями, реформами, експериментами, які мають неоднозначну оцінку з боку істориків. З 1954 р. почалося освоєння цілих казахстанських степів, до чого була залучена й Україна. У 1954-1955 рр. республіка укомплектувала на цілині 54 зернорадгоспи: «Український», «Дніпропетровський», «Київський», «Львівський» та ін. Наприкінці 50-х рр. відбувається заміна галузевих структур управління економікою (міністерств) на територіальні (раднаргоспи); ліквідуються МТС, а техніка продається колгоспам і радгоспам.

Перша половина 1960-х рр. пов'язана з намаганням радянського керівництва якнайшвидше збудувати комунізм і випередити США у виробництві продукції на душу населення. Звідси радикальні заходи щодо демократизації управління економікою, здійснення науково-технічного прогресу, індустріалізація житлового будівництва. Зокрема, широко розгорнулося будівництво житлових будинків (які пізніше назвуть «хрущовками») з малогабаритними, але окремими сімейними квартирами. До цього більшість людей жила у так званих комуналках або навіть у

бараках. Однак виконання цих завдань здійснювалося волонтаристськими заходами, за допомогою звичного адміністративного тиску на господарських керівників, що в значній мірі позначилися в аграрній політиці, коли відбувалися укрупнення і розкрупнення колгоспів, ліквідація т. зв. неперспективних сіл, запровадження посівів кукурудзи без урахування конкретних умов. Це призвело до продовольчих труднощів і викликало незадоволення серед населення.

Попри всі прорахунки керівництва, в СРСР забезпечувалися досить високі темпи розвитку промисловості. В УРСР вони становили в 1959-1965 рр. 9% щорічно. Особливо швидко розвивалися провідні галузі індустрії: гірничодобувна, вугільна, металургійна, хімічна, машинобудівна, енергетична. У 1957 р. запущено перший штучний супутник землі, а в 1961 р. також вперше в світі здійснив космічний політ Ю. Гагарін, що свідчило про розвинутий науково-технічний потенціал країни.

У середині 1950-х рр. відбулися реформи у промисловості і сільському господарстві. Для процесів реформування характерна певна суперечливість. На першому етапі розвитку відбувався підйом, а згодом внаслідок тиску командно-адміністративної системи – спад. Така ж суперечлива картина склалася і в соціальній сфері. Безпосередніми наслідками реформування суспільства стали поліпшення умов праці, збільшення доходів населення, зростання житлового будівництва, підвищення рівня життя. Однак, наприкінці 1950-х рр., коли реформаторський процес почав давати збої і пробуксовувати, в соціальній сфері з'являється негативні тенденції та явища: дефіцит необхідних товарів, підвищення цін, замороження зарплати тощо.

Таким чином, дії Хрущова лише підірвали деякі найбільш негативні механізми колишньої моделі політичної влади з її командно-адміністративними методами управління, але не змінили її по суті. Значною мірою зберігалася й її кадрова політика. Ставши авторитарним лідером, М.Хрущов розпочав реформи, які безпосередньо зачіпали інтереси партійної номенклатури і викликали в неї невдоволення. Але економічні реформи були не завжди продумані й часом просто авантюристичні. До того ж вони супроводжувалися погіршенням соціального становища багатьох людей, що викликало їх невдоволення. Останнє виявилось у мирному виступі робітників у м. Новочеркаську Ростовської області в 1962 р. Мирна маніфестація людей була жорстоко придушена військами. За даними розслідування, що було проведено в травні 1990 р. Головною Військовою прокуратурою СРСР, у ті дні загинуло 24 і поранено 80 людей. Однак головною причиною усунення від влади Микити Хрущова стали його спроби дещо обмежити привілеї партноменклатури, їх право фактично довічно обіймати високі державні посади.

2. Україна в період науково-технічної революції.

Реформи 1960-х рр. в економіці. У жовтні 1964 р. першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л.І Брежнєва. У 1966 р. назву посади змінили – Л.І. Брежнєв став іменуватися Генеральним секретарем ЦК КПРС. Особа, що обіймала посаду керівника партії, фактично ставала першою особою в державі. Другою за значущістю посадою фактично була посада голови Ради міністрів, на яку було призначено О. М. Косигіна. Хоча формально главою держави вважався голова

Президії Верховної Ради СРСР М.В. Підгорний. Лише 1977 р. дане протиріччя було ліквідовано – Л. І. Брежнєв одночасно стане й Головою Президії Верховної Ради СРСР. Щодо Української СРСР, то до 1972 р. керівником республіканської партійної організації був Петро Юхимович Шелест, після чого почалася «епоха» Володимира Васильовича Щербицького, яка тривала до 1990 р. До речі, слід відзначити, що й Л. Брежнєв, і М. Підгорний були вихідцями з України. Причому Л. Брежнєв – з Дніпродзержинська, В. Щербицький – з Верхньодніпровська. Невдовзі інші вихідці з Дніпропетровщини обійняли низку високих державних посад і в Москві, й у Києві, з приводу чого існував жарт, що ми живемо в епоху «Дніпропетровської Русі».

Нове керівництво країни усунуло очевидні недоліки державного управління, що його попередників, зокрема ліквідувало поділ обкомів партії (найвищих регіональних органів влади) на сільські й міські. Й одночасно вирішило вмонтувати елементи економічного стимулювання у командно-адміністративну систему. Зазначена ідея стала стрижнем проголошеної у вересні 1965 р. на пленумі ЦК КПРС економічної реформи (Косигінської). Суть реформи полягала у розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих договірних зв'язків між підприємствами, встановленні економічно обґрунтованих цін, матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці, оцінці діяльності підприємств. Головними економічними показниками мали стати рентабельність і прибуток.

Реформа розпочалась у січні 1966 р. На нові методи планування та стимулювання підприємства переводилися поступово. В Україні у 1966 р. їх запровадили на 100 підприємствах (1,5% від загальної кількості), які виробляли 8% валової продукції промисловості. У 1970 р. кількість заводів і фабрик зросла до 8,2 тис. (83% загальної кількості), на них припадало 92 % обсягу промислової продукції. Треба відмітити, що підприємства одержали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці стали відчувати зв'язок між своїм вкладом у виробництво і заробітною платою. Трохи піднялася заробітна плата, зріс життєвий рівень. Усе це не могло не дати позитивних результатів, і восьма п'ятирічка (1966 – 1970 рр.) по темпам розвитку промисловості виявилася найбільш вдалою за весь післявоєнний період. Деякі економісти через це навіть назвали її «золотою». Саме в цей час Радянський Союз обігнав США по випуску багатьох важливих видів продукції; до їх числа входили вугілля, кокс, залізна і марганцева руда, чавун, сталеві труби, гідравлічні турбіни, тепловози та електровози, трактори, зернові й бавовнозбиральні комбайни, цемент, пиломатеріали тощо. У 1970 р. обсяг капіталовкладень СРСР і США став приблизно однаковим.

Позитивні зміни відбулися і в Україні. За 1966-1970 рр. загальний обсяг промислового виробництва в республіці зріс майже наполовину. Продуктивність праці збільшилася на 28%, за рахунок чого отримано дві третини приросту промислової продукції. Прибутки в промисловості збільшилися вдвічі. Капіталовкладення в розвиток економіки були в 1,4 рази більшим порівняно з попередньою п'ятирічкою. Було введено до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. Усі галузеві міністерства виконали

встановлені державні плани. Широко впроваджувалася комплексна механізація й автоматизація виробничих процесів у всіх галузях промисловості. В серійному виробництві був освоєний випуск 4400 нових машин, механізмів, обладнання і матеріалів. Початок 1970-х рр. ознаменувався завершенням електрифікації сіл України. Зросли енергетичні потужності сільськогосподарського виробництва. До 1970 р. порівняно з 1965 р. енергетичні потужності в розрахунку на одного колгоспника збільшилися більш як у 1,5 рази. На 100 га посівної площі вони за цей час збільшилися з 105 до 169 кінських сил, або фактично в 1,6 рази.

Однак реформа 1965 р. не виправдала надій своїх творців. Основна причина полягала в тому, що владні структури намагалися водночас інтенсифікувати два протилежних процеси – посилення централізму в економіці (відновлення галузевих міністерств, ліквідація раднаргоспів) та застосування ринкових економічних регуляторів (рентабельність, прибуток, тощо). Ця причина значною мірою відбивала співвідношення сил у вищих ешелонах влади, де існувало певне розходження між консервативною лінією Л. Брежнєва і реформаційною – О. Косигіна. Демократичну суть реформи знищив диктат міністерств, чисельність яких постійно зростала.

У 1971 р. проголошено гасло переведення радянської економіки переважно з екстенсивного шляху розвитку на інтенсивний. Якщо раніше, мовляв, ми будували безліч підприємств, то віднині повинні збільшувати випуск якісної продукції за рахунок високої продуктивності суспільної праці і економії ресурсів. У руслі цієї політики партійне керівництво країни підтримало чимало корисних винаходів трудових колективів щодо організації праці, зокрема, атестацію і раціоналізацію робочих місць на Дніпропетровському комбайновому заводі.

Варто відмітити, що у 1970-1980 рр. керівництво СРСР приймало чимало рішень про необхідність прискорення науково-технічного прогресу, намагаючись перевести радянську економіку на переважно інтенсивний шлях розвитку. Але на ділі все відбувалося з точністю до навпаки. З кожним роком збільшувалася кількість морально застарілих і екологічно шкідливих підприємств, нарощувався випуск продукції, що не знаходила попиту у своїй країні, а тим більш на світових ринках. Керівників усіх рівнів насамперед цікавили кількісні показники – тонни, кілограми, літри, штуки, кілометри, кількістю яких визначалася ефективність його управлінської діяльності.

Розвиток країни штучно відривався від розвитку світової цивілізації, що завдало величезної шкоди радянському суспільству. В цьому сенсі період застою був часом втрачених можливостей, коли країна опинилася на периферії переворотів у науці та техніці, що відбувалися на Заході, не здійснили назрілих радикальних змін в структурі економіки і залишилися здебільшого на рівні старого типу індустріального розвитку з його упором на кількісні показники.

В Україні економічні показники були дещо кращими, ніж в цілому по країні, але не настільки, щоб можна було говорити про високі темпи економічного зростання й інтенсивний характер економічного розвитку республіки. Україна, як відзначалося на XXVI з'їзді Компартії України, була «органічною складовою єдиного народногосподарського комплексу країни». Усі рішення пленумів і численні постанови ЦК КПРС по економічним і господарським питанням, як і по

всім іншим, дублювалися відповідним документами республіканського рівня. В СРСР, унітарній по суті державі, не було і не могло бути особливої економічної політики тієї чи іншої республіки, зокрема української. Існувала єдина економічна політика СРСР, яку розробляв апарат ЦК КПРС, затверджували з'їзди КПРС і проводила бюрократія, що в переважній більшості не мала національного обличчя. У період правління Л. Брежнєва централістичні тенденції в управлінні народногосподарським комплексом країни постійно підвищувалися.

Отже, у цілому брежнєвське керівництво не спромоглося оцінити певним чином значення не тільки НТР, а й економічних методів управління економікою. Воно обрало шлях подальшого зміцнення командноадміністративної системи і екстенсивного розвитку економіки. За участю України та інших радянських республік на Сході створюються величезні територіально-виробничі комплекси (ТБК): Тюменський, Кансько-Ачинський, Саяно-Шушенський, БАМ та ін. Сотні промислових гігантів були збудовані в Україні, серед них: домна № 9 на Криворіжжі, киснево-конверторний цех Дніпровського металургійного комбінату, Криворізька і Придніпровська ДРЕС, декілька атомних електростанцій, серед них Чорнобильська АЕС. У 1980 р. питома вага окремих видів продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила: видобуток вугілля – 27,5%, залізної руди 51,3%, виробництво сталі – 36,3%, доменного та сталеплавильного обладнання – 52,15%, магістральних тепловозів – 95,1%, цукру піску – 52,4%.

У зв'язку з тим, що командно-адміністративна система не змогла пристосуватись до вимог та змін, продиктованих НТР, можливості дальшого інтенсивного розвитку промисловості та сільського господарства були обмеженими. Величезні ресурси, що направлялися в економіку, давали щодалі меншу віддачу. У 1960-х рр. темпи середньорічного приросту валового суспільного продукту в Україні становили 6,9-6,7%, у 1976-1980-х рр. – 3,4%. У 1960-1985 рр. капіталовкладення у сільське-господарство республіки зросло більше як у 3 рази, а валовий збір його продукції лише в 1,6 рази.

До цього слід додати нераціональне використання земельного багатства України. Посівні площі республіки за 1965-1985 рр. зменшилися більше як на 1 млн. га. Необґрунтовано здійснювали хімізацію, антинаукові плани меліорації. Багатючі чорноземи часто відводили під індустріальне будівництво. На селі занедбаними залишалися соціальна й духовна сфера. З українського села протягом 1965-1985 рр. виїхало 4,6 млн. людей. Як «неперспективні» припинили своє існування сотні сіл республіки. У селах і містах трудящі спіткнулися з низкою проблем (нестача житла, продуктів харчування, одягу тощо). Тим часом зростала мережа закритих спецмагазинів, у яких за помірними цінами певні групи номенклатурних осіб з партійного і державного апарату мали змогу придбати високоякісні продукти харчування, вирощені без застосування хімічних добрив, а також одяг, взуття тощо.

«Буксування» радянської економіки того періоду відбувалося й через те, що більшість республіканських і регіональних партійних керівників були прихильниками адміністративно-командних методів управління. Не винятком тут був і перший секретар ЦК Компартії України В. Щербинський. Його діяльність, попри всім відомі його особисті високі людські якості – чесність, порядність,

принциповість тощо – об’єктивно була спрямована на безумовне виконання будь-якої, навіть шкідливої для республіки вказівки з Кремля. Іншою в тих умовах його діяльність і не могла й бути.

Отже, характерними ознаками соціально-економічного розвитку УРСР з 1965 по 1985 р. були диспропорційність, затухання, тенденція до стагнації. Дедали більше кризові явища поглиблювалися під впливом особливостей функціонування господарства республіки. Правда про негативні тенденції у розвитку радянської економіки приховувалася від народу. Ілюзія благополуччя та відносно задовільний рівень життя людей підтримувались лише за рахунок величезних валютних надходжень від продажу за кордон тюменської нафти.

Наростання кризових явищ у суспільно-економічному, політичному житті. Двадцятиріччя (1965-1985 рр.) було край суперечливим. Попри очевидні здобутки радянської держави, у соціально-політичному та культурному житті відбувся поворот до неосталінізму. Цей процес розпочався з доповіді Л.Г. Брежнєва на урочистих зборах на честь 50-річчя Жовтневої революції (1967), яка поклала початок розробці міфу про побудову в СРСР розвинутого соціалізму. Починається створення нового «культу особи», звеличення Л. Брежнєва, який за час свого керування країною (1964-1982 рр.) отримав звання Маршала СРСР, орден «Победа», чотири зірки Героя Радянського Союзу, зірку Героя Соціалістичної праці, став двічі лауреатом Ленінської премії тощо.

У Конституції СРСР 1977 р. і написаній на її основі Конституції УРСР (1978) проголошувалося народовладдя, однак насправді господарем держави була партійна номенклатура. Вона фактично жила не за державними, а власними законами. На місцях влада цілком належала першим секретарям обкомів, міськкомів, райкомів партії, які усували партійні маси від вирішення політичних і навіть господарських справ, недоброзичливо ставилися до тих, хто вголос висловлював свою думку або проявляв несанкціоновану згори, ініціативу.

Іntenсивно йшов процес злиття функцій партійного і державного апарату, підміни держави та її органів партією. Якщо у перші роки радянської влади партійний курс у Радах проводився через комуністів, які входили до їхнього складу, то у брежнєвський період зникає навіть тінь самостійності Рад у їхньому ставленні до партійних комітетів, які поступово засвоїли стиль прямого і безпосереднього командування не тільки Радами, органами державного управління, а й профспілками, комсомолом, громадськими організаціями.

Відсутність ротації керівних кадрів і громадського контролю за їхньою діяльністю, призвела до постаріння і деградації української політичної еліти, створила умови для корупції і зради соціалістичним ідеалам з боку тих, хто безліч разів декларував їх з високих трибун. У суспільстві, в самій компартії визрівали політична апатія і розчарування у соціалізмі.

Зазначена кадрова політика і наявний кадровий потенціал значною мірою визначили й характер політичного розвитку Радянського Союзу. Майже відразу після приходу Л. Брежнєва до влади відбувається поступове повернення до сталінізму (щоправда без масових репресій), адже й сам керівник партії і його найближче оточення були по суті сталіністами, хоча й поміркованими. Ще більше посилювався розрив між офіційно проголошеними принципами і практикою

політичного життя. Відбувалося фактично усування представницьких органів та посилення ролі виконавчого апарату.

У той же час все більше утверджувався диктат офіційної ідеології. Партійна цензура викривала «ідеологічні помилки» в роботі журналу «Вітчизна», «Жовтень», кіностудії ім. О. Довженка. У проявах «буржуазного націоналізму» були звинувачені видатні письменники і поети. Ідеологічному тиску було піддано роман О. Гончара «Собор».

Суспільно-політичне життя в державі дедалі більше набуває закритого характеру, наростає відчуження партії від народу, посилюється ідеологічний диктат. Л. Брежнєв і його «команда» не тільки не зробили систему стійкішою, а, навпаки, продовжували і стимулювали поглиблення кризових явищ. Відбувалося небачене раніше розбещення керівних кадрів, масового характеру набуло казнокрадство, сталося тотальне відчуження влади від народу. «Під дахом» деяких владних структур або окремих чиновників зародилася й зростала «тіньова економіка». Країна несла страшенні втрати від неефективної економіки, гонки озброєнь. Засоби масової інформації постійно бубоніли про грандіозні успіхи у комуністичному будівництві, «розвинутий соціалізм», «непорушну дружбу народів», «монолітну єдність радянських людей навколо партії», а насправді тринькалися гігантські природні багатства країни, уповільнився технічний прогрес, величні ресурси витрачалися на підтримку «братських соціалістичних країн» і «революційних» авантюристів у Африці, Азії, Латинській Америці.

Необхідність змін у суспільстві, особливо у системі управління, відчувала значна частина населення. Насамперед це були його політично активні верстви, передусім інтелігенція, молодь. Вони з усе більшим співчуттям ставилися до дисидентського руху, представники якого (М. Руденко, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Чорновіл та ін.) ще з середини 1970-х рр. висували вимоги демократичних реформ у державі. Спільним для всіх напрямків опозиційного руху було також заперечення комуністично-бюрократичної системи, прагнення ліквідувати колоніальний, як вони вважали, статус України. Особливу активність виявляли греко-католики у західних областях України, котрі спираючись на підтримку населення, домагалися відновлення своїх прав.

Тривогу за майбутнє країни відчували і окремі діячі правлячої верхівки. Але, як правило, їх наміри не йшли далі від «наведення порядку», пояснюючи недоліки в державі діяльністю тих чи інших чиновників. Вони і далі покладали надії на командно-адміністративну систему, яка була сформована за попередні роки. Це, в свою чергу, не передбачало проведення кардинальних реформ, яких так потребувало суспільство.

Спроби економічного прискорення і політичної перебудови. Сподівання на можливість реформування і оздоровлення радянського суспільства виникло у зв'язку з перебуванням на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС Ю.В. Андропова (листопад 1982 – лютий 1984 р.). Однак новий лідер держави, як і переважна більшість партійно-державної номенклатури, бачив вихід з ситуації, що склалася, не в демократичних реформах, а в наведенні дисципліни на виробництві, подоланні корупції у вищих ешелонах влади, переорієнтації суспільства з виконання завдань комуністичного будівництва на реалізацію можливостей

соціалізму. По всій країні, особливо в середньоазіатських радянських республіках, прокотилася хвиля арештів високопоставлених осіб, партійних, радянських, господарських керівників. Довести до кінця очищення партномеклатури від тих, хто підривав довіру людей до держави, завадила передчасна смерть Ю. В. Андропова.

Після короткочасного врядування хворого і немічного К.У. Черненка Генеральним секретарем ЦК КПРС у березні 1985 р. став М.С.Горбачов, який висунув гасла оновлення соціалізму, перебудови та демократизації радянського суспільства, прискорення соціально-економічного розвитку країни, інтенсифікації виробництва, гласності, нового політичного мислення тощо.

Перебудова, яка розгорнулася в другій половині 1980-х рр., була спробою партійно-державного керівництва вивести СРСР з кризи, що охопила всі сфери суспільства. Але горбачовське «прискорення» не могло дати відчутного результату без глибоких якісних зрушень у системі виробничих відносин, розкріпачення особистої ініціативи виробника, перебудови економіки на ринкових принципах. Крім того, на характері розвитку держави не могли не відбитися деякі особисті якості М. Горбачова, передусім самозакоханість і самовпевненість, відсутність справжнього державницького мислення.

У 1987-1989 рр. у економічній політиці державного керівництва стали з'являтися нові моменти. Одним з головних завдань перебудови було проголошено встановлення контролю з боку народу над господарським життям, «передача економічної влади трудящим». На липневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС було поставлене питання про радикальну економічну реформу. Головне, що передбачала реформа, – це перехід від адміністративних методів господарювання до нового господарського механізму, який ґрунтується на врахуванні економічних методів і демократичних засад управління. Намічалось розробити правові й економічні основи для забезпечення співіснування державного і незалежного від держави секторів народного господарства, для чого стимулювалося перетворення державних підприємств на орендні, кооперативні, акціонерні, приватні, змішані, а також з участю іноземного капіталу. Централізоване управління повинно було змінитися економічним механізмом ринкового типу. Головним питанням реформи стала можливість співіснування ринку і соціалізму, господарської свободи і державного контролю. У травні 1990 р. Урядом було опубліковано програму, що передбачала перехід до ринку при жорсткому контролі з боку держави. Але ця програма так і не була прийнята. Радикальна економічна реформа зупинилася перед могутньою адміністративно-командною системою.

Економічне становище в країні у цей час швидко погіршувалося. Це виявилось, зокрема, у наростанні темпів інфляції та поглибленні дефіциту бюджету. Наприкінці 1988 р. розрив між грошовою і товарною масою в Україні збільшився до 10 млрд. крб. і мав тенденцію до зростання. Карбованець перестав виконувати свої функції, про що переконливо свідчили величезні черги за товарами народного споживання. У 1989-1990 рр. надзвичайного поширення набули натуральні або бартерні обміни. При цьому планові поставки повсюди зривалися.

Економічна ситуація все більше виходила з-під контролю центральних відомств та партійних верхів. Страх перед ринковими відносинами, величезний

вантаж стереотипів минулого, небажання позбутися звичайних привілеїв штовхнули їх на половинчасті рішення, що найгіршим чином відбилося на становищі народного господарства. Усе це в комплексі призвело до логічного результату. В 1990 р. вперше за багато років в СРСР скоротилися обсяги суспільного виробництва. Національний дохід України вперше за повоєнні роки зменшився на 15%.

Отже, економічний застій попередніх десятиліть у другій половині 1980-х рр. так і не змінився очікуваним прискоренням. Замість нього почався рух назад. Безсистемна, сумбурна перебудова вела до незворотного розвалу народного господарства.

Загострення політичної кризи. 26 квітня 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській АЕС, поблизу Києва. Керівники КПРС і КПУ намагалися приховати масштаби катастрофи від людей, смертельну небезпеку для їхнього життя. Більш того, вони організували проведення першотравневої демонстрації у Києві, коли радіаційна обстановка не дозволяла цього робити. Все це дискредитувало владу і дало ще одну підставу для нищівної критики з боку опонентів, прискорило крах політичної системи, розвал СРСР. Чорнобильська трагедія показала готовність багатьох людей пожертвувати своїм життям і здоров'ям заради порятунку країни, але одночасно виявила неспроможність влади захистити населення, сприяла посиленню політичної активності в суспільстві.

Активізувалися українські дисиденти. Саме вони стали основною силою опозиційного комуністичній владі національного руху 80-х–початку 90-х рр. Вони все частіше знаходили підтримку з боку партійно-радянської номенклатури, керівників різних рівнів, депутатів (від районної ради до Верховної Ради України), які еволюціонували у напрямку до націонал-комунізму і усвідомлювали, що їхні програмні цілі можуть бути реалізовані лише в незалежній державі. Позиції обох цих груп поступово зближувались, прискорюючи тим самим процес здобуття Україною незалежності.

У 1989 р. з ініціативи Київської організації Союзу письменників України та Інституту літератури АН УРСР виник Народний рух України за перебудову, або просто Рух. Популяризації цієї громадської організації ненавмисно сприяло керівництво КПУ, зокрема, зав. ідеологічним відділом ЦК Л.М. Кравчук, який невдало провів телевізійну полеміку з представниками Руху. Виникли також екологічна асоціація «Зелений світ», Історико-просвітницьке товариство «Меморіал» та ін. «Неформальні» громадські формування, які дедалі посилювали критику КПРС, об'єднували навколо себе усіх невдоволених існуючим суспільним ладом, У 1990 р. «неформали» об'єдналися у політичні партії, яких до кінця року стає 16. Серед них: Українська республіканська партія, Партія демократичного відродження України, Демократична партія України, Соціал-демократична партія України та ін. Однак, провідною опозиційною силою залишався Рух, який поступово переходить на відверто антикомуністичні позиції, розпочинає боротьбу за владу з КПРС і за вихід України зі складу СРСР.

Отже, вже з кінця 1980-х рр.. поступово розвивається процес, логічним наслідком якого стало здобуття Україною незалежності. Особливо суспільно-політичне життя в Україні (як і в Союзі у цілому) активізується під час і після

виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. Уперше за роки радянської влади до вищого законодавчого органу країни потрапили громадяни, не підконтрольні партійному апарату. Трансляції засідань 1-го з'їзду народних депутатів СРСР по всесоюзному радіо, які слухали мільйони людей, поступово руйнували стіну страху перед владою. З'являються публікації в газетах та журналах, у яких висвітлюються «білі плями» історії, страшна правда про стан екології, пояснюються причини «буксування економіки». Завдяки проголошеній М. Горбачовим політиці «гласності» стала можливою відверта критика існуючих порядків в країні.

Політизація суспільства у цей період набула небачених масштабів. Усе більшу підтримку широких верств населення поряд з економічними вимогами набувають ідеї національно-визвольного руху. Зокрема, у січні 1990 р. Народний рух України, разом з іншими демократичними силами, закликали відзначити 22 січня День соборності України – 71-у річницю проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР (1919 р.). Між Києвом і Львовом був утворений «живий ланцюг», що отримало резонанс у всій Україні. Ця подія закріплювала у свідомості громадян республіки ідею непорушної єдності українських земель та відновила в пам'яті народу національну символіку.

У березні 1990 р. в Україні відбулися вибори до Верховної Ради і місцевих рад УРСР. Переважну більшість депутатських місць здобули представники Компартії України, а Головою Верховної Ради, після напруженої боротьби, було обрано 1-го секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Але при цьому опозиційним силам вдалося завоювати в Раді майже третину місць та організувати опозиційну фракцію – Народну Раду, яку очолив академік І. Юхновський. У 3-х західних областях України – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській, де націонал-демократи здобули перемогу, місцеві організації КПУ опинилися у незвичній для себе ролі опозиційних.

Однією з найбільш помітних подій осені 1990 р. стало студентське голодування у центрі Києва, наслідком якого стала відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола. Також Верховна Рада внесла зміни до Конституції України. Зокрема, було скасовано ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії. Велике значення мала ст. 71, яка проголосила верховенство законів республіки на її території.

І на вулицях українських міст, і в стінах українського парламенту стали на повний голос лунає ідеї незалежності України, розриву з комуністичним минулим, побудови демократичного суспільства. Ідеї, які нещодавно вважались «антинародними», «націоналістичними», а значить і злочинними, стали оволодівати душами людей, єднати всі верстви населення і українську еліту, перетворюватися на велику силу, що призведе до утворення незалежної Української держави.

3. Україна – незалежна, суверенна держава.

Проголошення державної незалежності України. Перші камені у конституційно-правовий фундамент України як незалежної й суверенної держави були закладені ще в останні місяці існування СРСР. Завдяки активній позиції націоналістичних сил – як у стінах українського парламенту, так і за його межами – 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний

суверенітет Української РСР. У цьому документі був проголошений пріоритет республіканських законів над союзними, заявлено, що земля, її надра, повітряний простір є власністю українського народу, заявлено про право України на створення власної фінансової й банківської системи, власних збройних сил, проведення зовнішніх стосунків з іншими державами. У липні цього ж року була запроваджена посада Президента Української РСР. Згідно зі спеціальним законом президент визначався як найвища посадова особа Української держави і глава виконавчої влади.

Наступним кроком українського парламенту в цьому напрямку стало прийняття 3 серпня 1990 р. Закону УРСР «про економічну самостійність України». Закон проголошував принцип «власності народу республіки на її національне багатство і національний доход».

Наприкінці 1990 р. найголовнішою темою обговорення у суспільно-політичному житті України була ідея нового союзного договору. За наполяганням союзного керівництва в більшості республік СРСР 17 березня 1991 р. був проведений референдум за збереження єдиної держави. Одночасно, за рішенням Верховної Ради України, було проведено всеукраїнське опитування населення з питання про входження України в «оновлений» Союз на засадах Декларації про державний суверенітет України. Хоча переважна більшість громадян відповіли позитивно на обидва питання (відповідно 70,5 % і 80,2 %), процес розпаду СРСР прискорювався буквально з кожним днем. Зростало прагнення мільйонів громадян у всіх республік до незалежності й побудови власних суверенних держав.

Цей процес перейшов у вирішальну стадію після невдалої спроби групи найвищих посадових осіб у керівництві СРСР і КПРС усунути від влади Президента СРСР М. Горбачова і зберегти країну від розвалу. Створений ними Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, або ГКЧП – російською аббревіатурою), не отримавши підтримки серед більшості громадян, капітулював перед російським республіканським керівництвом на чолі з Б. Єльциним, навколо якого згуртувалися антикомуністичні сили.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України («за» – 346, «проти» – 1). Більшість у Верховній Раді України на той час становили представники радянської партійно-господарської номенклатури, для яких ідея державної незалежності України була чужою. Однак вони були смертельно налякані подіями в Росії, де Б.Єльцин усунув комуністів з високих посад, а тому перехопили гасла української націонал-демократії щодо державної незалежності України.

У наступні дні Президія Верховної Ради України видала укази щодо департизації державних органів, установ і організацій, тимчасового припинення діяльності Компартії України, передачі майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради та місцевих рад. 30 серпня 1991 р. був виданий указ «Про заборону діяльності Компартії України».

Самостійний державницький курс України був закріплений 1 грудня 1991 р. на республіканському референдумі щодо підтвердження Акту проголошення незалежності. Понад 90% учасників референдуму ухвалили рішення свого вищого представницького органу влади. Власне, іншого результату референдуму годі було

очікувати, адже Радянський Союз на той час, як здавалося, у будь-яку мить міг зануритися у політичний хаос. Центральну владу уособлював М. Горбачов, який втратив і важелі управління країною, і повагу людей. У всіх засобах масової інформації паплюжили радянське минуле і малювали барвисті картини заможного життя наших громадян – «як тільки Україна припинить годувати весь Союз».

Одночасно з всеукраїнським референдумом відбулися вибори Президента України. Переконливу перемогу на них здобув Л. Кравчук, за якого віддали голоси близько 62% виборців. Цікаво, що його основний суперник – лідер Руху В. Чорновіл, який принципово відстоював ідею державної незалежності України, відстав від нього більше ніж з двократним відривом (23,3%). Зовсім мало виборців (4,49%) віддали перевагу Л. Лук'яненку, який мав репутацію людини, котра за незалежність України готова пожертвувати життям.

Однак після проголошення державної незалежності України формально продовжував існувати СРСР, договір про утворення якого Україна підписала 30 грудня 1922 р. разом з Росією, Білорусією, Закавказькою Федерацією. Зазначений документ був денонсований 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі, в садибі Віскулі в Білорусії, де зустрілися Президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич. Відповідно до Біловезької угоди також була створена Співдружність Незалежних Держав (СНД), до якої невдовзі увійшло 12 колишніх республік СРСР: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна. Проте від самого початку СНД виявив свою нежиттєздатність через глибокі розбіжності між його членами, побоювання з боку деяких держав потрапити в залежність від Росії, а також небажання їх політичних еліт приносити в жертву СНД перспективи європейської інтеграції.

Проголошення державної незалежності України стало результатом взаємодії низки об'єктивних (зовнішніх і внутрішніх) і суб'єктивних чинників.

Об'єктивні зовнішні чинники: 1) поразка т.зв. соціалістичного табору в «холодній війні» з провідними капіталістичними країнами; 2) погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в СРСР; 3) втрата центральною владою контролю за діями на місцях; 4) посилення відцентрових тенденцій у союзних республіках.

Об'єктивні внутрішні чинники: 1) національно-демократичний рух в республіці; 2) наявність формальних атрибутів української державності (уряд, конституція, державні символи).

Суб'єктивні чинники: 1) бездарна й непопулярна політика союзного центру на чолі з М. Горбачовим; 2) бажання української компартійної верхівки (номенклатури) визволитися від опіки союзного центру й запобігти впливу руйнівних псевдodemократичних процесів у Росії на розвиток подій в Україні, побоювання втратити владу.

Політичний розвиток України. Ставши на шлях державної незалежності й приступивши до розбудови власної державності, Україна прагнула створити правові підвалини формування громадянського суспільства, утвердити засади захисту прав і свобод громадян, існування демократичних інститутів, незалежних засобів масової інформації. Вітчизняне законодавство приводилося у відповідність

зі світовими й європейськими нормами, вимогами демократичного суспільства. Виникла принципово нова структура державного управління, налагоджено функціонування тисяч державних інститутів. Визначено основні вектори й пріоритети розвитку країни, розробити й прийняти тисячі законів та інших актів, що забезпечували становлення нової держави. Особливо величезне значення для розбудови держави мало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України, яка, на думку багатьох фахівців у царині конституційного права, відповідає всім сучасним вимогам і європейським стандартам.

Україна проголошена в Конституції суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, тобто державою, в якій існує верховенство права, де головним джерелом влади є народ і де «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є вищою соціальною цінністю». За своїм державним устроєм Україна визначена як унітарна держава.

У Конституції проголошений широкий спектр політичних, економічних і соціальних прав людини. Конституційно закріплений статус української мови як державної мови. Водночас гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин. Закріплені положення, спрямовані на розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх національних меншин країни.

Державна влада в країні поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Особливе місце в структурі державних інститутів займає глава держави – Президент України, який є Головнокомандуючим Збройними Силами України, Головою Ради національної безпеки і оборони, визначається як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищий законодавчий представницький орган країни – Верховна Рада України, однопалатний парламент, до якого обираються 450 депутатів. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України.

Отже, з прийняттям у 1996 р. Конституції України було оформлено правовий каркас нової держави. Всі наступні реформи, а серед них і зміни до Основного Закону 2004, 2010, 2014 рр., означали лише його модернізацію. Щоправда, не всі спроби налагодження державного механізму виявилися вдалими.

Сутність і основні напрямки політичних реформ, які мали забезпечити перехід України від радянського суспільства до демократичного, відображені в наступній таблиці:

Табл. 1. Політичні системи УРСР і України

УРСР	Україна
1) Радянська республіка, влада Рад (насправді – влада КПРС, компартійної номенклатури)	1) Змішана республіка: парламентсько-президентська / президентсько-парламентська
2) Однопартійна система	2). Багатопартійність
3) Недемократична система виборів (у виборчому бюлетені – один кандидат «від блоку комуністів і безпартійних»)	3) Демократична система виборів (необмежена кількість кандидатів та партій)

4) Тоталітарний / бюрократичний режим	4) Ліберальний режим
5) Комуністична ідеологія	5) Ідеологічний плюралізм

«Країна Рад», як іменувався СРСР, ніколи не була радянською державою. Ради (робітничих та селянських депутатів – до 1936 р., депутатів трудящих – до 1977 р., народних депутатів – з 1977 р.) виконували декоративну роль, маскували номенклатурний характер влади. Придумана К. Марксом і Ф. Енгельсом диктатура пролетаріату також насправді була фікцією, служила маскуванню справжнього правлячого класу. Таким у нас була навіть не партія, а номенклатура, яка складалася приблизно з 200 тис. партійних функціонерів та інших керівних носіїв партійних квитків: відповідальних радянських комсомольських, профспілкових працівників, керівників великих підприємств і установ.

З перших днів української незалежності пріоритетом українського державотворення став демонтаж даної моделі і створення сучасної європейської форми державного врядування (правління), яка б забезпечувала стабільність політичного режиму, створювала єдину вертикаль влади, а, крім того, сприяла зміцненню панівного становища в суспільстві нової політичної й економічної еліти. До речі, якщо відкинути ідеологічні упередження, то з огляду на велику роль рад у державному механізмі сучасних європейських держав, ці держави по суті мають не менше підстав, ніж, колишні радянські республіки, іменуватися радянськими державами.

В Україні з часу проголошення незалежності діє змішана форма державного правління, тобто модель, яка передбачає два центри влади – всенародно обраного президента та обраного парламентом прем'єр-міністра. Така модель має забезпечити баланс політичних сил і повноважень суб'єктів державної влади, але водночас містить небезпеку конфліктів в системі влади, що можна було спостерігати впродовж усієї новітньої української історії.

Як відомо, залежно від того, у кого повноважень більше – у президента чи прем'єр-міністра, змішана республіка може іменуватися або президентсько-парламентською, або парламентсько-президентською республікою. Втім, слід мати на увазі, таке визначення на практиці є вельми умовним, реальне лідерство в державі залежить від багатьох неформальних і суб'єктивних чинників.

У 1991-1994 рр., коли Президентом України був Л. Кравчук, у нас була змішана парламентсько-президентська форма правління. Л. Кучма, який переміг на дострокових президентських перегонах у 1994 р., наполіг на переході до президентсько-парламентської моделі, що було закріплено в Конституції України 1996 р. У результаті так званої Помаранчевої революції 2004 р. і обрання президентом В. Ющенка відбулося (проти волі останнього) повернення до парламентсько-президентської республіки. Прийшовши до влади в 2010 р., В. Янукович не тільки повернув, але й збільшив свої президентські повноваження (які, на жаль, використовував переважно для збагачення своєї родини і наближених до нього олігархів). Після його усунення від влади й обрання президентом П. Порошенка в 2014 р. Україна знову повернулася до парламентсько-президентської моделі. Хоча це відбулося формально, адже по суті першою особою в Українській державі залишився президент, а не прем'єр, як у кожній парламентсько-

президентській республіці. Про що, між іншим, свідчать їхні посадові оклади: оклад українського президента становить 140% від окладу прем'єр-міністра.

Водночас не можна не відмітити, що зазначені конституційні перипетії виглядають простою політичною метушнею на тлі постійного посилення олігархічного впливу на характер державного врядування. Олігархам в Україні, за різними оцінками, належить від 60 до 90% національного багатства. Маючи величезні фінансові ресурси і міцні зв'язки, володіючи ЗМІ, вони стають народними депутатами, забезпечують обрання до представницької влади своїх протеже, лобіюють прийняття потрібних законів, створюють і утримують політичні партії тощо. Нині в Україні олігархи знаходяться на всіх вищих щаблях владної вертикалі, включаючи президентську.

Як відомо, в СРСР існувала монополія однієї партії – комуністичної, яка ототожнювалася з основою держави. Від початку створення Радянської держави компартія була фактично, а з 1977 р. й юридично (відповідно до 6-ї статті Конституції «розвинутого соціалізму»), «керівною й направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій». Чисельність КПРС зростала й у 1985 р. вона становила 17,5 млн. членів і кандидатів у члени партії, з них понад 3 млн. в УРСР. У 1970-ті рр. не залишилося жодного промислового підприємства, колгоспу і радгоспу, установи і навчального закладу, в яких не було створено первісної партійної організації. Партія пронизувала усі сфери життя радянського суспільства

Першими особами в державі були керівники компартії, які, щоправда, часом обіймали за сумісництвом і ключові державні посади: Й. Сталін – Голови Раднаркому СРСР, М. Хрущов – Голови Ради Міністрів СРСР, Л. Брежнєв – Голови Президії Верховної Ради СРСР, М. Горбачов – Голови Верховної Ради СРСР, а згодом Президента СРСР. Ведення посади президента «урівнювало» М. Горбачова з його західними партнерами, зміцнювало його становище в системі влади. Однак фактично монополія КПРС на владу де-факто зберігалася до останніх днів існування СРСР. Визначальною посадою у владній ієрархії в СРСР залишалася посада Генерального (першого) секретаря ЦК КПРС (ВКП(б)). Щодо вищих державних посад, то вони, скоріше за все, мали лише додати ваги партійним лідерам за кордоном.

Однак ще в останні роки існування СРСР, в період т.зв. перебудови, в Україні виникають інші партії. Наприкінці 1990 р. їх уже нараховувалося 30. У вересні 2015 р. в Україні було офіційно зареєстровано 288 партій. Поступово занепали з різних причин Компартія України, Народно-демократична, СДПУ(О), Соціалістична, Селянська та ін. партії, які були популярними протягом певного часу, натомість виникли й швидко набули певної популярності інші, як, наприклад, «Солідарність», «Укроп». В останніх позачергових виборах до Верховної Ради у жовтні 2014 р. було зареєстровано 29 політичних партій, хоча учасниками виборчого процесу було 52 партії. За результатами виборів до Верховної Ради VIII скликання за партійними списками пройшли шість партій: «Народний фронт» – 22,14%, «Блок П. Порошенка» – 21,8%, Об'єднання «Самопоміч» – 10,9%, «Опозиційний блок» – 9,4%, «Радикальна партія» – 7,4%, ВО «Батьківщина» – 5,69%. Решта партій не пододала 5% бар'єр для потрапляння до парламенту, хоча

деяким з них, як, наприклад, «Свободі», вдалося провести своїх представників по мажоритарних округах.

Водночас переважна більшість партій є маловпливовими, частина з них взагалі існує лише на папері. Крім того, дуже сильною є залежність партій від їхніх лідерів або, гірше того, від олігархів-спонсорів. Усі партійні програми схожі одна на одне, містять не конкретні шляхи розвитку країни, а привабливі для виборців популістські гасла. Соціологічні дослідження постійно констатують низький рівень довіри людей до партій загалом: 63% опитаних вважають, що політичні партії в Україні є насамперед об'єднаннями людей, які прагнуть до влади, 34% опитаних вважають організаціями, далекими від проблем народу, й тільки 17% – такими, що обстоюють його інтереси

У радянські часи Ради народних депутатів усіх рівнів фактично не обиралися, а призначалися, адже у виборчих бюлетенях було прізвище лише однієї кандидатури, що була узгоджена з керівними партійними органами. Крім того, навіть призначені Ради нічого самостійно не вирішували, вони лише дублювали рішення й вказівки партійних органів, мали декоративний характер. Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур, виконували функцію легітимізації рішень партійних органів. Певна річ, такий порядок необхідно було змінювати, оскільки в демократичних країнах єдиним джерелом влади є народ, що й було закріплено в Конституції України, прийнятій у 1996 р.

У світі існують різні системи виборів: 1) мажоритарна, за якою депутатом стає той, хто випередив на своєму окрузі усіх своїх суперників; 2) пропорційна, за якої виборці віддають свої голоси не за окремого кандидата, а за партію чи блок партій; 3) змішана, за якої одна частина депутатів обирається в мажоритарних округах, інша проходить по партійним списками, як за пропорційною системою. Кожна з виборчих систем має як певні переваги, так і недоліки. В пошуках оптимальної виборчої системи Україна випробувала всі три моделі. Зокрема, в 1994 р. вибори до Верховної Ради України відбувалися на засадах мажоритарної системи. Парламентські вибори 1998 та 2002 рр. проходили за змішаною системою. На чергових парламентських виборах 2006 р. і позачергових виборах 2007 р. Верховна Рада України формувалася за пропорційною системою. Відповідно до Закону про вибори народних депутатів від 17 листопада 2011 р. парламентські вибори 2012 і 2014 рр. відбулися знову за змішаною системою. Так само часто змінювалися правила й для регіональних виборів. На виборах до місцевих Рад у жовтні 2015 р. була апробована досить складна пропорційна виборна система з відкритими списками: якщо партія набрала 5% голосів, кількість кандидатів від неї, які пройшли, визначаються відповідно до кількості голосів, поданих безпосередньо за депутата в окремому окрузі.

Виборчі системи в Україні змінювалися нібито заради підвищення професіоналізму депутатського корпусу, а насправді під ту чи іншу політичну силу. Як виявилось, жодна система не завадила обранню до вищого законодавчого органу держави надто великого числа олігархів, їхніх ставлеників та родичів. За неофіційними даними, серед 450-ти депутатів Верховної Ради, що були обрані в жовтні 2012 р., близько трьохсот – доларові мільйонери та мільярдери. Як уже

відзначалося вище, українська демократія фактично є диктатурою олігархії, про що останнім часом говорять не тільки політологи, але й деякі представники влади.

Характер і спосіб державного правління значною мірою визначаються політичним режимом, який запроваджує в країні влада. Як уже відзначалося, в 1930-ті рр. в Україні сформувався тоталітарний режим. Ознакою тоталітарного режиму є здійснення абсолютного контролю над усіма сферами суспільства і його громадянами. Сам контроль мав різнобічний і всеохоплюючий характер. Засоби його здійснення були різними – від збудження всіма засобами революційного ентузіазму до репресій. При цьому контроль виконував не тільки свої прямі, а й перетворювальні функції щодо людей. «Хрущовська відлига» означала його еволюцію в бік режиму, який часто називають авторитарним. Однак деякі фахівці вважають, що для визначення режиму, який встановився в СРСР після смерті Й. Сталіна й існував до розвалу країни, краще застосовувати термін «бюрократичний». Він характеризується не тільки відмовою від масових репресій, але й послабленням контролю за життям суспільства. При збереженні жорсткої регламентації громадського життя, посиленні суспільної ієрархії, надмірній бюрократизації.

Проголосивши державну незалежність, Україна задекларувала побудову вільного, демократичного суспільства. Держава зобов'язалася забезпечувати права і свободи людини й громадянина, що було закріплено в 1996 р. у Конституції України. У Конституції проголошений широкий спектр прав людини, серед яких: право на життя, право на вільний розвиток своєї особистості, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканість, право на таємницю листування й телефонних розмов, на невтручання в особисте і сімейне життя, право а свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на свободу думки, слова, віросповідання тощо. Отже, Українська держава формально зберігає свої зобов'язання перед громадянами щодо забезпечення їх соціальних, економічних і політичних прав, гарантує достойне життя, соціальний захист.

Держава формально гарантує свободу політичної діяльності. За громадянами закріплено право на об'єднання у політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, право на мирні збори і маніфестації, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів.

До економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина Конституція відносить право кожного володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на працю, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень тощо. Однак ніякої відповідальності за порушення зазначених конституційних норм ніхто не несе. Немає й дієвих механізмів їх реалізації.

В УРСР, як і в СРСР загалом, поширювалася лише одна – комуністична ідеологія, як сукупність ідей у формі політичних міфів, настанов, гасел, програмних документів компартії. Стрижнем комуністичної ідеології було вчення про комунізм, тобто суспільно-економічну формацію, яка базується на громадській власності на засоби виробництва, безкласовій структурі суспільства, соціальній

рівності, високій продуктивності суспільної праці, що забезпечує реалізацію принципу «Кожному – за потребами, від кожного – за здібностями».

У незалежній Україні конституційно закріплено ідеологічний плюралізм (багатоманітність). У ст. 15 Конституції України сказано, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. Водночас ще в часи розпаду СРСР стихійно розпочався процес декомунізації при одночасному утвердженні ідеології націоналізму. Зазначений процес значно активізувався останніми роками, а в період Революції гідності 2014 р. отримав державну підтримку. Зокрема, в квітні 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні», згідно з яким заборонена комуністична й радянська символіка, підлягають зміні найменування 22 міст, 50 селищ та понад 800 сіл, тисячі вулиць, в назві яких використані назви СРСР, УРСР та імена (псевдоніми) осіб, які обіймали керівні посади в компартії. В грудні 2015 р. була заборонена діяльність КПУ. Все це має означати безповоротний розрив з тоталітаризмом.

Економічний розвиток України. Від радянської доби Україні достався досить потужний економічний потенціал. За класифікацією ООН, УРСР сягала рівня надрозвиненої промислової держави, її ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності перевищував середньосвітові показники на 11%. Вагомим був внесок України в розвиток народногосподарського комплексу СРСР. У 1990 р. Україна забезпечувала чверть союзного виробництва машинобудівної промисловості. Виробництво окремих видів продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становило: вугілля – 23%; прокат чорних металів – 35%, труби сталі – 11-45%; екскаватори – 30%; машини бурякозбиральні – 100% тощо, що значно перевищувало долю населення республіки в складі населення країни. Водночас економіка УРСР, як і всього Радянського Союзу була край витратною та екологічно небезпечною, вона погано сприймала завоювання науково-технічного прогресу, недостатньо задовольняла елементарні побутові потреби людини. Ставши на шлях розбудови власної держави, український народ мусив провести глибокі економічні реформи, які б забезпечили стрімкий економічний прогрес і задоволення потреб людей. Основні напрями економічних реформ в Україні відображені в наступній таблиці.

Табл. 2. Економічні системи УРСР і України

УРСР	Україна
1. Взаємозалежність, кооперація економік УРСР та інших республік в єдиному народногосподарському комплексі СРСР	1. Самодостатність національної економіки при орієнтації на європейський ринок
2. Командно-адміністративна економіка	2. Економіка базується на приватному інтересі
3. Планове господарство (п'ятирічні плани).	3. Ринок, що регулює виробництво

4. Державна власність на засоби виробництва (колгоспно-кооперативна - по суті державна власність)	4. Основна форма власності – приватна
5. Соціалістичний принцип оплати праці	5. Ліберальний принцип доходів

До проголошення державної незалежності економіка республіки була тісно зв'язана з економікою інших республік і всього СРСР. Українська економіка не була національною. Більшість українських підприємств працювала в кооперації з підприємствами, що були розташовані за межами республіки. Україна одержувала з інших республік СРСР повністю зерно- і картоплезбиральні комбайни, косарки тракторні, вагони метрополітену, пасажирські вагони, 97% вантажних автомобілів, 93% тролейбусів, 88% технологічного обладнання для легкої промисловості, понад 70% легкових автомобілів, понад 50% тракторів, баштових кранів, металообробних верстатів, ковальсько-пресових машин, кормозбиральних комбайнів і тракторних причепів.

Формування національної економіки означало: з одного боку, становлення власної фінансово-економічної політики, з іншого – розвиток рівноправного фінансово-економічного співробітництва з іншими країнами світу. Практично з нуля створені Національний банк України, комерційні банки, експортно-імпортні організації, Українська фондова біржа та інші інститути, які в економіці виконують ту саму роль, що кровоносна система в живому організмі. У 1992 р. введена тимчасова власна валюта – купоно-карбованці, а в 1996 р. запроваджена гривня.

У розвитку національної економіки позитивну роль відіграло залучення іноземних інвестицій. Обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України за 1991-2001 рр. становив близько 4-х млрд. доларів, що певною мірою сприяло впровадженню нових технологій, використанню передового зарубіжного досвіду, розвитку малого й середнього бізнесу. На жаль, обсяги цих інвестицій були значно менше порівняно з тими, що отримали, наприклад інші країни Східної Європи.

Розвивалася міжнародна торгівля. Цьому значною мірою сприяло набуття в 2008 р. Україною членства у Світовій організації торгівлі (СОТ). Завдяки цьому були скасовані окремі обмеження та лібералізовані умови доступу на зовнішній ринок для цілого ряду українських товарів, зокрема, металургійної, хімічної, машинобудівної, сільськогосподарської галузей, зовнішньо. Якщо в 2000 р. зовнішньоторговельний оборот України становив 30 млрд. доларів, то в 2013 – близько 163 млрд. доларів.

Яскравим прикладом міжнародної економічної й науково-технічної кооперації стала участь низки українських підприємств зокрема КБ «Південне» і виробничого об'єднання «Південмаш» у міжнародному проекті «Морський старт» по запуску й експлуатації ракетно-космічних комплексів з екваторіальної зони в Тихому океані. Щоправда, подібні приклади ніяк не могли компенсувати колосальні економічні й науково-технічні втрати України від розриву традиційних господарських зв'язків радянської доби.

Як вважають економісти, головною причиною економічного застою в СРСР було домінування командно-адміністративних методів управління економікою. В УРСР діяла командно-адміністративна система, за якої використовувалися

переважно позаекономічні, зокрема ідеологічні методи управління. Економічні стимули мали підпорядковане, другорядне значення. Радянська економіка дозволила успішно розв'язати завдання індустріалізації, мобілізації всіх ресурсів під час Великої Вітчизняної війни, в умовах «холодної війни», однак вона не кращим образом відреагувала на виклики науково-технічної революції була затратною, а головне – виявляла певну байдужість до елементарних людських потреб. По суті у нас діяв принцип, який у свій час образно сформулював знаний радянський поет В. Маяковський: «Спочатку будемо будувати домни, а будинки потім». У 30-ті рр. цей принцип спирався на масовий ентузіазм людей і спрацював успішно, потім, починаючи з 1970-х рр. суспільство втомилося від нього й зажадало економічної свободи й ринкової економіки. В ході економічних реформ такий перехід відбувся. Цей перехід означав перехід до капіталістичної економіки, за якої головною мотивацією для продуктивної і якісної роботи працівників став особистий економічний інтерес.

1990 рік став останнім роком так званих радянських п'ятирічок. Відтоді економіка була запроваджена ринкова економіка, яка на думку її ідеологів була більшою мірою зорієнтована на суспільні потреби. Функції регулятора кількості й якості продукції став виконувати ринок. У результаті споживчий ринок наповнився товарами, зник дефіцит товарів, що було, як відомо, хронічною хворобою радянського суспільства. Асортимент товарів в наших супермаркетах майже не відрізняється від того, що продається в Європі. Збулася давня мрія наших людей: сьогодні можна купити практично все що завгодно. У сфері побутових послуг діє принцип: «За ваші гроші будь-які примхи». Щоправда, більшість цих товарів – іноземного, здебільшого китайського виробництва.

Основою капіталістичної економіки є приватна власність. В Україні швидкими темпами здійснювалися роздержавлення й приватизація промислових підприємств. На базі колгоспів і радгоспів створювалися селянські (фермерські) господарства або інші корпоративні форми господарювання – господарські товариства чи аграрні виробничі кооперативи. Була ліквідована державна монополія на засоби виробництва, сформована багатокладна економіка. На початок 2000-х рр. в Україні форму власності змінило понад ста тисяч об'єктів, унаслідок чого в державній власності залишилося менше ніж 15% підприємств. Частка приватного сектору в структурі ВВП становило близько 65%: від 40% у виробництві електроенергії до 98-99% у хімічній і легкій промисловості.

Кардинальні зміни відбулися в системі розподілу доходів. Якщо в радянські часи держава діяв принцип соціальної рівності, вирівнювання доходів, то в сучасній Україні була запроваджена ліберальна політика, за якої людина має необмежені можливості для зростання особистого достатку й збагачення, але й водночас втрачає низку соціальних гарантій. Так, згідно з Конституцією України кожний громадянин має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, але це не означає, що держава гарантує це. Що, в свою чергу, призвело до появи значного соціального розшарування в суспільстві. Різниця в доходах між 10% найбільш заможних і 10% найбідніших жителів України зростає за роки незалежності від 4,5 до 50 разів і більше, що як мінімум у 10–15 разів вище, ніж у економічно розвинених країнах.

На жаль, результати економічної політики України поки важко назвати втішними. Економіка України поки навіть не спромоглася зберегти той рівень, на якому вона знаходилася до проголошення державної незалежності. За період 1965-1985 рр. національний дохід в УРСР збільшився в 2,5 рази. Натомість ліберальні економічні реформи, про які йшла мова, призвели до економічного падіння, яке продовжувалося до 1999 р., коли ВВП України становив 40,8% від рівня 1990 р. Після наступив певний економічний підйом. У 2008 р. рівень ВВП України становив 74,2% від 1990 р. Потім знову падіння. У 2013 р. рівень ВВП впав порівняно з 1990 р. до 69,4%. У в 2012 р. він був на 40% нижче середньосвітового рівня. Гіршими є показники тільки в Молдові – 44%, Грузії – 45%, Сербії – 56%. По суті, відбулася деіндустріалізація країни. Багато чого, що створено край напруженою працею багатьох поколінь наших людей, зруйновано. Вітчизняна промисловість відстала не тільки від розвинених країн, але й країн так званого третього світу.

Зовнішня політика України. За радянських часів Україна, хоча й вважалася членом ООН та деяких інших міжнародних організацій, але фактично не була суб'єктом зовнішньої політики. Вона діяла в руслі політики союзної держави. Після проголошення державної незалежності українському керівництву довелося докласти чималих дипломатичних зусиль для свого міжнародного визнання. До початку 2000-х рр. Україна була визнана більш як 150 державами світу, із 140 з них Україна підтримувала дипломатичні відносини.

Основні завдання напрями зовнішньої політики України відображені в табл. 3:

Табл. 3. Порівняння зовнішньої політики УРСР і незалежної України

УРСР (СРСР)	Україна
Україна не була суб'єктом міжнародної політики. Суб'єкт – СРСР.	Україна – суб'єкт міжнародних відносин Завдання: 1. Участь у світових міжнародних організаціях (ООН, СОТ та ін.) 2. Європейська інтеграція (вступ в ЄС, Раду Європи та ін.); 3. Євроатлантична інтеграція (вступ у НАТО, ОБСЄ та ін.); 4. Збереження добросусідських стосунків та взаємовідносин з іншими країнами; 5. Розвиток взаємовигідних економічних, торговельних, культурних стосунків з усіма країнами світу.

Започатковувавши власну зовнішню політику, Українська держава висунула завдання підвищити свою роль в міжнародній політиці, активізувати діяльність у всіх міжнародних організаціях, передусім в ООН, розширити взаємовигідне

економічне, торговельне й культурне співробітництво з усіма країнами світу, зберегти дружні стосунки з країнами СНД. Однак при цьому довелося обирати з трьох можливих варіантів: 1) інтеграція в європейські структури (євроінтеграція); 2) збереження інтеграційних зв'язків з Російською Федерацією та іншими республіками СНД; 3) балансування між «Сходом» і «Заходом», т.зв. багатовекторна політика.

З трьох варіантів Україна обрала перший. Головним пріоритетом зовнішньої політики України визначена інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та євроатлантичний простір безпеки. Адже: 1). Після розпаду СРСР та світової соціалістичної системи країнам Заходу належала провідна роль у міжнародній системі, зокрема у всесвітньому економічному комплексі та міжнародних інституційних механізмах управління глобальними та регіональними процесами; 2). Країни Заходу мають досить високі життєві стандарти, розвинені демократичні інститути і традиції, відносно стабільні політичні режими. 3). Вступ до НАТО розглядається як гарантія безпеки України; 4). Європейський Союз, що утворився в 1992 р., відкриває перед Україною перспективи кращого використання переваг міжнародного поділу праці, економічного і соціального прогресу. Тож європейський та євроатлантичний вибір, який зробила політична еліта України, розглядався як важливий фактор політичної стабільності, економічного розвитку, відновлення європейської сутності України.

У таких документах, як Постанова Верховної Ради України «Основні напрями зовнішньої політики України» (1993 р.), Указ Президента України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 рр.» (2002 р.), Закон України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.) та ін. у якості основної мети України визначався вступ у європейські та євроатлантичні структури при збереженні добросусідських відносин з усіма сусідами. Залишаючись членом СНД, Україна виявила прагнула стати членом низки європейських організацій, передусім ЄС і НАТО.

Про бажання приєднатися до ЄС керівництво нашої країни заявило вже майже відразу після проголошення державної незалежності. Так, у 1994 р. між Україною і ЄС була підписана Угода про партнерство і співробітництво, відповідно до якої в Україні створені спеціальні урядові інституції, що опікуються євроінтеграційними процесами, розширюються економічні, політичні й культурні зв'язки між країнами.

За період 1995-2002 рр. обсяг взаємної торгівлі між Україною і країнами ЄС зріс у 2,2 рази, у тому числі експорт – у 2,4 рази, імпорту – у 2,1 рази. Україна отримала кредити від Європейського банку реконструкції та розвитку, істотно зросли надходження прямих іноземних інвестицій з Великої Британії, Нідерландів, ФРН інших європейських країн.

Україна неодноразово робила заяви про наміри стати членом НАТО. У 1997 р. Україна і НАТО підписали спільний документ «Хартія про особливе партнерство», де записано: «Україна виходить з того, що кінцевою метою її євроінтеграційної політики є вступ до НАТО як загальноєвропейської структури безпеки». Заявляючи про своє прагнення вступити в НАТО, українське керівництво виходило з того, що членство в цій організації: 1) стане гарантією її суверенітету, забезпечить

гарантований захист і безпеку країни; 2) дозволить отримати доступ до системи прийняття рішень, що впливають на широкий спектр питань європейських процесів; 3) сприятиме більш повній реалізації діючого науково-технічного потенціалу; 4) забезпечить сучасне облаштування кордонів; 5) забезпечить позитивні структурні зміни в українському суспільстві, зокрема зміцнення демократії; 6) підвищить міжнародний імідж України; 7) прискорить процес прийняття в Європейський Союз; 8) допоможе вдосконаленню Збройних Сил, підвищить престиж військової служби і рівень життя військовослужбовців та їх родин.

Наміри України бути членом НАТО підкріплювалися реальними діями і кроками. У 1994 р. Україна приєдналася до Програми «Партнерство заради миру», яка була створена НАТО, для військової співпраці з державами та колишніми республіками СРСР, Центральної Азії, які не були членами Альянсу. На виконання зазначеної програми українські війська були залучені до кількох десятків спільних з країнами-членами та партнерами НАТО військових навчань як на території України, так і за кордоном. Разом з військовими з країн-членів НАТО українські миротворці брали участь у операціях у Боснії і Герцеговині, Іраку, Кувейті, Афганістані. Україна надавала свій повітряний простір для воєнних операцій у Іраку та Афганістані. Для перевезення військових США до цих країн застосовувалися потужні літаки АН-124. Військові кораблі НАТО здійснювали візити до Севастополя. Отже, Україна постійно демонструвала свою прихильність до Альянсу і готовність стати його повноправним членом.

Керівництво НАТО, зі свого боку, неодноразово запевняло українську сторону в тому, що Україна обов'язково стане членом альянсу. Для цього лише потрібно виконати певні вимоги. Зокрема, подолати корупцію в державі; підвищити рівень життя населення; дотримуватися демократичних прав і свобод тощо.

Однак, як виявилось, більшість із зазначених завдань стали складними для української влади. Передусім не вдалося переконати в доцільності членства нашої країни в НАТО більшість українських громадян, у яких збереглася ще з радянських часів недовіра до НАТО як «агресивного блоку імперіалістичних держав».

У 1992 р. Україна стала членом Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Було започатковано участь нашої держави у міжнародній миротворчій діяльності ОБСЄ. Представники України працювали в місіях ОБСЄ в Грузії, Хорватії, Боснії і Герцеговині та в групі помічників Повноважного представника Діючого Голови в Нагірному Карабасі. Україна послідовно виступає за активізацію участі ОБСЄ у врегулюванні «заморожених» конфліктів, зокрема в Придністров'ї, Південній Осетії, Нагорному Карабаху, локалізації міжетнічних конфліктів у Киргизстані.

Спільно з українською стороною названа міжнародна інституція взяла участь у реалізації таких актуальних для нашої країни проектів, як: знищення ракетного палива «меланж», допомога у соціальній адаптації колишніх військовослужбовців, зміцнення потенціалу державних органів і громадянських організацій у сфері боротьби з торгівлею людьми, допомога особам, постраждалим від торгівлі людьми, протидія насильству в сім'ї, захист прав людини в місцях обмеження/позбавлення волі, запобігання та боротьба з корупцією, розвиток

громадянського суспільства, покращення роботи органів місцевого самоврядування України тощо.

У 1995 р. Україна приєдналась до Ради Європи. При вступі до цієї організації вона зобов'язалась дотримуватись своїх загальних обов'язків згідно зі Статутом Ради Європи, а саме плуралістичної демократії, верховенства права та захисту прав людини і основних свобод усіх осіб під її юрисдикцією. Тоді Україна також погодилась виконати, у визначені терміни, ряд спеціальних зобов'язань.

Відтоді Україна підписала чимало міжнародних документів, серед яких: Європейської конвенції з прав людини, Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність погодженню чи покаранню, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейської конвенції про передачу засуджених осіб Європейська конвенція про видачу правопорушників, Європейська конвенція з кримінальних справ, Конвенція про відмивання, пошук, арешт, та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом. Україна також приєдналася до Європейської хартії місцевого самоврядування. У вересні 2005 р. було завершено процедуру ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

У своїй законотворчій діяльності Україна постійно дослухається до рекомендацій Венеціанської комісії («За демократію через право»), що є одним з підрозділів Ради Європи. Стан виконання Україною узятих при вступі до Ради Європи зобов'язань постійно контролюється Моніторинговим комітетом Парламентською асамблеєю Ради Європи. Відмічаючи позитивні зсуви у розбудові демократичного суспільства, Моніторинговий комітет РЄ тим не менш неодноразово вказував українській владі на деякі невирішені проблеми. Зокрема, на наявність корупції в органах влади, на погані умови ведення малого й середнього бізнесу, на незавершеність процесу конституційних реформ з метою встановлення чіткого поділу повноважень між виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади.

Важливими складовими співпраці України з ОБСЄ та Радою Європи стало міжнародне спостереження за перебігом виборів у нашій країні. Україна регулярно запрошувала спостерігачів від ОБСЄ та Ради Європи на парламентські, президентські, регіональні вибори. Місії спостереження робили загалом позитивні висновки щодо виборчого процесу в Україні і вносили рекомендації щодо його подальшого вдосконалення.

Водночас, попри свій європейський вибір, українському керівництву на практиці протягом тривалого часу довелося постійно балансувати між «Заходом і Сходом», тобто між ЄС і США, з одного боку, Російською Федерацією і Митним Союзом, з іншого. У самій країні влада постійно шукала компроміс між вимогами різних політичних сил і прихильниками різних напрямків зовнішньої політики – західного й східного. Найбільш успішно такої багатовекторності вдавалося дотримуватися президенту Л. Кучмі. Менш вдалим виявився В. Янукович. Його спроба «узяти паузу» в євроінтеграції й призупинити підписання договору з ЄС про асоційоване членство України в ЄС в листопаді 2013 р. стала приводом для другого Революції гідності й повалення Януковича. Політичні сили, що одержали перемогу, головним стрижнем зовнішньої політики України проголосили вступ України в

Європейський Союз і НАТО. Першим успіхом нової влади стало підписання Угоди про асоціацію з ЄС: в березні 2014 р. – політичної частини, а в червні – економічної. На часі запровадження безвізового режиму з країнами ЄС і подальше розширення всебічного співробітництва з США та розвинутими європейськими державами.

У травні 2014 р. Президентом України був обраний П. О. Порошенко. В жовтні цього ж року відбулися позачергові вибори до Верховної Ради України, на яких перемогу здобули Блок Петра Порошенка «Солідарність» й Народний фронт, лідер якого очолив уряд України. Отже, переважна більшість українських громадян висловила довіру політичним силам, що обрали західний вектор зовнішньополітичного курсу України.

4. Культурний розвиток України.

Розвиток освіти і науки в 1946-1990 рр. Війна, німецька окупація надовго зупинили розвиток освіти в Україні. За ці роки школи й вищі навчальні заклади були повністю зруйновані. Однак відразу після визволення території України від німецько-фашистських загарбників у надзвичайно стислі терміни до кінця війни була в основному відновлена мережа ВНЗ, значна частина шкіл. У 1944-1950 роках у республіці було побудовано, а також відбудовано 1669 повністю і частково зруйнованих шкіл на півмільйона учнівських місць. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості, а також у робітничих селищах, розміщувалася в мало пристосованих для занять приміщеннях. Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні. Труднощі, що стояли перед освітньою системою у повоєнний період, привели до швидкого зростання кількості вечірніх шкіл, особливо в містах. Були засновані також курси для дорослих, професійні заочні школи. У 1953 році здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти.

Унаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів зросла з 99 тис. у 1946 до 325 тис. у 1956 р. Щоправда, майже половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях, що загалом негативно впливало на рівень фахової підготовки. На кінець 50-х років було в основному відновлене загальнообов'язкове початкове навчання, закладені основи для розвитку семирічної й середньої школи.

Менше ніж за 10 років освітня система України освоїла рубіж загального семирічного навчання дітей шкільного віку. Одночасно зростав контингент учнів 8 – 10-х класів. Було збільшено прийом до педагогічних вищих навчальних закладів, розширилася фахова й матеріальна база освіти.

Наприкінці 1950-х років семирічні і десятирічні школи були перетворені на восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою, що нагадувало попередні уніфіковані трудові школи. Випускники середніх шкіл, за винятком 20% кращих учнів, були зобов'язані попрацювати принаймні два роки перед вступом до вузів.

У 1956 р. у республіці почали діяти школи-інтернати, а з 1960 р. — школи подовженого дня. З 1966 року відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС почалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Перехід до загальнообов'язкової середньої освіти в УРСР був у основному здійснений до 1976 року. Суттєві зміни вносилися у зміст навчально-виховного процесу. Увага

акцентувалася на трудовому навчанні, оволодінні учнями конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільних наук. Одночасно запроваджувалося навчання дітей з 6 років, 8-річні школи було реорганізовано в 9-річні, середні — в 11-річні, а професійно-технічні училища різних типів — в єдиний тип навчального закладу — середні професійно-технічні училища. У школах республіки з'явилися вчителі, чия праця позначена талантом і творчістю, новаторськими пошуками. Серед них Герої Соціалістичної Праці В.О. Сухомлинський, Г.Д. Нестеренко, І. Г. Ткаченко та ін.

В умовах тоталітарного режиму процес навчання і виховання молоді був край заполітизованим, освіта страждала від формалізму і гонитви за показниками. Створювалися штучні перепони для навчання дітей українською мовою. Однак як би критично ми сьогодні не оцінювали той політичний режим, що створила радянська влада, але не можна не визнати, прагнучи до об'єктивності, що за будь-якої іншої влади Україна навряд чи так швидко змогла пройти шлях від майже суцільної неписьменності до суцільної писемності та загальної і обов'язкової середньої освіти. До того ж у цілому за якістю середньої освіти наша країна не тільки не поступалася іншим країнам, але багато в чому й випереджала їх, про що свідчать тодішні перемоги наших школярів на найбільш престижних міжнародних конкурсах і олімпіадах.

Господарські реформи потребували все більше і більше фахівців з вищою освітою. Тому мережа вузів неухильно розширювалась. У 1964 р. був заснований Донецький університет, у 1972 р. — Сімферопольський, у 1985 р. — Запорізький, а згодом — Прикарпатський та Волинський. При великих промислових підприємствах було організовано загальнотехнічні та загальнонаукові факультети. Розширювалася підготовка спеціалістів з нових галузей науки і техніки. Всього у 1980-ті роки в Україні діяло 145 вищих навчальних закладів, де навчалося близько 900 тис. студентів. Велика кількість українців здобували освіту в навчальних закладах Москви й Ленінграда, які виконували роль загальносоюзних навчальних центрів. Слід відмітити й те, що вища освіта на той час була безоплатною і реально доступною для дітей з сімей робітників і селян. Більше того: саме ця категорія молоді користувалася певними перевагами при вступі до вищих навчальних закладів. Такий підхід до формування радянської інтелігенції вважався в той час соціально справедливим і виправданим. Відбудова й подолання руйнівних наслідків окупації стали по війні першорядними завданнями наукових установ. Академія наук вирішувала проблему створення наукового потенціалу на потребу основних напрямів розвитку народного господарства республіки, а також переведення виробництва на оновлену науково-технічну основу. Поряд із цим поступово формувалось нове розуміння ролі української науки в суспільстві. Вона розвивалася як складова союзного наукового комплексу й перебувала під впливом загальної державної політики у сфері науки.

Визначальним для цієї політики у перші повоєнні десятиліття було прискорене вкладання інтелектуальних ресурсів і матеріальних коштів у базові науково-технічні галузі: ядерну енергетику, космічну техніку, квантову електроніку. В умовах протистояння двох світових систем вони складали основу оборонного потенціалу, тому мали пріоритетний режим розвитку.

Частка загальних витрат на науку становила 11,2 % союзного бюджету. Розширювалась мережа академічних закладів в Україні, зростала чисельність наукового персоналу. Професія науковця стала престижною. Розширювалася мережа науково-дослідних установ. Якщо в 1945 р. в УРСР їх налічувалося 267, то в 1950 – 462, в т.ч. більше 30 академічних інститутів. У середині 1950-х рр. у складі академії налічувалося 81 дійсний член та 100 членів-кореспондентів. У 1946 році після смерті О.Богомольця президентом АН УРСР був обраний О. Палладін, відомий учений біохімік, який мав великий досвід науково-організаційної роботи і користувався авторитетом в академічних колах.

Зусилля вчених України спрямовувалися передусім на розв'язання актуальних проблем індустріального розвитку, створення нових видів озброєнь і техніки, на реалізацію „плану перетворення природи”, який висунув Сталін у 1948 році. Попри всі труднощі морально-психологічного порядку, некваліфікованого втручання в наукове життя партійних і державних чиновників, репресії, українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. Учені України взяли активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р., польоту в космос першої в світі людини – Юрія Гагаріна (1961). У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став виходець з Житомирщини Сергій Павлович Корольов. Натомість до України був направлений з Росії Михайло Кузьмич Янгель. Під його керівництвом конструкторське бюро «Південне» у Дніпропетровську розробило найкращі в світі бойові ракетно-космічні системи.

Грунтовні дослідження проводились у галузі квантової теорії поля, теорії ймовірності, обчислювальної машинної техніки. Під керівництвом С. Лебедева в Інституті електротехніки в 1948-1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. З 1949 р. в Інституті фізики під керівництвом М. Пасічника розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. Металургію атомної енергетики, ядерну фізику надвисоких енергій, ядерну фізику середніх енергій, фізику наднизьких температур, радіофізику успішно досліджували науковці Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР. У галузі технічних наук були також розроблені й впроваджені у виробництво технологія одержання надміцного чавуну, електровимірювальні прилади та ряд автоматичних регуляторів для гідроелектростанцій, нові, більш сучасні врубові машини й вугільні комбайни. З 1948 р. розпочалися дослідження в галузі порошкової металургії.

В Інституті електрозварювання АН УРСР, якому 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора академіка Є. Патона, успішно досліджувався і впроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварних мостів, суден тощо. З 1953 р. після смерті батька і донині Інститут електрозварювання очолює академік Б.Є. Патон, котрий одночасно є президентом Академії наук України.

В УРСР проводились дослідження в галузі сільськогосподарських, біологічних та медичних наук, у вивченні та використанні гідроенергетичних

ресурсів республіки. В галузі сільського господарства діяльність учених спрямовувалась на виведення нових зернових і технічних культур, високопродуктивних порід худоби, на застосування нових добрив та удосконалення методів обробки ґрунтів.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала «лисенківщина». В 1947-1948 рр. відновилися переслідування генетиків. Біолог Трохим Лисенко оголосив ген міфічною частинкою. Біологів, які в проблемах генетики стояли на наукових позиціях, було піддано нищівній критиці як „безрідних космополітів", що на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки і зумовило відставання в цій галузі від світового рівня.

У 1960-1980-ті рр. екстенсивний розвиток економіки визначив такий же шлях розвитку науки. В складі АН УРСР утворювалися нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії, виникали численні підрозділи. Більшість з них займалася перспективними напрямками наукових досліджень (інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності, металофізики, геофізики, хімії, високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень та ін.). В установах Академії наук неухильно зростала кількість науковців. Якщо у 1960 році їх нараховувалося 3,6 тис., то 1985 – 15,3 тис. осіб. Кількість працівників з науковими ступенями зросла за той час у 5,5 раза.

Головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики, очолюваний впродовж двох десятиріч академіком В.Глушковым. У складі академії створено найбільші у світі центри наукових досліджень у галузі зварювання металів, зварних конструкцій і нових металургійних методів добування високоякісних та особливо чистих металів і сплавів. Фундаментальні дослідження були виконані в галузі твердого тіла й низьких температур, надпровідності, фізики напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазми і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії. Значний імпульс у своєму розвитку одержали атомна енергетика. Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам учених-геологів розширилися можливості освоєння корисних копалин на території України. Виведені нові сорти жита, пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, кормових культур, винайдено нові засоби боротьби з хворобами плодових рослин і виноградарників.

Протягом 1970–1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених Академії наук УРСР було впроваджено у виробництво. Прискоренню технологічного впровадження найперспективніших результатів фундаментальних досліджень сприяли науково-технічні комплекси та інженерні центри, створені в АН УРСР у середині 1980-х років. Найпотужнішими серед комплексів були міжгалузеві НТК «Інститут електрозварювання ім. Є. Патона», «Інститут проблем матеріалознавства», НТК «Інститут кібернетики ім. В. Глушкова», «Інститут надтвердих матеріалів». Однак виробнича сфера об'єктивно не була зорієнтована на сприйняття наукових новацій і прогресивних ідей. Жорстке планування з постійно зростаючими показниками зумовлювало низьку спроможність економіки та суспільства використовувати досягнення НТР, штовхало на пошук екстенсивних, а не інтенсивних шляхів розвитку. Наукові розробки

впроваджувалися здебільшого тим же методом адміністративного тиску, велика їх кількість циркулювала лише в науковому середовищі, не знаходячи попиту в сфері виробництва. Винятки становили тільки розробки в інтересах військово-промислового комплексу і великі наукові проекти загальнодержавного значення.

Особливо нелегкими були 1960–1980 рр. для працівників гуманітарних наук. На їх розвитку позначились періоди відлиги, реакції і застою. На зміну культу особи Сталіна прийшло справжнє самодурство М. Хрущова, потім настав час брежнєвського застою і спроб запровадити в ідеології трохи оновлений сталінізм. І на догоду компартійному вождю вимагали „творити” науку, прославляти існуючий політичний режим, виводити «закономірності».

Незмінною складовою праці науковців усього спектра суспільних наук мали бути так звані «класовий підхід», вихваляння «розвинутого соціалізму» та критика буржуазно-націоналістичних концепцій.

Однак, незважаючи на ідеологічний контроль, українськими вченими-економістами, істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями було опубліковано ряд цікавих наукових розробок. Так, історик Михайло Брайчевський написав кілька глибоких наукових розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема: «Коли і як виник Київ», «Походження Русі», «К происхождению древнерусских городов». У 1972 р. з'явилася праця вченого «Приєднання чи возз'єднання», в якій була піддана критиці офіційна інтерпретація Переяславської угоди, викладена в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654 – 1954 рр.». У 1979 р. завершив свою історико-філософську працю «Лист до російських та українських істориків» історик та філолог Юрій Бадзьо. В ній він поставив під сумнів офіційну теорію про триєдине походження трьох слов'янських народів – російського, українського і білоруського.

Науковими колективами було видано низку фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, які, втім, не одержали однозначно позитивної оцінки наукової громадськості, особливо зарубіжної. Серед них варто назвати такі багатотомні публікації, як «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтвознавства», «Історія української літератури», «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Були випущені також «Українська Радянська Енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України» та ін. Зрозуміло, що в умовах тодішнього політичного режиму й компартійного диктату зазначені видання давали дещо скривлену картину історичного минулого і радянської дійсності, однак вони були написані професійно й містили величезний фактичний матеріал.

Учені-літературознавці здійснили великий обсяг робіт з перевидання української літературної класики, виявили й зібрали в архівах, бібліотеках, приватних зібраннях багато рукописів з творчої спадщини українських письменників. Визначною подією у науковому й культурному житті України був вихід у світ 10-томного видання творів Т.Г. Шевченка, повного зібрання творів І.П. Котляревського, збірників літературної спадщини Лесі Українки та І.Я. Франка. Набутий досвід став у нагоді архівістам при підготовці академічного зібрання творів Т.Г. Шевченка, видання літературної, наукової та епістолярної спадщини

І.Я. Франка в 50 томах, ряду ґрунтовних досліджень творчості українських письменників різних поколінь.

Розвиток літератури та мистецтва. Упродовж другої половини 40-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. на розвиток української культури значною мірою впливали політичні процеси, що відбувалися в ці часи в країні.

У повоєнний період керівництво СРСР зробило спробу повернутись до практики контролю над творчим процесом. Відновлення ідеологічної роботи у суспільстві було довірено А. Жданову, близькому помічникові Й. Сталіна. Ідеологічна кампанія була спрямована насамперед проти тих, хто прагнув лібералізації культурної атмосфери і захоплювався досягненнями західної культури. Водночас ця кампанія мала на меті ще більше підносити досягнення російської культури і науки на противагу успіхам інших народів.

Протягом 1946–1948 рр. було прийнято низку постанов ЦК ВКП(б) з питань розвитку літератури і мистецтва, які характеризувались грубим і некомпетентним втручанням у творчу діяльність, запереченням елементарних художніх свобод.

Вершиною ідеологічного наступу став 1951 рік, коли було піддано необґрунтованій і різкій критиці патріотичний вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Цей вірш був названий «ідейно порочним твором», а автора змусили опублікувати принизливе каяття. М. Рильському нагадали про «серйозні ідеологічні помилки», нагадали М. Рильському, критикувалася опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький» тощо.

Все це негативно позначилося на розвитку вітчизняної культури. Однак всупереч обставинам українська література в цей період збагатилася низкою високохудожніх творів. Серед них: збірка віршів М. Рильського «Троянди і виноград», романи М. Стельмаха «Кров людська – не водиця», романи Ю. Яновського «Жива вода» і «Нова книга», П. Панча «Запорожці», Натана Рибак «Так сходило сонце». Плідно працювали П. Тичина, В. Сосюра, О. Вишня, А. Головка, І. Ле, А. Малишко, Л. Первомайський та ін. Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість Олесь Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». До помітних явищ літературного життя належала кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна».

Справжню славу принесла випускниці Київського художнього інституту Тетяні Яблонській її дипломна картина «Хліб», на якій зображена мирна праця хліборобів після війни. У подальші роки Яблонська напише багато чудових картин, стане академіком живопису, але найбільшою мірою дух свого часу буде переданий саме у названому творі.

Характерною прикметою часу стала художня самодіяльність населення. Наприкінці 1950-х рр. у республіці функціонувало 160 тис. гуртків художньої творчості, в яких брало участь близько 1,5 млн. людей. У подальші роки цей процес набував усе більшого розмаху, Наприкінці 1970-х рр. у художній самодіяльності брало участь 4,5 млн., тобто кожний одинадцятий житель республіки. Тож пересічні люди – робітники, службовці, колгоспники, студенти і школярі – були вже не тільки споживачами культурних цінностей, але й їх творцями, адже за рівнем своєї майстерності дехто з них не поступався професійним митцям. Українська культура спиралася на широку соціальну основу.

Після смерті Й. Сталіна критика культу особи відкрила можливість оновлення і лібералізації суспільства. Цей процес був складним і суперечливим, але загалом сприяв громадському пробудженню, національному відродженню в Україні. Так, у період політичної відлиги (1956 – 1961 рр.) відбулась відносна лібералізація політики КПРС щодо національних культур, зокрема української. „Відлига”, як було названо цей період за однойменним твором І. Еренбурга, розкріпачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню національної гідності та самосвідомості, збереженню й примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби. Знову було відкрито поставлено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети «Радянська культура», «Радянська освіта», «Літературна газета» та ін. друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу й милозвучність.

На розвиток української культури, на громадське життя в Україні того часу помітно вплинуло нове покоління талановитих митців, які одержали назву «шестидесятників», оскільки піднесення їх творчої діяльності припало на 60-ті роки ХХ ст. Твори цих поетів, прозаїків, літературних критиків нерідко з труднощами пробивали собі шлях на сторінки журналів, проте користувалися популярністю серед молоді, поширюючись у численних рукописах. Серед зачинателів руху «шестидесятників» були прозаїки і поети Ліна Костенко, Василь Симоненко Борис Олійник, Віталій Коротич, Іван Калинець, Василь Стус, Григій Тютюнник, Євген Гуцало, критики Іван Дзюба, Іван Світличний та ін. Вони виступили проти фальшу, єлейності в зображенні дійсності, відстоювали національно-культурне відродження України.

Однак уже у другій половині 1960-х рр. почалось згортання «відлиги», розпочався новий наступ на українську мову та культуру. Українська мова почала зникати з офіційного вжитку. Приклад у цьому подав сам лідер комуністів республіки В. В. Щербицький виголошенням звітної доповіді на XXV з'їзді Компартії України (1976) російською мовою.

«Відлига» скінчилась трагічно для покоління «шістдесятників». Більшість з них були репресовані, а В. Стус, В. Марченко, О.Тихий, Ю. Литвин загинули в ув'язненні. Творча праця знову ставилася під жорсткий адміністративний контроль. Розпочалися атаки на І. Дзюбу, І. Світличного, Є. Сверстюка. І. Драча, М. Вінграновського. Йшла кампанія проти тих, хто приділяв надмірну увагу негативним явищам сталінського періоду.

Більш як половина українських театрів ставила вистави російською мовою. Репертуар кінотеатрів на 99 % був російськомовним і навіть українські фільми переважно демонструвалися у російськомовному варіанті.

Разом з тим українська література у 60-80-ті рр. поповнюється творами одного з натхненників шістдесятництва, відомого письменника Олеся Гончара, який в цей час видає низку чудових творів, серед яких роман у новелах «Тронка». Особливо величезний резонанс в суспільстві мав його роман «Собор» через гостру постановку питання про збереження національної культурної спадщини.

Надзвичайною поетичністю і особливим романтичним творчим почерком характеризуються романи Василя Земляка «Лебедина зграя» і «Зелени млини», в

яких він показав українське село напередодні колективізації. Трагічну картину голоду 1932-1933 рр. змалював Михайло Стельмах в романі «Чотири броди». Великий успіх у читачів мали твори Павла Загребельного «Розгін», «Диво», Василя Дрозда «Катастрофа» Івана Білика «Меч Арєя», Юрія Мушкетика «Біла тінь» та ін.

Період 1960-1980-х рр. характеризується справжнім підйомом української кінематографії. Лише протягом шести років (1971-1976) українські кінематографісти випустили 117 художніх фільмів, 119 серій телефільмів, 40 повнометражних документальних і науково-популярних стрічок, 1,5 тис. короткометражних фільмів усіх видів. «Поетичне українське кіно» виділяється на тлі значного числа сірих і пропагандистських кінострічок того періоду. До шедеврів національного кіномистецтва можна віднести стрічки О. Алова і В. Наумова «Весна на Зарічній вулиці», С. Параджанова «Тіні забутих предків», Ю. Ілленка «Білий птах з чорною відзнакою», Л. Осики «Камінний хрест», Л. Бикова «У бій ідуть тільки старики» К. Муратової «Короткі зустрічі», В. Іванова «За двома зайцями» та ін. На 1960-1980-ті рр. припадає творчість таких популярних українських акторів, як Іван Миколайчук, Броніслав Брондуков, Людмила Гурченко, Леонід Биков, Богдан Ступка.

У образотворчому мистецтві плідні новаторські пошуки здійснювали скульптор і живописець Іван Гончар, художники Алла Горська, Лариса Семикіна, Опанас Заливаха.

Нових барв набула в 1960-80-ті рр.. музика П. Майбороди, Ігоря Шамо, Мирослава Скорика. Широкою популярністю користувалися співаки Анатолій Солов'яненко, Белла Руденко, Софія Ротару, Василь Зінкевич, Назарій Яремчук, тріо Мареничів та ін. Найхарактернішою рисою творчості їх усіх були високий професіоналізм, новаторство, оригінальність і національний колорит.

Людиною великого таланту і музичного чуття був молодий композитор, уродженець Буковини Володимир Івасюк. Він мав хист і до музики, і до поезії, укладав віршовані тексти для своїх музичних творів. Його пісні «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй» дуже швидко заспівали по всій Україні і далеко за її межами.

Творча діяльність кращих українських митців сприяла відродженню історичної пам'яті, поверненню народові культурної спадщини попередніх поколінь.

Процес духовного відродження, що розпочався в другій половині 1980-х рр., змусив Верховну Раду у жовтні 1989 р. прийняти хай і половинчастий, внаслідок тиску консерваторів від компартії, «Закон про мови в Українській РСР», за яким українська мова отримала статус державної. Відбувається значне оновлення національної культури, пов'язане з протестом проти ідеологічної регламентації культурного життя, з орієнтацією на загальнолюдські цінності світової культури.

5. Проблеми розвитку культури в незалежній Україні

Проголошення незалежності України та розбудова держави зумовили формування нової культурної парадигми, яка б відповідала реаліям посттоталітарного суспільства і, будучи національно зорієнтованою, органічно вписувалась у загальносвітові культурні процеси. Відбувається переорієнтація суспільної свідомості від духовних цінностей радянської доби до цінностей

вільного, демократичного, відкритого суспільства, що, зокрема, знайшло відображення в прийнятих у 1992 р. Верховною Радою України таких законодавчих актах, як «Основи законодавства про культуру», Державна національна програма «Українська освіта в ХХІ ст.», «Закон про освіту» та ін.

Для взаємодії культури та суспільства в умовах перехідного періоду характерні багатовекторність та багатоплановість. Культурний фактор активно впливає на суспільний розвиток, а суспільство вносить серйозні корективи у динаміку культурного процесу. У духовно-культурному житті в Україні дедалі більшої сили і розмаху набули наступні складні, суперечливі та неоднозначні процеси:

- перегляд, переосмислення та переоцінка поглядів, орієнтирів, настанов поведінки, що домінували в радянські часи;
- повернення традиційних цінностей української національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття;
- проникнення й адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації;
- відмежування від російської культурної спадщини, яка, як вважається, гальмує виявлення української національної самобутності.
- обмеження ролі держави у культурному процесі при одночасному посиленні ринкових впливів на зміст художньої творчості.

Зіткнення зазначених культуротворчих потоків призвело до ситуації, яку деякі дослідники називають «культурним шоком в посткомуністичних суспільствах». Його загальними рисами є ерозія звичної системи естетичних цінностей, втрата мотивації до споживання й творення культурних цінностей, посилення конфронтаційності суспільства у культурній сфері, ностальгія за тоталітарним «порядком» у певній частини суспільства.

Перші роки існування незалежної Української держави принесли кілька позитивних тенденцій у сфері освіти. Зокрема, відбулась певна деідеологізація вітчизняної культури, навчального процесу у вищій і середній школах. Зміцнився зв'язок освіти з національною історією, культурою і традиціями. Відбулося переведення на україномовний режим середньої та вищої шкіл.

Стало можливим забезпечити свободу творчості педагогам-новаторам. Урізноманітнився спектр навчальних закладів, що дозволило врахувати інтереси підростаючого покоління, а також реальні потреби суспільства. На початку 1990-х рр. діяло 4,3 тис. шкіл поглибленого вивчення окремих предметів, 179 гімназій, 130 ліцеїв. У системі вищої освіти виникло понад 500 недержавних навчальних закладів. Мета їх створення – оперативне реагування на потреби ринку шляхом підготовки фахівців дефіцитних спеціальностей.

У зв'язку з прагненням України стати рівноправним членом світового і європейського співтовариства, актуальним є завдання приведення нашої системи освіти до міжнародних стандартів. У травні 2005 р. наша країна підписала Болонську декларацію щодо формування спільного європейського простору вищої освіти. Це зобов'язує нашу країну завершити модернізацію та реформування вищої освіти до 2010 р. У цьому зв'язку в усіх ВНЗ запроваджені елементи кредитно-модульної системи організації навчального процесу, розширилися зв'язки між

українськими й зарубіжними навчальними закладами, студенти отримують встановлені в більшості країн світу кваліфікаційні рівні «бакалавр» і «магістр», а дехто з їх викладачів здобув учену ступінь «доктор філософії».

Українському читачеві повернуті забуті та заборонені імена М. Зерова, М. Куліша, Г. Косинки, Є. Маланюка, В. Стуса, М. Хвильового та ін. На книжкових полицях з'явилися твори літераторів української діаспори – І. Багряного, В. Барки, О. Ольжича, У. Самчука, О. Теліги та ін. Продовжували творити літератори, чие творче становлення відбулося в радянську добу, серед них: Б.Олійник, П.Загребельний, Л.Костенко та ін. Увійшли в українську літературу такі молоді й талановиті літератори, як Ю. Андрухович, О. Забужко, М. та С. Дяченки. Зазначені процеси сприяли формуванню у читача цілісного враження про українську літературу, повернули українському народові неоціненний для подальшого розвитку художньо-естетичний досвід.

У літературно-мистецькому процесі почав активніше утверджуватися плюралізм, що передбачає відмову від притаманної тоталітарній системі однаковості в художньому відтворенні суспільних явищ і процесів, від єдиного підходу до їхньої оцінки. Принциповою є відмова від визнання в художній творчості методу соціалістичного реалізму як єдиного, що має право на існування. Плюралізм, розмаїття художнього відтворення світу неможливі без визнання новаторських форм, зокрема тих, що дістали назву авангард. Авангардне мистецтво чимраз більше входить у культуру суспільства, що є свідченням його демократизації.

Як прояв міжнародного визнання високого рівня української музичної культури можна розглядати успішні виступи на Євробаченні наших співачок Руслани Лижичко, Ані Лорак та ін. Входження у світовий культурний простір розкріпачило творчі сили багатьох українських митців, сприяло збагаченню їх світоглядного світу, розширило горизонти творчого пошуку, а також дало змогу краще ознайомити широкий загал із цінностями та шедеврами світової культури, які раніше через ідеологічні бар'єри були недоступними.

Однак саме це створило умови для проникнення в нашу духовну сферу західної антикультури. Притаманна частині її зразків пропаганда насилля, жорсткості, розбещеності, антигуманізму в умовах фактичної відсутності стійкого культурного імунітету проти аморальних тенденцій в культурі завдає великої шкоди духовному здоров'ю нашого суспільства. Домінуючі позиції в культурному просторі також зайняла масова культура, що розрахована на культурну невибагливість пересічної людини.

Серйозною загрозою для нашого суспільства, для консолідації української нації, політичної єдності в державі стала заміна одних ідеологем іншими, такими ж фальшивим і нікчемними. Мова йде насамперед про спроби нової фальсифікації вітчизняної історії.

Простежується тривалий період маргінального стану культури, коли старі ідеали та орієнтири вже втрачені, а нові ще відсутні; скорочення мережі установ культури; повільне формування правової бази для культури, яка б відповідала сучасним світовим вимогам та особливостям українського культурного процесу; обмежене фінансування культури; комерціалізація культурної сфери, яка за

відсутності потужного приватного сектора та стійких традицій меценатства поставила на межу виживання значну частину творчих колективів, призвела до майже абсолютного домінування грошей над естетичними ідеалами. Через масове закриття сільських культурних закладів і взагалі соціальну деградацію села уже фактично знищений той раніше родючий культурний ґрунт, на якому виросло чимало видатних діячів науки і культури.

На жаль, на початковому етапі державотворення в Україні відродження опинилася не на належній висоті вітчизняна культурологія. Культурний прогрес здебільшого розглядався як механічне відтворення, своєрідна реконструкція минулого, хоча наш час диктує необхідність переходу від романтичної концепції відродження до прагматичної. Суть другої концепції полягає не у механічному піднятті на авансцену суспільного життя добутих з глибин історії пластів народної культури, а у витонченому, диференційованому підході до історичного досвіду, національної традиції, знаходженні в минулому самобутніх зародків національного саморозвитку, факторів прогресу, інших можливостей надання суспільству динамічності, які в силу історичних обставин були забуті, втрачені або свідомо знищені і залишаються нереалізованими.

Не відбулося всіх очікуваних змін у системі освіти. По суті вища і середня школи залишилися на рубежі ХХ – ХХІ століть майже такими, як і в минулі десятиліття. Вони готували кадри для індустріально-аграрного суспільства, хоча людство на цей час уже вступило в інформаційну епоху, інтенсивно розвивається новий тип економіки – економіка знань. Знання оновлюються зі швидкістю світла. Тільки за один рік зараз виробляється стільки інформації, скільки за період від Різдва Христового до початку Другої світової війни. Між тим Україна досі займає одне з останніх місць у світі за кількістю комп'ютерів у навчальних закладах.

Гострою залишається проблема край низького, ганебного для цивілізованої країни рівня життя українських педагогів. Відтак сьогодні край важливо змінити цю ситуацію й вжити необхідних заходів щодо забезпечення закладів освіти сучасною матеріальною базою і підвищення матеріального становища тих людей, що формують майбутнє країни.

На жаль, є підстави вважати, що входження української вищої школи в Болонський процес поки що обмежується лише формальними новаціями, в той час як нам конче потрібні принципові зрушення в організації роботи вищої школи. Так, серед науково-педагогічних працівників є побоювання, що автономія ВНЗ, яка є складовою Болонського процесу, у вітчизняних реаліях обернеться подальшим посиленням одноосібної влади ректорів, а орієнтація на домінування самостійної роботи студентів, замість аудиторної, призведе до розвалу навчального процесу.

Важливою складовою частиною духовної культури, формою суспільної свідомості є наука, потенціал якої в Україні за радянських часів був достатньо високий. Наприкінці 1980-х рр. загальна чисельність наукових кадрів в Україні була вдвічі більшою ніж у Франції і становила майже 300 тис. осіб, з яких понад 80 тис. – доктори і кандидати наук. Найавторитетнішим науковим центром була Академія наук України. Всесвітнє визнання мали вітчизняні наукові школи з матеріалознавства, ракетобудування, зварювання металів, металургії, біології, виробництва штучних алмазів та ін.

Нині ж у науковій сфері простежується низка негативних тенденцій, які будуть посилюватися по мірі розгортання нинішньої економічної й політичної кризи. Відбувається постійне зниження витрат на науку у внутрішньому валовому продукті. Вона знизилась до 1,4% проти 3,1% у 1990 р. і досягла тієї критичної межі, за якою починаються незворотні руйнівні процеси. Відсутність належного державного фінансування призвела до фактичного згортання фундаментальних наукових досліджень. Фундаментальні дослідження поступаються місцем прикладним, що в перспективі може призвести до значного відставання від інших країн на магістральних наукових напрямках.

Якщо не враховувати так звану соціологію на замовлення, то можна констатувати, що усі інші гуманітарні науки по суті стали нікому не потрібними в нашій країні. Вони ще ледь животіють завдяки окремим ентузіастам.

Недостатньою є матеріальна база, обмежений доступ до новітньої наукової інформації. Відсутність належного фінансування зумовила відставання українських науково-дослідних установ за оснащеністю засобами автоматизації, науковими приладами, матеріалами, літературою від однопрофільних установ розвинутих країн щонайменше на 10 – 15 років. Вітчизняні науковці мають обладнання та інформації у 100 разів менше, ніж їх західні колеги, а доступ до найновішої інформації фактично має лише декілька відсотків фахівців.

Знижується ефективність функціонування наукових установ. Питома вага розробок, що за своїм техніко-економічними характеристиками перевищують кращі світові аналоги, впала понад у 4 рази. Більше як 90% нових технологічних розробок не впроваджується у виробництво. Відбувається внутрішній і зовнішній “відтік мозків”. Щороку внаслідок міграції Україна втрачає до 10 тис. дипломованих спеціалістів. Найбільше цінуються на Заході українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-теоретики, що призведе до катастрофічних втрат. По-перше, підготовка спеціаліста з вищою освітою, вченим ступенем, а також втрачена вигода від використання такого спеціаліста становить, за розрахунками фахівців ООН, 300 тис. доларів. По-друге, за оцінками експертів, процес деградації вітчизняної науки може стати незворотним, якщо країну залишить 10-15% найперспективніших молодих спеціалістів. Не менш загрозливим є і внутрішній „відплив умів”. Тяжке фінансове становище, падіння соціального престижу вченого призвели до того, що тисячі науковців перейшли на роботу до комерційних структур.

Ознака сучасності – висока політизація суспільства. За цих обставин різко зростає роль пристрасного слова публіциста. Болючі проблеми сьогодення – шляхи розбудови української держави, пошук зовнішньополітичного вектору розвитку держав, української національної ідеї, мовна політика держави, екологічні негаразди тощо. Проте, захопившись публіцистичною творчістю, багато хто з письменників та інших діячів культури забули, що головним змістом їх творчості має бути творення розумного, доброго, вічного, а не потакання інтересам тих чи інших політичних кіл.

Складна ситуація склалася в театральному і класичному музичному мистецтві. Зрусіфіковані в часи застою та вкинуті в ринкові відносини театри на початку 1990-х рр. опинилися на грані катастрофи. Через зниження рівня життя населення

зменшилася кількість глядачів. Театри опери і балету України не послуговуються рідним мистецтвом. Якщо сьогодні вже можна прочитати твори письменників, які не друкувалися десятки років, то на жодній оперній сцені не ставляться опери і балети С.Людкевича, К. Данькевича, а велика спадщина М. Лисенка представлена хіба що «Наталкою Полтавкою».

Поспішний і часом занадто заполітизований процес переоцінки духовних цінностей призвів до упередженого ставлення до деяких діячів української культури минулого. Одні незаслужено звеличуються, імена інших – фактично стираються з нашої національної пам'яті. Серед останніх, наприклад, такі видатні українські письменники, як В. Земляк і М. Стельмах. Ще більше в цьому плані не пощастило тим літераторам, що мали гріх писати свої твори російською мовою: Е. Багрицькому, В. Катаєву, М. Булгакову, К. Паустовському та іншим, імена яких прийнято пов'язувати виключно з російською та радянською культурою. Те ж саме в інших культурних сферах. З національної духовної спадщини по суті виключені педагог В. Сухомлинський, композитор П. Майборода, художник М. Божій та ін., чим збіднюється українська культура.

Складний час переживає кінематограф. Якщо 1990 р. кожний житель України відвідував кінотеатр 10 разів на рік, то вже 1996 р. – лише 0,4 рази. Поступово із свідомості громадян нашої республіки зникає поняття «рідне кіно». Заснована 1989 р. кіностудія „Галичина-фільм” закінчила дві короткометражні стрічки, на київській кіностудії ім. Довженка створено лише декілька кінофільмів, які не викликали ніякого інтересу у вітчизняного глядача. Вже не кажучи про відсутність щось подібного за своїми естетичними якостями й громадянським навантаженням до кращих українських стрічок радянських часів.

Отже, різноспрямовані тенденції в культурній сфері утворили надзвичайно складний і суперечливий клубок протиріч, в основі яких лежить взаємодія західних, національно-традиційних цінностей і цінностей радянської доби. Процеси, що відбуваються у культурній сфері сучасної України, складні, суперечливі й неоднозначні. Позитивні паростки нового з'являються у вкрай несприятливих економічних і політичних умовах.

Контрольні запитання

1. Чим пояснюється напружена праця трудівників України у 1946-1950 рр.?
2. Як ви оцінюєте діяльність М.С. Хрущова?
3. За яких обставин Крим увійшов до складу УРСР?
4. Яке значення мав XX з'їзд КПРС для розвитку демократичних процесів у радянському суспільстві?
5. Яким чином передбачалося збудувати комунізм в СРСР ?
6. У чому причини усунення від влади Микити Хрущова?
7. Які галузі економіки України розвивалися найбільш динамічно у 1950-першій половині 1960-х рр.?
8. У чому виявилась непослідовність економічних реформ цього періоду?
9. Що означає «холодна війна»?
10. Чому період 1965-1982 рр. називається застійним?
11. Хто такі дисиденти, чого добивалися українські дисиденти?

12. Чим можна пояснити спроби керівництва СРСР розпочати перебудову?
13. Якими були наслідки перебудови в Україні?
14. Коли і як була проголошена державна незалежність України?
15. Як відбувалася розбудова Української держави?
16. Які основні положення Конституції України?
17. Якою є форма державного правління (врядування) в Україні?
18. На які гілки поділена державна влада в Україні?
19. За яких обставин був прийнятий Акт проголошення незалежності України?
20. За якими напрямами відбувалися економічні реформи 1990-х рр.? Що дали ці реформи українському народові?
21. Які основні завдання зовнішньої політики вирішувала Україна після проголошення незалежності?
22. Як змінювалася форма державного правління в Україні протягом 1991 - 2015 рр.?
23. Як ви розумієте поняття «євроінтеграція України», що ви знаєте про ЄС?
24. Чи можете ви коротко охарактеризувати діяльність президентів України – Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка?
25. Якими ви бачите перспективи подальшого політичного й економічного розвитку України як незалежної, суверенної, єдиної країни?
26. У чому Ви вбачаєте основні тенденції розвитку вітчизняної культури у повоєнний період.
27. Чи були досягнення в розвитку освіти і науки в Україні в 50-80-ті рр. XX ст.?
28. Хто такі українські «шестидесятники»?
29. Якою була мовно-культурна ситуація в Україні 60-80-х років XX ст.?
30. Укажіть основні тенденції розвитку української культури періоду незалежної держави.
31. Що Ви знаєте про участь України у Болонському процесі?
32. Назвіть галузі науки, в яких українські вчені мають світовий пріоритет.
33. Творчість яких українських письменників Вам імпонує?